

ACTA UNIVERSITATIS CAROLINAE 2011

HISTORIA UNIVERSITATIS CAROLINAE PRAGENSIS

ACTA UNIVERSITATIS CAROLINAE 2011

**HISTORIA
UNIVERSITATIS
CAROLINAE
PRAGENSIS**

Tomus LI. Fasc. 2

Příspěvky k dějinám
Univerzity Karlovy

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE
NAKLADATELSTVÍ KAROLINUM
2012

Vedoucí redaktor: doc. PhDr. Petr Svobodný, Ph.D.
Výkonní redaktoři: PhDr. Blanka Zilynská, Ph.D.
Mgr. Kateřina Schwabiková

Recenzenti: Mgr. Petr Cajthaml, RNDr. Radek Hanus, Ph.D., prof. PhDr. Josef Petráň, CSc.,
Mgr. Jana Ratajová, Ph.D., Mgr. Michal Šimůnek, PhDr. Marie Štemberková, Mgr. Emilie Těšínská,
PhDr. Pavel Urbášek

Svazek je součástí řešení *Výzkumného záměru MSM 0021620827 České země uprostřed Evropy v minulosti a dnes*, jehož nositelem je Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze.

Na obálce byl použit motiv hlavice žezla přírodovědecké fakulty UK (foto AUK).

OBSAH

Články

- 11 Ludmila Hlaváčková, Druhá česká a německá interní klinika v Praze v dobách přednostství E. Maixnera, J. Thomayera a R. Jaksche
45 Michaela Havelková, První české akademičky a mateřství
59 Jiří Pulec, Moravskoslezské vysokoškolské studentstvo ve statistice roku 1946

Materiály

- 81 Zdeňka Petrová, Žezlo Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy: nové poznatky o historii, restaurování a použitých materiálech

Kronika

- 105 Jsou archiváři historici? Zasedání ICA/SUV v Praze (29. 9. – 3. 10. 2010) (Petr Cajthaml, Marek Ďurčanský)
107 „Universities in Central Europe – Crossroads of Scholars from All Over the World.“ Praha, Karolinum 29. 9. – 1. 10. 2011 (Mílada Sekyrková)
109 Vysoké školy a společnost (Blanka Zilynská)

Recenze a zprávy

- 115 William J. Courtenay – Karl Ubl, Gelehrte Gutachten und königliche Politik im Templerprozeß (Ivan Hlaváček)
116 Najstarsza księga promocji Wydziału Sztuk Uniwersytetu Krakowskiego z lat 1402–1541, wydali Antoni Gašiorowski, Tomasz Jurek, Izabela Skierska (Ivan Hlaváček)
118 Siegfried Hoyer, Kleine Geschichte der Leipziger Studentenschaft 1409–1989 (Ivan Hlaváček)
119 Jiří Stočes, Pražské univerzitní národy do roku 1409 (Krzysztof Ozóg)
127 Život a dílo M. Jeronýma Pražského (Vilém Herold)
132 Vídeňská universita středověku a raného novověku v zrcadle novějších výzkumů (Jiří Pešek)
138 Alessandro Catalano, Zápas o svědomí. Kardinál Arnošt Vojtěch z Harrachu (1598–1667) a protireformace v Čechách (Marek Ďurčanský)
140 Svědectví o tom, jak lze výročí založení univerzity oslavit hodnotnými publikacemi (Ivana Čornejová)
142 Sylva Sklenářová, Pedagogický institut. Jeden z pokusů o vzdělávání učitelů základních škol (1959–1964) (Blanka Zilynská)

Cizojazyčná shrnutí

- 42 Ludmila Hlaváčková, Zweite tschechische und deutsche medizinische Klinik unter den Vorständen E. Maixner, J. Thomayer und R. Jaksch
58 Michaela Havelková, Die ersten tschechischen Akademikerinnen und die Mutterschaft
78 Jiří Pulec, Die mährisch-schlesische Studentenschaft in der Statistik von 1946
94 Zdeňka Petrová, Das Zepter der Naturwissenschaftlichen Fakultät der Karlsuniversität: neue Einsichten in Geschichte, Restaurierung und die verwendeten Materialien

Autoři

Mgr. Petr Cajthaml, Ústav dějin UK a Archiv UK, Praha

doc. PhDr. Ivana Čornejová, CSc., Ústav dějin UK a Archiv UK, Praha

PhDr. Marek Ďurčanský, Ph.D., Ústav dějin UK a Archiv UK, Praha

Mgr. Michaela Havelková, Ph.D., Filozofická fakulta Západočeské univerzity, Plzeň

doc. PhDr. Vilém Herold, CSc., Filosofický ústav AV ČR, Praha

prof. PhDr. Ivan Hlaváček, CSc., Katedra PVH a archivního studia FF UK, Praha

doc. PhDr. Ludmila Hlaváčková, CSc., Ústav dějin lékařství a cizích jazyků 1. LF UK, Praha

prof. PhDr. Jiří Pešek, CSc., Institut mezinárodních studií FSV UK, Praha

Mgr. Zdeňka Petrová, G.G., Ústav geochemie, mineralogie a nerost. zdrojů PřF UK, Praha

PhDr. Jiří Pulec, Archiv Masarykovy univerzity, Brno

PhDr. Milada Sekyrková, CSc., Ústav dějin UK a Archiv UK, Praha

prof. dr. hab. Krzysztof Ożóg, Uniwersytet Jagielloński, Kraków, Polsko

PhDr. Blanka Zilynská, Ph.D., Ústav dějin UK a Archiv UK, Praha

Články

DRUHÁ ČESKÁ A NĚMECKÁ INTERNÍ KLINIKA V PRAZE V DOBÁCH PŘEDNOSTENSTVÍ E. MAIXNERA, J. THOMAYERA A R. JAKSCHE

LUDMILA HLAVÁČKOVÁ

THE SECOND CZECH AND GERMAN CLINICS OF INTERNAL MEDICINE IN PRAGUE UNDER MAIXNER, THOMAYER, AND JAKSCH

In the late 19th and first quarter of the 20th century, the second Czech and German clinics of internal medicine were headed by three strong and notable personalities: the Czech clinic by Emerich Maixner and Josef Thomayer, the German one by Rudolf Jaksch. All these men were respected scientists. Maixner and Thomayer published almost exclusively in Czech, and that is why their work remained largely unknown among scientists abroad. Jaksch's writings, in German, were remarkable and his key study was repeatedly translated into English and other languages. Both the second Czech and German clinic were at first housed in unsuitable premises in the old part of the General Hospital, and all three heads of clinics fought for better working conditions. But only Jaksch succeeded, in 1899/1900, in getting for his clinic modern premises in the newly built 'jubilee' or 'German' pavilion within the hospital grounds. The collaboration between the Czech and the German clinic was minimal and no mutual quotations of their basic works were discovered.

Key words: Faculties of Medicine in Prague – Clinics of Internal Medicine – Czech and German heads of clinics – Emerich Maixner – Josef Thomayer – Rudolf Jaksch

Srovnání vývoje českých a německých pracovišť pražských lékařských fakult po jejich rozdělení v roce 1883 patří k dlouhodobému úkolu, který se snažíme postupně plnit s kolegou P. Svobodným. V roce 2006 jsem publikovala srovnávací studii o historii psychiatrických klinik do roku 1918.¹ Předkládaná studie je věnována sledování vývoje druhých interních – v dobové terminologii lékařských – klinik. Interní kliniky patří k vlajkovým lodím medicíny. Mají nejstarší historii a reprezentovaly kmenové obory, z nichž se od přelomu 18. a 19. století postupně vydělovaly další specializované obory. K rozhodnutí srovnávat druhé interní kliniky – o české se mluví i jako o „slavné druhé“ – mne vedla skutečnost, že jejich přednosty byly mimořádně silné osobnosti, známé nejen lékařské, ale i laické veřejnosti, které svým pracovištím vtiskly zvláště výraznou tvář.

¹ Ludmila HLAVÁČKOVÁ, *Česká a německá psychiatrická klinika pražské lékařské fakulty do roku 1918*, in: Karel Černý – Petr Svobodný (edd.), *Historia, medicina, cultura*, Praha 2006, s. 133–159.

Stručně o interních klinikách pražské lékařské fakulty před rozdělením na českou a německou

Soustavnou klinickou výuku v interních oborech můžeme u nás sledovat od osvícenských reforem Marie Terezie a Josefa II., to znamená od 40. let 18. století. Od otevření všeobecné nemocnice v Praze na přelomu let 1790/91 je její historie úzce svázaná s tímto komplexem budov na Karlově náměstí (původně Dobyččím trhu). Od zimního semestru 1791/92 zahájily ve všeobecné nemocnici činnost dvě kliniky – interní a chirurgická. Z celkového počtu 300 lůžek jim byla ovšem v nemocnici vyhrazena jen malá část. Interní klinika měla dva pokoje po šesti lůžkách, zvláště pro muže a ženy. Řídil ji profesor s pomocí asistenta. Obdobně tomu bylo u kliniky chirurgické. Ostatní lůžka u příslušné kliniky tvořila tzv. oddělení, v jehož čele stál primář. Z oddělení si profesori vybírali pacienty vhodné k demonstracím při výuce mediků. Počet klinických lůžek vzrůstal v souvislosti s rozšiřováním všeobecné nemocnice a s růstem počtu posluchačů pražské lékařské fakulty.

Již v roce 1812 byla založena zásluhou profesora Jana Kř. Högera (1779–1823)² ve všeobecné nemocnici II. lékařská klinika, určená výuce ranlékařů. Ti na rozdíl od budoucích doktorů medicíny nemuseli před lékařskou fakultou absolvovat studia na filozofické fakultě, na lékařské studovali pouze dva až tři roky (budoucí doktoři medicíny čtyři, od roku 1804 pět let) a získali titul magistra chirurgie. Od té doby se interní klinika pro doktory medicíny označovala jako prvá. Höger se také zasloužil o to, že od roku 1811 byla spojena funkce přednosta kliniky s funkcí primáře oddělení, což nepochybně přispělo k zjednodušení situace na obou pracovištích.

V rámci reforem revolučních let 1848/49 byla v roce 1848 (19. 8.) zrušena na lékařských fakultách monarchie výuka ranlékařů. (Do počátku 70. let 19. století ještě probíhala na tzv. chirurgických lyceích – v českých zemích v Olomouci.) Od té doby sloužily obě výše zmíněné kliniky výuce budoucích lékařů, ovšem přednosta druhé získal až v roce 1854 právo zkoušet u rigoróza, a to střídavě s přednostou první kliniky.³

Od sklonku 18. století do roku 1881 byl obor vnitřního (interního) lékařství na fakultě obvykle nazýván speciální patologií a terapií vnitřních chorob. Pro budoucí doktory medicíny byl zařazen do posledního roku čtyřletého studia. Medici denně absolvovali jednu hodinu přednášek a jednu hodinu demonstrací u lůžek pacientů. Po prodloužení studia na pět let probíhala výuka vnitřního lékařství ve stejném rozsahu ve čtvrtém i v pátém ročníku, tzn., že byla zdvojnásobena. Zkouška z tohoto oboru se konala v rámci rigorózní zkoušky. Do roku 1872 byly všechny zkušební předměty shrnuty do dvou rigoróz, vnitřní lékařství se zkoušelo při druhém rigorózu, teoreticky i prakticky u lůžka nemocného. Nový rigorózní řád z roku 1872 stanovil pro dosažení doktorátu medicíny tři rigoróza. Vnitřní lékařství se zkoušelo po povinném absolvování dvou semestrů klinické výuky při druhém

² Ludmila HLAVÁČKOVÁ – Petr SVOBODNÝ (edd.), *Biografický slovník pražské lékařské fakulty 1348–1939*, I. A – K, Praha 1988, II. L – Ž, Praha 1993. Heslo Höger Jan, s. 113. Ne-li uvedeno jinak, jsou biografické údaje učitelů pražské lékařské fakulty převzaty z tohoto slovníku, pro německou fakultu ze slovníku Ludmila HLAVÁČKOVÁ – Petr SVOBODNÝ, *Biographisches Lexikon der deutschen medizinischen Fakultät in Prag 1883–1945*, Praha 1998. Tyto slovníky proto nebudu většinou u jednotlivých jmen citovat. Pokud ano, cituji zkráceně BSPLF I., II., a BLDMF.

³ Ludmila HLAVÁČKOVÁ – Petr SVOBODNÝ – Jan BRÍZA, *Dějiny všeobecné nemocnice v Praze 1790–2010*, Praha 2011, s. 29, 41, 61.

rigorózu s třemi dalšími předměty – opět teoreticky i prakticky. Budoucí ranlékaři poslouchali vnitřní lékařství, hodinu pětkrát týdně po celou dobu svého dvou až tříletého studia; výuka měla být zaměřena více prakticky.⁴

Interní kliniky a rozdělení lékařské fakulty na českou a německou v roce 1883

Zákon o rozdělení pražské univerzity na českou a německou vydaný 28. 2. 1882, který ukončil mnohaletý zápas o českou univerzitu, stanovil, že od školního roku 1882/83 budou v Praze dvě univerzity stejného jména (Karlo-Ferdinandova), jedna s vyučovací řečí českou, druhá s německou. Přednostové všech pracovišť se měli rozhodnout, na které chtějí dále působit, a na ni měli převést celá svá pracoviště. Určitou historickou ironií je skutečnost, že lékařská fakulta mohla zahájit svoji činnost až o rok později, ačkoliv čeští lékaři a medicí patřili v boji za českou univerzitu k nejinicativnějším a nejhorlivějším. Převaha německy smýšlejících členů profesorského sboru lékařské fakulty způsobila, že na českou fakultu nepřešel ani jeden přednosta teoretického ústavu a z kliniků to byli pouze tři. Pro české teoretické ústavy bylo proto nutno narychlo postavit první část komplexu budov v Kateřinské ulici.⁵

Jednoduché nebylo ani budování českých klinik v již přeplněném areálu všeobecné nemocnice. Co se týče interních klinik, byly zde v den slavnostního zahájení výuky na české lékařské fakultě, tedy 15. října 1883, tři: jedna česká a dvě německé. Česká interní klinika – první české pracoviště na nerozdělené fakultě – měla za sebou již více než desetiletou pohnutou historii.

Požadavek zrovnoprávnění češtiny s němčinou jako vyučovacího jazyka, proklamovaný v petici sepsané na památném celouniverzitním shromáždění 15. 3. 1848, umožnil ohlašovat alespoň nepovinné přednášky v češtině, ale na lékařské fakultě byla tato možnost využívána minimálně, zejména proto, že odborná terminologie se teprve vytvářela. Ačkoliv ohlašování českých přednášek nebylo zakázáno ani v období tzv. Bachova absolutismu, nastoleného po porážce revolučního hnutí let 1848/49, od roku 1856 hledáme české přednášky na lékařské fakultě v seznamech marně, protože přednášející byli vystaveni policejnímu dozoru, jak o tom svědčí seznamy politicky kompromitovaných osob z tohoto období.⁶

Znovu se české přednášky začaly objevovat – a to stále častěji – po pádu Bachova absolutismu od počátku 60. let 19. století. Mezi nejhorlivější zastávce výuky mediků v českém jazyce patřil internista Bohumil Eiselt (1831–1908), blízký spolupracovník Jana Evangelisty Purkyně (1787–1869) v boji za českou univerzitu a lékařskou vědu. Oba také sehráli hlavní úlohu při založení Časopisu lékařů českých a Spolku českých lékařů (obě roku 1862). B. Eiselt konal české přednášky nepřetržitě od své habilitace z vnitřního lékařství v lednu 1861. Poté, co byl v dubnu roku 1866 jmenován mimořádným profesorem, požádal, aby

⁴ Ludmila HLAVÁČKOVÁ – Eva ROZSÍVALOVÁ, *Studium a přednášky na lékařské fakultě pražské univerzity v letech 1690–1848*, Praha 1984, s. 135–138; Vladimír PREININGER, *Sbírka zákonů a nařízení o zdravotnictví*, Praha 1900, s. 1–7.

⁵ Ludmila HLAVÁČKOVÁ, *Výbudování teoretických ústavů české lékařské fakulty v letech 1883–1886*, Acta Universitatis Carolinae – Historia Universitatis Carolinae Pragensis (dále AUC–HUCP) 22/1, 1982, s. 123–152.

⁶ Ludmila HLAVÁČKOVÁ, *Lékaři a ranlékaři v soupisech politicky kompromitovaných osob z let 1848–1849*, Zprávy SDVT 11, 1969, s. 30–38.

jeho české přednášky byly započítány posluchačům do povinného penza nutného k absolvování před rigorózní zkouškou. Jeho žádosti však vyhovělo vídeňské ministerstvo kultu a vyučování až v srpnu roku 1871. Od zimního semestru 1871/72 byly Eiseltovy české přednášky z celého vnitřního lékařství konané ve stejném rozsahu jako německé (5× týdně 2 hodiny) uznány za rovnocenné povinným německým přednáškám.

Již od roku 1863 konal Eiselt své přednášky a klinické demonstrace na tzv. prvním oddělení ve všeobecné nemocnici. To bylo umístěno v prvním patře starého nemocničního křídla v místnostech č. 43 a 44 (dnes je v těch místech posluchárna II. interní kliniky). Každý pokoj měl 12–15 lůžek, jeden byl vyhrazen ženám, druhý mužům. Toto Eiseltovo pracoviště bylo tedy první českou klinikou na pražské lékařské fakultě. V seznamech přednášek se český název „Lékařská klinika“ objevil pro toto pracoviště poprvé v roce 1873, v německých písemnostech se setkáme i s označením III. lékařská klinika. Ze čtyř místností oddělení, které patřilo k této klinice, byly jen dvě (č. 42 a 46) ve stejném traktu a podlaží jako pokoje klinické, pokoje č. 199 a 200 byly ve zcela nevyhovujícím domku – jednom ze tří – mezi nemocnicí a Faustovým domem.

V červenci 1881 byl Eiselt jmenován řádným profesorem s účinností od 1. října a zároveň převzal řízení I. interní kliniky po profesoru Antonu Jakschovi (1810–1887), který byl k tomuto datu penzionován. Ve jmenovacím dekretu již bylo uvedeno, že po rozdělení univerzity tuto kliniku převede na českou fakultu. Předání nejstarší kliniky do českých rukou naráželo na odpor německých členů profesorského sboru, nicméně zásluhou rozhodného, ale klidného a diplomatického jednání prof. Eiselta se podařilo významné pracoviště pro českou fakultu získat.⁷ Z dosavadní Eiseltovy kliniky se nakrátko – do rozdělení fakulty – stala III. interní klinika. Ta byla od roku 1883 na německé fakultě označována jako druhá, protože druhá zde byla přejmenována na prvou.

Druhé lékařské kliniky od roku 1883 do roku 1887

Po zahájení výuky na české lékařské fakultě měla tato pouze jednu interní kliniku, zatímco německá měla dvě a ještě k tomu i tzv. kliniku propedeutickou. Náplň léčebné i pedagogické činnosti propedeutické kliniky byla obdobná jako u interních klinik, ale její přednosta neměl právo zkoušet při rigorózních zkouškách. K tomuto nepoměru nutno připomenout, že počet posluchačů na české lékařské fakultě byl vždy vyšší než na fakultě německé (ve školním roce 1883/84 cca 400 : 300, v roce 1885/86 již 782 : 516).⁸ Umístění a vybavení klinik obou fakult bylo – podobně jako u většiny klinik ve všeobecné nemocnici – více či méně nevyhovující.

Eiseltova česká klinika a oddělení měla, poté co ji získal, 133 lůžek. Kliniky byly vyhrazeny dva pokoje (č. 115 a 116) ve druhém patře původního průčelního křídla nemocnice – jeden pro ženy, druhý pro muže, každý s 12–16 lůžky. Odděleňská lůžka byla umístěna ve 14 pokojích na tomtéž patře, částečně v bočním křídle. První německá klinika a oddělení měla ve stejné době 128 lůžek, druhá 60 a propedeutická 15. Počet lůžek pro interní kliniky

⁷ Bohumil EISELT, *O vzniku a začátcích české lékařské kliniky*, Praha 1908, s. 30–33, 42–43; Ludmila HLAVÁČKOVÁ, *Budování klinických pracovišť české lékařské fakulty v době rozdělení pražské univerzity*, I, II, III, Sborník lékařský 85, 1983, s. 59–64, 105–115, 147–159; Václav JIRÁSEK a kol., *Dějiny I. interní kliniky*, Praha 1996, s. 30–36.

⁸ Jan HAVRÁNEK (red.), *Dějiny Univerzity Karlovy*, III, 1802–1918, Praha 1997, s. 355, 323.

a oddělení německé fakulty tedy o 70 převyšoval počet lůžek české interny.⁹ Je proto pochopitelné, že Češi se domáhali urychleného zřízení dalších českých interních pracovišť.

Požadavek zřízení českého propedeutického oddělení vznesli Češi v březnu roku 1881 na zasedání komise na Českém místodržitelství v Praze, která měla jednat o rozdělení pracovišť, které bude následovat poté, co v Praze budou dvě univerzity. Rozhodnutí o zřízení českého propedeutického pracoviště však nepadlo ani na této, ani na další komisi, která zasedala v lednu roku 1883. Zde už Češi žádali zřízení II. české interní kliniky i kliniky propedeutické – nebude-li zrušena jedna německá interní klinika nebo klinika propedeutická – tak, aby měla česká a německá fakulta stejný počet interních klinik. Rušení německých pracovišť ovšem vůbec nepadalo v úvahu, a proto Češi zahájili jednání o zřízení české propedeutické kliniky, což jim patrně připadalo schůdnější, než zřízení druhé plnohodnotné interní kliniky. Ovšem i zřízení propedeutické kliniky bylo velmi obtížné.¹⁰ Profesorský sbor české fakulty o ní jednal na své schůzi v listopadu 1883. Téhož dne vypracoval písemné požadavky na zřízení klinik, které česká fakulta neměla. Pro propedeutickou bylo požadováno cca 40 lůžek, posluchárna a přednosta s asistentem.¹¹ Zřízením propedeutické kliniky se zabýval profesorský sbor české fakulty znovu v dubnu 1884 a požadavek byl zaslán do vídeňského ministerstva kultu a vyučování. Na odpověď čekala fakulta déle než rok. Až 22. 6. 1885 vydalo ministerstvo souhlas ke zřízení české propedeutické kliniky ve všeobecné nemocnici v místnostech č. 43 a 44 (tam bývala umístěna I. Eiseltova česká klinika, od roku 1883 II. německá interní klinika), dohromady s 12 lůžky. Pokoj č. 46 s 9 lůžky byl určen pro oddělení této kliniky, přednosta kliniky měl mít pracovnu v č. 49, asistent v č. 45. Všechny místnosti se nalézaly v I. patře východního bočního křídla nemocnice. Ministerstvo zároveň vyzvalo profesorské kolegium české fakulty, aby podalo návrh na přednostu této nové kliniky. Fakulta pověřila komisi složenou z profesorů B. Eiselta, chemika J. Horbaczewského (1854–1942) a dermatovenerologa V. Janovského (1847–1925), aby vypracovala návrh. Jednomyslně byl navržen mř. profesor vnitřního lékařství, v té době přednosta české polikliniky Emerich Maixner (1847–1920). Češi se domnívali, že tím je problém zřízení české propedeutické kliniky vyřešen, ale brzy se ukázalo, že tomu tak není. Většina profesorského sboru německé fakulty měla totiž pro potřeby české fakulty mnohem menší porozumění než samotné ministerstvo kultu a vyučování ve Vídni. Na rozhodnutí ministerstva reagoval velmi ostře anonym v časopise *Prager medizinische Wochenschrift* 19. 8. 1885. Ačkoliv za místnosti přidělené české propedeutické klinice, které do té doby patřily II. německé interní klinice, tato dostala nové místnosti, autor článku je prohlásil za nedostatečné a horší, a dokonce obvinil ministerstvo, že porušilo zásadu zákona o rozdělení univerzity a poškodilo německá pracoviště i tím, že mezi ně vklínilo pracoviště české. Naproti tomu klidně a věcně informoval o problémech okolo české propedeutické fakulty *Časopis lékařů českých* (22. 8. a 25. 9. 1885). Nakonec se problém musel řešit soudně. Profesori německé fakulty podali správnímu soudu rekurz proti ministerskému nařízení o založení české propedeutické kliniky. Proti všem očekáváním soud rozhodl 21. 4. 1886 ve prospěch české fakulty a 1. 10. téhož roku česká propedeutická klinika zahájila činnost v místnostech, které jí byly původně určeny.

⁹ B. EISELT, *O vzniku*, s. 45–46.

¹⁰ LUDMILA HLAVÁČKOVÁ, *Sto let od založení české propedeutické kliniky*, *Časopis lékařů českých* (dále ČLČ) 125, 1986, s. 817–819.

¹¹ Archiv Univerzity Karlovy (dále AUK), Sborové protokoly české lékařské fakulty (dále ČLF) 1883–1899, kart. č. I/II, protokol č. 13, 17. 11. 1883. Tamtéž, *Spisy ČLF* 1883–1884, kart. č. 286, obálka č. 3–339.

Existence této nelehce vybojované české kliniky ovšem netrvala dlouho. Uplynul pouhý týden od zahájení její činnosti a B. Eiselt předložil profesorskému sboru české fakulty návrh (datovaný 7. 10.), aby se neprodleně žádalo o přeměnu této kliniky na řádnou druhou lékařskou (tj. interní kliniku). Kladné vyřízení žádosti již netrvalo příliš dlouho. Jediná česká interní klinika totiž nemohla zvládnout řádnou výuku a rigorózní zkoušky vzrůstajícího počtu českých mediků, což musely příslušné úřady uznat. Ministerstvo kultu a vyučování změnilo výnosem z 28. 2. 1887 českou propedeutickou kliniku na II. lékařskou s právem povinných přednášek z vnitřního lékařství v plném rozsahu a s alternováním jejího přednosty – E. Maixnera – u druhého rigoróza. Od letního semestru 1887 měla tedy česká fakulta dvě interní kliniky. Propedeutické se ovšem dočkala až v samostatném státě.

E. Maixner, J. Thomayer, R. Jaksch – životní osudy

Emerich Maixner se narodil 5. 11. 1847 v Nové Huti (dnes Nižbor), v rodině vrchnostenského úředníka. O jeho rodině a mládí toho příliš nevíme, jeden z jeho žáků, prof. J. Hnátek (1865–1923), o něm napsal: „*Prošel sám trnitou cestu života chudého studenta...*“¹² Gymnaziální studia absolvoval v Praze na staroměstském gymnáziu, kde 2. 6. 1866 s vyznamenáním odmaturoval. Velmi úspěšně absolvoval i pražskou lékařskou fakultu. Promoval ještě před zavedením jednotného titulu MUDr., a proto aby získal co nejširší aprobaci, podrobil se několika zkouškám: 21. 12. 1871 byl prohlášen doktorem medicíny (Med. Dr.), 14. 5. 1872 si rozšířil aprobaci o chirurgii získáním titulu Chir. Dr. a ještě před tím, 16. 1. 1872, složil zkoušky na magistra porodnictví. Hned po promoci nastoupil do všeobecné nemocnice, s níž spojil velkou část svého profesního života. V letech 1871–1876 zde pracoval na různých odděleních jako externí a sekundární lékař. V roce 1876 získal místo asistenta na české lékařské klinice u prof. B. Eiselta, které zastával do roku 1879. V následujícím roce (10. 1. 1880) se habilitoval ze speciální patologie a terapie vnitřních nemocí. Habilitační práci *Über das Vorkommen von Eiweisspeptonen im Harn und die Bedingungen ihres Auftretens* publikoval ve fakultním časopise.¹³ Habilitace neproběhla zcela hladce. J. Thomayer popsal její průběh ve svém smutečním projevu ve Spolku českých lékařů po Maixnerově smrti. Uvedl, že po Maixnerově habilitační přednášce vystoupil profesor experimentální patologie Ph. Knoll (1841–1900) „... *takto vědecky figurka nepatrná, za to však vášnivý nepřítel všeho českého, a požadoval, aby habilitace Maixnera byla zamítnuta, poněvadž tento při přednášce nahlédl do svých poznámek a zákon žádá, aby habilitační přednáška konána byla úplně z paměti. Při vši nepřítzni, kterou se tehdejší němečtí profesori k snahám českým vyznačovali, přece jen Knoll se svým návrhem nepronikl a habilitace*

¹² ČLČ 59, 1920, s. 712. V Maixnerově pozůstalosti v AUK, kart. 1/44, je uloženo vysvědčení o Maixnerově nemajetnosti od rodné obce dosvědčující, že k 15. 6. 1879 nemá žádný movitý a nemovitý majetek, jen „skromné služné“ ve všeobecné nemocnici a rovněž jeho matka Anna nemá žádný majetek. V Ústavu dějin lékařství a cizích jazyků je uložena Maixnerův rukopisný deník, který ovšem Maixner psal jen od 1. do 29. března – patrně roku 1871. Za zmínku stojí pouze Maixnerovo rozhodnutí přihlásit se do armády jako jednoroční dobrovolník. V deníku je také soupis 381 knih, patrně jeho. Jsou to převážně práce historické, německé, pouze 5 titulů je českých, několik francouzských. Další prameny a literatura viz BSPLF II, s. 70–71.

¹³ Vierteljahrsschrift für die praktische Heilkunde (dále VPH) 36, 1879, B. 3., s. 75–116.

*Maixnerova provedena.*¹⁴ V. Vondráček ve svých pamětech napsal: „*Jeho /Maixnerova/ habilitační přednáška prý byla pozastavena pro tichý, nepřiliš dobrý přednes.*“¹⁵

V roce 1880 přijal Maixner místo ordináře v nemocnici milosrdných sester pod Petřínem a zároveň se věnoval soukromé praxi. Další vědeckou dráhu mu ulehčilo aktivování české lékařské fakulty v roce 1883. Dne 16. 1. 1884 byl jmenován mimořádným profesorem a přednostou české univerzitní polikliniky a 16. 7. 1886 stanul v čele české propedeutické kliniky, která byla – jak řečeno výše – 28. 2. 1887 změněna na II. lékařskou kliniku. Řádnou profesuru získal 23. 9. 1888. Po odchodu svého učitele a tchána B. Eiselta na odpočinek se stal 1. 10. 1902 přednostou I. lékařské kliniky, kterou řídil do 31. 10. 1918. O nevalné oblibě Maixnera u fakultních kolegů svědčí skutečnost, že když se na schůzi profesorského sboru české lékařské fakulty v červnu v roce 1918 hlasovalo o návrhu, aby mu byl odchod na odpočinek po dosažení 70. roku věku odložen o čestný rok, dopadlo hlasování 11 proti, 5 pro. Hygienik prof. Gustav Kabrhel (1857–1939) podal separátní votum.¹⁶

Maixner zastával řadu důležitých funkcí v životě veřejném i vědeckém. V roce 1905 byl zvolen do českého sněmu, 1909 se stal členem nejvyšší zdravotní rady. V letech 1878–1897 spoluredigoval Časopis lékařů českých, byl odborným lékařským redaktorem v Atheneu a významným spolupracovníkem Ottova slovníku naučného. Aktivně pracoval v řadě odborných spolků, byl zvolen i do několika spolků zahraničních (výčet viz BSPLF II.). Velmi se angažoval v organizování boje proti TBC. V roce 1899 stál u kolébky Spolku ku zřízení sanatorií pro nemoci tuberkulózní (od r. 1901 jako jeho předseda), který se v roce 1903 změnou stanov stal Českým pomocným zemským spolkem pro nemocné plicními chorobami v Království českém. Zasloužil se o zřízení prvního tuberkulózního dispenzáře v pavilonu Amerika v roce 1905, dětského sanatoria v Albertinu v Žamberku v témže roce i sanatoria na Pleši otevřeného o rok později.¹⁷

Dostalo se mu i významných státních ocenění. V roce 1909 získal titul dvorního rady a v roce 1918 byl nobilitován jako šlechtic s přídomkem z Roblínova. Byl nositelem řádu Františka Josefa, rakouského řádu Železné koruny III. třídy, důstojnického odznaku Červeného kříže a medaile III. třídy a odznaku pruského Červeného kříže.

Maixner byl uvědomělým Čechem, ale zároveň loajálním občanem monarchie. J. Thomayer se o jeho zálibě v uniformě ironicky vyjádřil ve svých zápiscích z února 1918: „*Maixner byl jmenován vrchním štábním lékařem hned na počátku vojny a od těch dob chodí stále v uniformě. Ani doma ji neodkládá. Zlí jazykové tvrdí, že si dal v uniformě při své nemoci udělit dokonce poslední pomazání.*“¹⁸ Podobně vzpomínal na Maixnera i V. Vondráček: „*Potrpěl si na pocty. Byl orientován rakousky, poměrně brzy se stal dvorním radou, za války byl vrchním štábním lékařem, nosil i uniformu, šavli však nosil nerad, bál se, aby přes ni neupadl.*“¹⁹ Opačné svědectví čteme ve vzpomínce Maixnerova žáka profesora K. Hynka (1879–1960), jak spolu jeli v druhé polovině války do Vídně: „*Jeho sdílnost*

¹⁴ ČLČ 59, 1920, s. 699.

¹⁵ Vladimír VONDŘÁČEK, *Lékař vzpomíná (1895–1920)*, Praha 1973, s. 286.

¹⁶ AUK, Sborové protokoly ČLF, kart. II, 1900–1920, 20. 6. 1918.

¹⁷ Jan DVORÁK, *Vznik a vývoj organizace boje proti tuberkulóze v Čechách*, I–II, Praha 1915.

¹⁸ Literární archiv Památníku národního písemnictví (dále LA PNP), Pozůstalost J. Thomayera, kart. 6/1/26, Zápisník z let 1917–1918, zápis z 26. 2. 1918. Zde uloženo 10 zápisníků z let 1905–1927. Budou citovány jako: Z, datum prvního a posledního zápisu a datum citovaného zápisu.

¹⁹ V. VONDŘÁČEK, *Lékař vzpomíná*, s. 286.

šla tak daleko, že se vyslovil hodně pohrdlivě o habsburské monarchii, a smál se, že i to zlato na rádech je již podřadné kvality.“²⁰

Maixner byl nepochybně nadán velkou pracovitostí, houževnatostí a pílí. Jak jeho obdivovatelé, tak kritici ho svorně charakterizují jako člověka uzavřeného a mlčenlivého, což byly zřejmě jeho nejvýraznější vlastnosti. Velice ostře kritizoval Maixnera jako člověka ve svých nepublikovaných vzpomínkách jeho švagr, internista a psychiatr Artur Eiselt (1860–1939). Na třech stranách odsuzuje jeho chování jak k němu samému, tak i k jeho bratru, rovněž lékaři, Rudolfu Eiseltovi (1881–1950). „*O svém panu švagrovi, profesoru Maixnerovi, raději bych pomlčel, nemoha o něm nic příznivého říci ... Ale vůči své celé rodině, od ženy a dětí svých až po mne a bratra mého choval se cize. Sestra ještě měsíc před úmrtím matky, dávno po jeho smrti, této vytýkala, že ji nutila si ho vzít ... Ostatně jeho odpůrci na fakultě znali jej co zlomyslného, ješitného.*“²¹

V. Vondráček o něm shrnul svůj názor takto: „*Byla to tragická postava, byl vážen, ale ne milován.*“²²

Sňatkem s dcerou B. Eiselta Maixner nepochybně výrazně zvýšil své společenské postavení. Díky rozsáhlé soukromé praxi se domohl i majetku, byl mj. majitelem velkostatku Nařžovice u Sedlčan. K poslednímu odpočinku je uložen na olšanských hřbitovech.²³

Životní osudy **Josefa Thomayera** známe mnohem podrobněji díky jeho publikovaným vzpomínkám i rukopisným deníkovým zápisům.²⁴ Narodil se 23. 3. 1853 v Trhanově, kde byl jeho otec panským zahradníkem. Nejen on, ale i matka, velmi moudrá a pilná žena, kterou Thomayer neobyčejně obdivoval, ctil a miloval, si byli vědomi významu vzdělání. Všichni tři jejich synové měli vysokoškolské vzdělání. Středoškolská studia absolvoval Thomayer od roku 1863 s výborným prospěchem na klatovském gymnáziu, kde v červenci 1871 maturoval. Rovnocenný zájem o přírodní vědy na jedné a krásnou literaturu na druhé straně se u něho projevoval od útlého mládí. Po celý svůj život dovedl oba dva zájmy obdivuhodně spojit. Své první literární pokusy publikoval již jako gymnazista. V této době navázal mj. celoživotní přátelství se spolužákem Emilem Frídou – Jaroslavem Vrchlickým (1853–1912), kterého doučoval matematiku. Rozhodnutí pro medicínu bylo podle Thomayerových slov kompromisem. Otec z něj chtěl mít právníka, on sám by byl nejraději studoval matematiku a stal se středoškolským profesorem. „*A tak po mnohém rokování byl uzavřen kompromis, že budu studovat medicínu.*“²⁵

Na pražskou lékařskou fakultu se zapsal v zimním semestru 1871/72 a po velmi úspěšném studiu získal 9. 12. 1876 titul MUDr. Náročné studium mu nebránilo zapojit se v Praze do literárního a kulturního života a pilně publikovat pod průhledným pseudonymem R. E. Jamot. Po promoci absolvoval jednorozhodně vojenskou službu (1. 10. 1876 – 1. 10. 1877) v posádkové nemocnici v Praze a současně začal pracovat od prosince 1876 jako

²⁰ ČLČ 68, 1947, s. 1415.

²¹ Artur EISELT, *Paměti neslavného člověka*, s. 44–46. Strojepis uložen v Ústavu dějin lékařství a cizích jazyků I. LF UK.

²² Viz pozn. 19.

²³ Za tuto informaci děkuji kol. MUDr. P. Čechovi. Hrob se nalézá v sektoru VII-23-5. Srv. Michal NAVRÁTIL, *Almanach českých lékařů*, Praha 1913, s. 382.

²⁴ Josef THOMAYER, *Ze zápisů lékařů*, Praha 1977, a zápisníky citované v pozn. 18. Viz též Ludmila HLAVÁČKOVÁ, *Kolegové profesora Josefa Thomayera v jeho zápisích z let 1905–1918*, ČLČ 150, 2011, s. 114–120. Další prameny a literatura viz BSPLF II, s. 124–126.

²⁵ J. THOMAYER, *Ze zápisů*, s. 70.

demonstrátor na patologicko-anatomickém ústavu. Také si otevřel soukromou praxi, jejíž žertovně svízelné počátky zachytil svým lehkým perem beletristy.²⁶ Toužil ovšem po vědecké dráze, na kterou bylo tehdy možno nastoupit u nás pouze na lékařské fakultě.

Odborné znalosti si proto snažil rozšířit na dalších pracovištích doma i v cizině, při nichž využil i své znalosti jazykové. Dva roky pracoval jako operační elév na chirurgické klinice (1. 10. 1877 – 1. 10. 1879). Ve vzpomínkách uvádí, že kdyby v roce 1877 předčasně nezemřel přednosta kliniky C. W. Heine (1838–1877), byl by se stal jeho asistentem, možná i docentem.²⁷ Poněkud mne proto udivuje, že později měl k chirurgické léčbě často zdrženlivý až odmítavý postoj, který byl ovšem ovlivněn, jak uvedu níže, i osobními antipatiemi. Z chirurgické kliniky přešel jako externista do pražského ústavu choromyslných (1. 10. 1879 – 1. 1. 1880). Po první vědecké cestě do Paříže se mu podařilo od 1. 1. 1880 získat místo asistenta na I. interní klinice u profesora B. Eiselta. Po druhé vědecké cestě do Paříže a Londýna se jako jeden z prvních tří – vedle patologa J. Hlavy (1855–1924) a stomatologa M. Baštýře (1835–1894)²⁸ – habilitoval na české lékařské fakultě na návrh B. Eiselta prací *O významu některých komplikací plicních v průběhu tyfu střevního se vyskytujících*. Byla publikována v deseti pokračováních v Časopise lékařů českých.²⁹ Habilitační přednáška proběhla velice úspěšně 19. 10. 1883, stejně jako koloquium 30. 10. téhož roku.³⁰ Za několik neděl poté (16. 12.) získal titul soukromého docenta pro obor vnitřního lékařství. Pevně zakotvil na fakultě od září roku 1886 (9. 9.), kdy získal titul mimořádného profesora speciální patologie a terapie vnitřních nemocí a zároveň se stal po Maixnerovi přednostou české fakultní polikliniky. V březnu 1897 (18. 3.) dostal titul a charakter řádného profesora, na řádnou profesuru čekal až do doby, když Maixner přešel z místa přednosta druhé interní kliniky na prvou. Dne 23. 8. 1902 byl Thomayer jmenován řádným profesorem a přednostou II. lékařské, tj. interní kliniky. Nepodařilo se mi nalézt důkazy pro tvrzení, že Thomayer musel čekat 11 let na titul řádného profesora „pro své pevně neústupné češtví“, pro které nebyl oblíben ve Vídni.³¹ Na odpočinek odešel ze zdravotních důvodů na vlastní žádost předčasně – v 68 letech (k 1. 6. 1921). Jeho mimořádné zásluhy medicínské i literární ocenil u té příležitosti prezident T. G. Masaryk vlastnoručním dopisem.³²

Až do svých šedesáti let rád podnikal vědecké zahraniční cesty (vedle již zmíněných navštívil ještě Itálii, Skotsko, Slovinsko, Řecko, Alžír) a nabádal k nim i své žáky.

Krásnou literaturu nezanedbával ani v dobách své největší aktivity vědeckopedagogické – přispíval do řady časopisů (Světozor, Lumír, Květy, Osvěta, Zvon – ten v letech 1902–1927 redigoval, Národní listy aj.). V letech 1919–1922 vydal své literární *Sebrané spisy v deseti svazcích*. K jeho přátelům patřili vedle J. Vrchlického např. spisovatelé J. V. Rais

²⁶ Tamtéž, s. 127–134, výstižný název kapitoly: Vznešení žebraři.

²⁷ Josef THOMAYER, *Ze zápisů*, s. 122. Nelitoval, neboť „... byl bych dnes s pravděpodobností neplaceným mimořádným profesorem na německé fakultě lékařské. Na českou fakultu jakožto profesor sotva kdy bych se byl dostal. Dráha, na níž jsem se později dostal, byla v materiálním ohledu nepoměrně příznivější!“ Je zajímavé, že zmiňuje jen výhody materiální, nikoliv národnostní.

²⁸ O jejich habilitaci se jednalo ještě před zahájením výuky na české fakultě – na 1. schůzi jejího profesorského sboru 28. 6. 1883. AUK, Sborové protokoly ČLF 1883–1889, kart. I/II.

²⁹ ČLČ 23, 1884, s. 210–213, 227–229, 246–248, 262–265, 279–282, 292–295, 308–310, 324–327, 365–368, 382–385.

³⁰ AUK, Sborové protokoly ČLF 1883–1889, kart. I/II, zápis č. 8 a 9.

³¹ ČLČ 64, 1927, s. 1708. Šifra Sk.

³² Národní archiv (dále NA), fond MŠANO, Osoby, kart. 1. Opis dopisu z 29. 4. 1921. Viz též AUK, Personálie ČLF, kart. 54, osobní spis J. Thomayera.

(1859–1926), A. Jirásek (1851–1930), Z. Winter (1846–1912), z výtvarných umělců M. Aleš (1852–1913), V. Hynais (1854–1925), F. Ženíšek (1849–1916), V. Myslbek (1848–1922) aj. Podobně jako Maixner i on byl spolupracovníkem Ottova slovníku naučného.

Většina českých lékařských spolků jej jmenovala dříve či později čestným členem (Spolek českých lékařů, Spolek českých mediků, Spolek Purkyně, Čs. společnost J. E. Purkyně pro bádání o duši a nervstvu). Byl také členem polské lékařské společnosti a ruské společnosti pro normální a patologickou psychologii (čestný člen).

Thomayer byl velice přesvědčený a uvědomělý Čech, výrazně demokratického smýšlení. Jako člen Spisovatelské rady české se spolu se svými literárními přáteli zapojil do aktivního odporu proti rakouské monarchii – v květnu roku 1917 spolupodepsal známý manifest českých spisovatelů poslancům říšské rady.

V četných vzpomínkách současníků je Thomayer charakterizován jako typický rázovitý Chod impozantní postavy, britkého a jadrného jazyka i vtipu, většinou pro tyto vlastnosti kolegy i pacienti obdivovaný a milovaný, ale někdy pro ně i kritizovaný.³³ Uvedme zde k tomu alespoň některé dosud nepublikované postřehy jeho kolegů. Josef Pelnář (1872–1964), jeden z jeho nejoddanějších žáků, který po něm převzal vedení kliniky, popsal Thomayerovo chování např. takto: „*Všichni doktoři, kteří byli na polikliniku pozváni, nezůstali tam dlouho, některým se nelíbilo celé jednání Thomayerovo, které se nám naopak líbilo, a také nebyli ochotni si dát líbit různé Thomayerovy výtky i nezdvořilosti a snad i nestálili jeho požadavkům vědecky.*“³⁴ Pelnář sám Thomayerovi ve svých pamětech pouze jemně zazlival, že nemohl zůstat po habilitaci na klinice, jak tomu bylo v řadě případů na jiných klinikách. Artur Eiselt si ve zmíněných pamětech na adresu Thomayera poznamenal: „*Je dosud živ, tento duchaplný muž, spisovatel. Bohužel býval k sarkasmu velmi náchylný.*“³⁵

Ve vlastních nepublikovaných zápiscích se ovšem tento suverén často jeví jako osamělý stárnoucí muž trpící depresi, s námahou přemáhající zdravotní obtíže, unavený přednáškami i klinickou prací, roztrpčený poměry na fakultě i ve veřejném životě atd. Thomayer nebyl ženatý; o příčinách tohoto jeho stavu byly vyslovovány různé domněnky. Z jeho zápisků vyplývá, že nebyl v tomto směru prost určité mužské ješitnosti. Tak např. si v roce 1907 zapsal: „*Znovu jedna nabídka k sňatku...*“ a líčí, jak mu psala sestra vdovy po jakémsi doktoru Viertlovi (v seznamech lékařů oné doby jsem ho nenašla) a nabádala ho, aby si vzal její sestru, která odmítá všechny nabídky a „... *jen na mne myslí. Tak vida, i 55letý šohaj má ještě citelky.*“³⁶

Hmotně byl Thomayer brzy zabezpečen velice dobře, díky své rozsáhlé praxi jednoho z nejvyhledávanějších pražských lékařů. Jeho taxy byly mírné, často ordinoval i zadarmo, ale ze zápisků je zřejmé, že své příjmy a výdaje sledoval velmi pečlivě. Stěžoval si v nich nejednou na pokles výnosu z praxe nebo např. na to, že děkani farmakolog K. Chodounský (1843–1931) a chemik J. Horbaczewsky (1854–1942) ho v letech 1908, 1909 a 1912 finančně poškodili tím, že mu dávali méně studentů k rigorózním zkouškám, čímž měl méně příjmů ze zkušebních tax – poznamenal si k tomu dokonce „*ničemnost*“.³⁷

³³ Shrnout tyto názory se pokusil Jiří HAVLÍK, *Obraz Josefa Thomayera (1853–1927) v očích jeho přátel a následovníků i v jeho vlastních*, AUC–HUCP 43/1–2, 2003, s. 107–134.

³⁴ Masarykův ústav a Archiv AV ČR (dále MU AAVČR), Osobní fond J. Pelnář, kart. č. 1, Paměti s. 10, strojopis. Paměti jsou zčásti rukopisné, zčásti strojopisné – každá část číslována zvlášť.

³⁵ A. EISELT, *Paměti*, s. 27.

³⁶ Z 1. 10. 1907–26. 7. 1909, zápis z 22. 4. 1907.

³⁷ Z 1. 10. 1907–26. 7. 1909, zápisy z 6. 12. 1908 a 1. 4. 1909; Z 25. 4. 1911–30. 10. 1912, zápisy z 12. 3. 1912 a 28. 3. 1912.

Finanční otázky zřejmě zkalily na určitou dobu i jeho vztahy k bratrovi Františku Thomayerovi (1856–1938), významnému zahradnímu architektovi, s nímž v letech 1890–1893 začal nakupovat pozemky v Říčanech. František zde mj. založil proslulé stromové školky a velké zahradnictví. Postavili zde i vilku, do níž J. Thomayer velmi často a rád zajížděl až do posledních dnů svého života.³⁸ J. Thomayer ovšem finančně podporoval nejen rodiče a sestry, ale byl např. velkorysým sponzorem výstavby důstojného domova pro chudé ve svém rodišti a tento ústav zabezpečil i potřebnou fundací.³⁹

Závěr Thomayerova života byl smutný. Onemocněl karcinomem tlustého střeva, operaci odmítl. Jeho žáci, zvláště J. Pelnář a L. Syllaba (1868–1930), se mu snažili ulehčit těžký úděl do posledních dnů. Nakonec zesnul klidně 18. 10. 1927. Jeho popel uložili (Pelnář, Syllaba a MUDr. F. Rosol, nar. 1888) v Trhanově do hrobu jeho rodičů.⁴⁰

Thomayerovu podobu zvěčnili i významní umělci. Portrétoval ho V. Hynais i M. Švabinský, bustu vytvořil V. Myslbek.

Do zcela jiných společenských a ekonomických poměrů se narodil **Rudolf Jaksch**, nejmladší ze sledované trojice.⁴¹ Přišel na svět v Praze 16. 7. 1855 v době, kdy jeho otec, Anton Jaksch (1810–1887), profesor speciální patologie a terapie, v letech 1849–1881 přednosta I. lékařské (tj. interní) kliniky na pražské fakultě, byl na vrcholu své odborné i společenské dráhy. V roce 1872 byl A. Jaksch nobilitován přídomkem von Wartenhorst, a tento titul užíval i Rudolf. Rudolfovo dětství ovšem nepochybně poznamenalo úmrtí matky v jeho pouhých třech letech. Ironií osudu bylo, že podlehla horečce omladnic, na jejíž nebezpečí přenosu upozornil mezi prvními právě jeho otec. Středoškolská studia zahájil R. Jaksch v roce 1865 v Litoměřicích, ale od roku 1871 pokračoval na pražském malostranském gymnáziu, kde také maturoval (12. 7. 1873). Rozhodl se kráčet v otcových šlépějích a v říjnu 1873 začal studovat na pražské lékařské fakultě. Po prvním rigorózu na podzim roku 1876 odešel na lékařskou fakultu ve Štrasburku, zde ale studoval jen několik měsíců. Od zimního semestru 1877/78 pokračoval ve studiu v Praze, kde 28. 10. 1878 promoval (promotorem byl jeho otec). V letech 1879/80 pracoval jako asistent na patologicko-anatomickém ústavu, poté sloužil rok (1880/81) jako asistent na I. lékařské klinice – u svého otce. To bylo nepochybně i kritizováno. Např. B. Eiselt nedostal ministerské povolení, aby přijal na svou kliniku jako asistenta svého syna Artura (1860–1939).⁴² S otcovým odchodem na odpočinek k 30. 9. 1881 přešel R. Jaksch jako asistent na II. lékařskou kliniku. Zde působil také rok. Následující školní rok 1882/83 odešel na lékařskou fakultu do Vídně jako asistent I. lékařské kliniky u slavného prof. Hermanna Nothnagela (1841–1905),

³⁸ Šárka STEINOVÁ, *František Thomayer, život a dílo zahradního architekta*, Národní zemědělské muzeum, bez data a místa vydání, ISBN 978-80-86874-09-8.

³⁹ ČLČ 64, 1927, s. 1694.

⁴⁰ J. PELNÁŘ, *Paměti*, strojopis, s. 50.

⁴¹ Vedle biografických slovníků citovaných v pozn. 2 srov. Hugo PRIBRAM, *Prof. Dr. R. Jaksch Wartenhorst*, Hochschulwissen 2, 1925, H. 10, s. 541–543; Karl WALKO, *Prof. Dr. R. Jaksch-Wartenhorst zu seinem 70. Geburtstag*, Medizinische Klinik 21, 1925, s. 3–4; Otto GROSSER, *Rudolf Ritter Jaksch von Wartenhorst*, Sudetendeutsche Monatshefte 1940, s. 222–223; Hans MOLISCH, *Erinnerungen und Welteindrücke eines Naturforschers*, Leipzig 1934, s. 44–46; Marlene JANTSCH, *R. Jaksch v. Wartenhorst*, Wiener klinische Wochenschrift 67, 1955, N. 52, s. 1–3; Christopher Friedrich GLEITSMANN, *Der Internist Rudolf Jaksch von Wartenhorst 1855–1947. Biografie und Ergografie. Inaugural-Dissertation*, Heidelberg 1985. Autor měl vypůjčeny písemnosti z pozůstalosti R. Jaksche od dcery Marie, která žila ve Vídni, způsob zpracování je však neprofesionální, citace nejasné apod.

⁴² A. EISELT, *Paměti*, s. 20, s. 43.

kteřý ho 9. 7. 1883 habilitoval (habilitační práce *Über die klinische Bedeutung der Peptonurie*).⁴³ Nothnagel považoval Jaksch po celý svůj život za svého největšího učitele a patřil nepochybně k jeho nejvýznamnějším žákům.⁴⁴ Již za dva roky, 1885, ho Nothnagel navrhl na mimořádného profesora. V oddílu Zpráv v Časopisu lékařů českých informoval neznámý autor čtenáře o tom, že proti návrhu se postavil neméně proslulý profesor chirurgie Eduard Albert (1841–1900), český rodák, hájící ve Vídni zájmy svých krajanů, který zdůraznil, že by musel navrhnout také svého mimořádně a všestranně nadaného asistenta Karla Maydla (1853–1903, od roku 1891 přednosta chirurgické kliniky české fakulty v Praze) a že se má s těmito tituly šetřit.⁴⁵ Albertův názor zřejmě zvítězil, Jaksch si musel na titul mř. profesora dětského lékařství počkat do 11. 4. 1887 a dostal ho nikoliv ve Vídni, ale na lékařské fakultě ve Štýrském Hradci, kde byl od 1. 5. téhož roku jmenován přednostou dětské kliniky.

Rádné profesury se dočkal v rodné Praze na německé fakultě 21. 8. 1889 a od 1. 10. téhož roku se ujal vedení její II. lékařské kliniky.⁴⁶ Je zajímavé, že ani získání této hodnosti neproběhlo pro R. Jaksche hladce, jak bychom mohli očekávat nejen vzhledem k jeho rodinnému původu, ale zejména k jeho schopnostem a zkušenostem. Dne 21. 3. 1889 se šla na německé fakultě komise, která měla posoudit uchazeče o místo přednosta II. lékařské kliniky, ve složení experimentální patolog Philipp Knoll (1841–1900), patolog Hans Chiari (1851–1916), chirurg Karl Gussenbauer (1842–1903) a internista – přednosta I. interní kliniky – Alfred Pribram (1841–1912). Vedle R. Jaksche se ucházeli o přednostensství na II. lékařské klinice ještě tři kandidáti: prof. Richard Fleischer (1848–1909) z Erlangen, mř. profesor Jakob Singer (1853–1926), přednosta pražské polikliniky německé fakulty, a docent Friedrich Kraus (1858–1936), který byl od roku 1885 asistentem této kliniky a po odchodu jejího přednosta prof. Otto Kahlera (1849–1893) do Vídně byl pověřen jejím zatímním vedením. Zmíněná komise došla k pro nás překvapivému závěru, že nejvhodnějším kandidátem je mezi třemi profesory F. Kraus, který byl teprve několik týdnů poté (27. 4.) jmenován docentem vnitřního lékařství. Komise posuzovala dvě práce Fleischera, čtyři Singera a devět Jakschových, ačkoliv ten měl v roce 1888 již 40 publikací.⁴⁷ Počet Krausových publikací komise neuvedla. Vedle habilitační práce měl Kraus ve svém osobním spise uvedeno 13 publikací do roku 1889.⁴⁸ Práce R. Jaksche hodnotila komise velmi přísně a nepříznivě. Vytýkala mu metodické nedostatky ve srovnání s tematicky obdobnými pracemi F. Krause, které hodnotila jako mnohem důkladnější. Také uvedla, že na rozdíl od Krause nemají jeho studie kvalitativně vzestupnou tendenci. Jaksch ve svých nepublikovaných vzpomínkách (vznikaly okolo roku 1940) napsal, že jmenování Krause si přálo vídeňské ministerstvo, ale za něho se postavil Nothnagel, který prosazování Krause považoval za útok na svou školu, a díky tomu místo přednosta II. pražské lékařské kliniky získal Jaksch a Kraus odešel v březnu následujícího roku jako asistent na II. lékařskou fakultu do Vídně.⁴⁹ Také Jaksch v roce 1893, po uprázdnění místa přednosta II. vídeňské interní kliniky (po smrti O. Kahlera), zvažoval odchod na vídeňskou fakultu, která tehdy nepochybně

⁴³ Publikována v Zeitschrift für klinische Medizin 6, Berlin 1883, s. 413–436.

⁴⁴ Erna LESKY, *Die Wiener medizinische Schule im 19. Jahrhundert*, Graz – Köln 1965, s. 324.

⁴⁵ ČLČ 24, 1885, s. 767.

⁴⁶ AUK, LF NU, Personalial, kart. 43, a osobní spis R. Jaksche.

⁴⁷ Adibert SCHIEBER, *Die Personalbibliographien der Professoren, Dozenten der Chirurgie und Inneren Medizin an der medizinischen Fakultät der K.F. Universität in Prag im ungefähren Zeitraum von 1880–1900*, Diss. Erlangen – Nürnberg 1968, s. 92–115.

⁴⁸ Srov. pozn. 46, osobní spis F. Krause.

⁴⁹ Ch. F. GLEITSMANN, *Der Internist*, s. 35, 36.

znamena pro každého uchazeče z monarchie vrchol kariéry. Zůstal však v Praze, kde se – jak uvidíme dále – dočkal krásné novostavby pro svou kliniku, s níž se nerozloučil ani po dosažení důchodového věku vysokoškolských učitelů.

Oficiálně byl emeritován k 30. 10. 1925, avšak kliniku neopustil. Až do příchodu svého nástupce prof. Wilhelma Nonnenbrucha (1887–1955) v lednu roku 1928 ohlašoval základní přednášku z vnitřního lékařství a vedle toho pokračoval i v dlouholetém konání mimořádné přednášky o tuberkulóze jako lidové chorobě a o sociálním významu, symptomatologii a terapii tuberkulózy. Tuto přednášku pak držel dále jako tzv. honorární profesor, nepřetržitě až do letního semestru 1943, tj. do 88. roku svého života. V letním semestru 1942 a v zimním semestru 1942/43 ohlásil přednášku o tuberkulóze také pro posluchače všech fakult.⁵⁰ Podobnou vytrvalost v přednášení bychom těžko našli nejen na lékařské, ale i na jiných fakultách. Ministerstvo školství řešilo – podobně jako při odchodu Thomayera na odpočinek – otázku, jak Jakschovi poděkovat za dlouholetou univerzitní službu. V únoru roku 1928 se ministerstvo vyjádřilo, že „... má za vhodné a odůvodněné, aby p. president republiky vyslovil prof. v. v. Dru Jakschovi vlastnoručním listem (tato dvě slova škrtnuta L. H.) uznání jeho dlouholetého úspěšného a záslužného působení v akademickém úřadě učitelském a ve službách vědy.“⁵¹ Takový dopis se mi zatím nepodařilo nalézt, Jaksch se zřejmě poděkování s podpisem T. G. Masaryka nedočkal.

Na rozdíl od Maixnera a Thomayera byl Jaksch zvolen i do akademických funkcí. Dvakrát zastával na německé lékařské fakultě děkanský úřad (1894/95 a 1910/11) a ve školním roce 1908/09 byl rektorem německé univerzity – přesně padesát let poté, co v této funkci působil jeho otec. Akademičtí funkcionáři byli vždy po skončení funkčního období v následujícím roce proděkany a prorektory. Na německé fakultě se méně než na české dodržovala nepsaná zásada volit do akademických úřadů spíše teoretiky než kliniky – první měli na funkci více času, neměli soukromé praxe, a proto jim byl také vítanější finanční příspěvek spojený s těmito funkcemi.

Jaksch byl členem většiny evropských německých lékařských společností, mj. i slavné Leopoldinsko-Karolinské akademie v Halle (od roku 1890). Opět nás poněkud udiví, že jeho přijetí do Die Gesellschaft zur Förderung deutscher Wissenschaft, Kunst und Literatur in Böhmen, která od svého založení v roce 1891 sdružovala německou vědeckou a kulturní elitu v našich zemích, neproběhlo hladce. Návrh na jeho členství podali 10. 1. 1911 kolegové z fakulty, anatom O. Grosser (1873–1951), hygienik O. Bail (1869–1927) a chemik R. Zeynek (1869–1945). Vedle zásluh vědeckých zdůraznili, že jako rozený „Deutschböhme“ vykonal mnoho právě pro své soukmenovce. Nehledě na vřelé doporučení na volební schůzi společnosti o rok později, 26. 1. 1912, neprošel R. Jaksch v poměru 11 : 27 hlasům. Návrh na jeho řádné členství byl opakován až v roce 1924 (navrhovatelé byli tíž, plus čtyři další) a řádným členem této společnosti byl jmenován 22. 12. 1924.⁵²

R. Jaksch se angažoval i politicky. Od roku 1901 byl poslancem zemského sněmu, zastával i funkci viceprezidenta nejvyšší zdravotní rady ve Vídni. V těchto funkcích se podílel na tvorbě zákonných zdravotních norem (např. říšský zákon o nakažlivých chorobách,

⁵⁰ *Ordnung der Vorlesungen an der k.k. Deutsche Carl-Ferdinands Universität zu Prag 1889–1945* – název obměňován v souvislosti se změnami státního zřízení.

⁵¹ NA MŠANO, Osoby, kart. 1, osobní spis R. Jaksche, koncept přípisu MŠANO profesorskému sboru Německé lékařské fakulty z 12. 2. 1928.

⁵² MU, AAVČR, fond GFDWB II. 91/09, osobní spis R. Jaksche.

zákon na ochranu lázeňských pramenů v Čechách). Velmi se angažoval v organizaci boje proti TBC jak v rakouském spolku (Österreichische Vereinigung zur Bekämpfung der Tuberkulose), tak v německém zemském spolku v Čechách (Deutscher Landesverein für Lungenkranke in Böhmen, po r. 1922 Reichsorganisation zur Bekämpfung der Tuberkulose in der Tschechoslowakei) a spolupodílel se na tvorbě zákonných norem pro organizaci boje s TBC (např. v únoru 1902 předložil spolu s MUDr. Janem Dvořákem (1849–1916) návrh na zemském sněmu) aj.⁵³ Řadu let stál v čele Zentralverein deutscher Ärzte in Böhmen, který sdružoval od roku 1875 všechny německé lékaře v Čechách.⁵⁴

Byl velmi loajálním občanem rakouské monarchie, velkým ctitelem císaře Františka Josefa, jehož bustu měl až do vzniku ČSR ve své pracovně. Nepochybně přijal s potěšením jmenování dvorním radou (1907) i Řád železné koruny III. třídy. Národnostním cítěním byl opravdu typický „Deutschböhme“ hájící zájmy německých obyvatel v Čechách. Např. když se v květnu 1903 objevila v Národní politice nepříznivá zmínka o jeho klinice (byl propuštěn umírající pacient), stěžoval si až na ministerstvu kultu a vyučování, že to je systematický „Hetz“, který české listy šíří proti všem německým institucím v Praze.⁵⁵ V roce 1906 se v nemocnici milosrdných bratří v Praze Na Františku řešilo umístění oddělení jeho žáka docenta Carla Walka (1872–1954) a docenta Ladislava Haškovce (1866–1944). V souvislosti s tím se Jaksch vyjádřil o Haškovcovi jako o známém českém agitátorovi a zdůraznil, že je třeba důrazně čelit „agitaci z české strany“.⁵⁶ Také při česko-německých studentských nepokojích během jeho rektorského roku 1908/09 stál vždy jednoznačně na straně německých studentů.⁵⁷ Jako mnozí rakouští Němci u nás se obával trvale sílícího vlivu českého etnika a dle svých možností se snažil zasahovat ve prospěch německých spoluobčanů. Tak např. od roku 1910 opakovaně usiloval o to, aby v pražské všeobecné nemocnici – klinické základně obou fakult – byly zadávány zakázky pro německé kliniky jen německým firmám a aby v případě, že ředitel všeobecné nemocnice je Čech, jeho zástupcem byl Němec (případně naopak). S tímto požadavkem vystoupil nejprve na zasedání profesorského sboru německé fakulty v květnu 1910 a s jednohlasným souhlasem členů profesorského sboru zaslal tehdejší děkan, oftalmolog Anton Elschmig (1863–1939), neprodleně přípis ministerstvu kultu a vyučování, který zřejmě vypracoval Jaksch. Tvrdilo se v něm, že zakázky ve všeobecné nemocnici jsou i pro německé kliniky zadávány českým firmám, což bylo považováno za porušování zákona o rozdělení pražské univerzity z roku 1882 a uvádělo se, že některé německé firmy již proto musely opustit Prahu. Dále se přímo hovořilo o novém nebezpečí pro možnost existence německých vysokých škol: „*Jak může existovat v Praze německá univerzita, nebudou-li zde němečtí obchodníci? Dojde to nakonec tak daleko, že v Praze*

⁵³ J. DVOŘÁK, *Vznik*, s. 15; Státní oblastní archiv (dále SOA) Plzeň, pobočka Klatovy, fond Velkostatek Luhov, kde i pozůstalost R. Jaksche: kart. 24, i. č. 68–70.

⁵⁴ Původně národnostně nespecifikovaný Verein praktischer Ärzte, založený v roce 1861, se německy vymežil v roce 1870 změnou názvu na Verein der deutschen Ärzte in Prag. Později se stal pražskou sekcí centrálního spolku. Sr. Ludmila HLAVÁČKOVÁ, *Die Gründung von Vereinen und Zeitschriften der deutschen Aerzte in Böhmen in den 60. und 70. Jahren des 19. Jahrhunderts*, in: Michal Svatoš – Luboš Velek – Alice Velková (Hgg.), *Magister noster*, Praha 2005, s. 205–217.

⁵⁵ AUK, LF NU, kart. 82/XIII, II. interní klinika, přípis R. Jaksche ministerstvu kultu a vyučování 13. 5. 1903.
⁵⁶ SOA Plzeň, pobočka Klatovy, Velkostatek Luhov, kart. 23, nedatovaný koncept R. Jaksche, jak zabezpečit velikost Walkova oddělení v nemocnici milosrdných bratří vzhledem k oddělení L. Haškovce.

⁵⁷ Bericht über das Studienjahr 1908/09 an der k.k. Karl Ferdinands Universität in Prag – projev R. Jaksche 10. 11. 1909. NA, Presidium MKV, kart. 19, přípisy R. Jaksche ministerstvu kultu a vyučování ze 4. 12. 1908, 4. 2. 1909, 12. 6. 1909.

budou jedinými Němci profesori, asistenti a studenti vysokých škol?“ Nutno říci, že ani ministerstvo kultu a vyučování nevidělo líčenou situaci tak černě a odepsalo, že podle upozornění ředitelství všeobecné nemocnice připsal lékařské fakultě vychází z nesprávných informací.⁵⁸ O ustanovení německého vicedirektora ve všeobecné nemocnici a provedení národnostního rozdělení všeobecné nemocnice usiloval R. Jaksch ještě během první světové války v letech 1916 a 1917.⁵⁹

Ačkoliv ve všeobecné nemocnici měli pracovat lékaři znalí obou zemských jazyků, protože se po dnech střídal příjem pacientů na česká a německá oddělení a kliniky, Jaksch sám uvedl, že není mocen českého jazyka.⁶⁰ Ve svých publikacích práce českých kolegů necitoval, ovšem těšil se u nich nepochybně zasloužené úctě. Jako důkaz uveďme, že když slavný český chirurg a vlastenec Karel Maydl (1853–1903) v roce 1901 onemocněl zhoubnou arteriosou, volal opakovaně ke svému lůžku vedle českých kolegů J. Thomayera a V. Janovského (1857–1925) i R. Jaksche.⁶¹ Poněkud mne udivilo, že Thomayer se ve svých zápisnicích o Jakschovi zmínil pouze v bezvýznamné poznámce o konání přednášek, ačkoliv spolu museli přicházet do styku nejen na půdě fakultní, ale i u pacientů v soukromé praxi.⁶² Velmi pochvalně se o něm vyjádřil psychiatr V. Vondráček – důvod vyplývá z textu: „*Když mne němečtí profesori navrhovali do Nejvyšší soudní rady, myslím, že autorem návrhu byl starý ušlechtilý Rudolf von Jaksch. Švagr se proti tomu postavil.*“⁶³ Jaksch také úspěšně spolupracoval s řadou českých kolegů např. v organizaci boje proti TBC, nebo s českými rentgenology a radiology. Zvláště si cenil osobnosti chirurga a rentgenologa-radiologa R. Jedličky, jehož posmrtně vzpomenu ve vřelém projevu v roce 1927 na kongresu německých radiologů.⁶⁴

Za zvláštní zmínku stojí Jakschův vztah k Židům. Jak známo, s antisemitismem se setkáváme v Čechách v tomto období poměrně často v různých společenských vrstvách, univerzitní prostředí nevyjímaje. Na Jakschově klinice pracovalo nejméně pět Židů. Zvláštní uznání u této etnické menšiny získal R. Jaksch tím, že jako jediný na fakultě se ujal v roce 1907 školení židovských sester ze sekce péče o nemocné centrálního židovského spolku v Praze (Sektion für Krankenpflege des Centralvereines zur Pflege jüdischen Angelegenheiten). R. Jaksch sdělil v červnu 1907 osobně děkanátu lékařské fakulty, že je ochoten a s radostí uvítá v zájmu moderní péče o nemocné důkladné školení zdravotního personálu, a proto je připraven se svolením děkanátu školit na své klinice od 1. 10. t. r. skupinu židovských kandidátek. Žádost předsedy uvedené sekce však byla v listopadu místodržitelstvím zamítnuta (1. 11.). Spolek podal v prosinci novou žádost (5. 12.), které bylo vyhověno s omezením, že v kurzu smějí být pouze čtyři posluchačky. Kurz zřejmě na Jakschově klinice úspěšně proběhl, protože jsou dochována vřelá blahopřání R. Jakschovi u příležitosti jeho šedesátin (z 22. 6. a 17. 7. 1915), kdy mu představitelé onoho spolku a sekce

⁵⁸ AUK, NLF, Sitzungsprotokolle (dále sborové protokoly NLF) 1903–1914, kart. B 4, schůze prof. sboru 24. 5. 1910. NA, MKV Vídeň 5G Prag, kart. 229, připsal děkana NLF ministerstvu z 25. 5. 1910, koncept odpovědi ministerstva ze 7. 11. 1910.

⁵⁹ NA, MKV Vídeň 5G Prag, kart. 23, přípis Jaksche ministerstvu ze 14. 2. 1916 a 25. 10. 1917.

⁶⁰ AUK, LF NU 1882–1919, kart. 82, XIII, přípis R. Jaksche ministerstvu kultu a vyučování 13. 5. 1903.

⁶¹ Bohuslav Niederle st., *Ze vzpomínek na K. Maydla*, *Rozhledy v chirurgii* 23, 1944, s. 172–174.

⁶² Z 22. 6. 1909–24. 4. 1911, zápis z 3. 3. 1910.

⁶³ Vladimír VONDRAČEK, *Lékař dále vzpomíná*, Praha 1977, s. 89. Emil Švagr byl profesorem chemie na přírodovědecké fakultě.

⁶⁴ ČLČ 66, 1927, s. 1825–1836. O Jakschových stycích s českými kolegy v oblasti rentgenologie a radiologie viz Emilie TĚŠINSKÁ, *Dějiny jaderných oborů v českých zemích (Československu). Data a dokumenty (1896–1945)*, Praha 2010, s. 19, 71, 81, 90, 106, 364, 491.

vyjadřovali „nekonečnou vděčnost jako dlouholetému příznivci a podporovateli“ a znovu děkovali za „dokonalé vyškolení“ židovských sester na jeho klinice.⁶⁵

Uvedli jsme, že R. Jaksch byl uvědomělým občanem rakouského mocnářství. Ale jeho loajálního uznání se dočkala i Československá republika. V roce 1922 prohlásil na schůzi vídeňské společnosti lékařů, že na počátku své kariéry toužil stát se profesorem na vídeňské univerzitě: „Nyní nelituji, že se tak nestalo. Jsem totiž jako chef skvostně vypravené kliniky v Praze v největší míře spokojen, poněvadž česká vláda všem mým přáním směřujícím ke zvelebení kliniky v nejliberálnější míře promptně vyhověla. Vděčně uznávám, že se mi podařilo v zájmu kliniky prosadit vše, co mi bývalá rakouská vláda odepřela, ačkoliv jsem přece byl členem nejvyšší zdravotní rady.“⁶⁶

Jakschovo výrazné německví a občanská loajalita ke státním zřízením, v nichž žil, ho ovšem v období protektorátu dovedla až k věrně službě nacistickému režimu. Pražská německá univerzita byla od 1. 9. 1939 podřízena berlínskému ministerstvu školství a 4. 11. téhož roku slavnostně prohlášena za říšskou univerzitu. Již na sklonku roku 1938 (k 1. 12. 1938) vstupovala první vlna učitelů německé univerzity hromadně do NSDAP, protože členství v této straně se stávalo podmínkou pro získání vedoucího místa. Tento důvod u třiaosmdesátiletého Jaksche nebyl aktuální, nicméně do strany vstoupil v druhé vlně učitelů lékařské fakulty k 1. 4. 1939.⁶⁷ Obával se, že by již na fakultě nemohl přednášet jako emeritus, nebo že bude vystaven pronásledování proto, že na své klinice školil jako jediný židovské sestry? Nacisté si jeho zásluh vědeckých i jeho rozhodného německví velice cenili. K 85. narozeninám byl vyznamenán Goethovou medailí pro umění a vědu udělovanou přímo Hitlerem, kterou nacisté považovali za jakousi svoji Nobelovu cenu.⁶⁸

Ekonomická situace R. Jaksche byla velmi příznivá – i když on sám ji posuzoval k stáru poněkud jinak. Vedle příjmů z akademické činnosti měl také výnosnou praxi, kterou provozoval až do pozdního věku. Oficiálně ji ukončil v roce 1932, ale na své pražské adrese na Fügnerově náměstí byl pacientům zřejmě k dispozici – pokud nebyl na svém venkovském sídle – až do roku 1945. Jeho otec, zmíněný Anton Jaksch, zakoupil totiž již v roce 1856 panství Hracholusky a Dolany na Plzeňsku, které Rudolf zdědil a velmi rád tam pobýval. Rudolfovi sourozenci pak zakupovali některé další statky v okolí.⁶⁹ Nicméně v roce 1928 žádal o zvýšení penze s odůvodněním, že sice vlastní nemovitý majetek, ale ten je v neutěšených finančních poměrech, a proto je odkázán jen na penzi. Profesorský sbor německé fakulty jeho žádost vřele doporučil a od 1. 1. 1930 mu penze byla zvýšena ze 40 308 Kč + 1440 Kč drahotního příspěvku na 66 000 Kč.⁷⁰

Jako asi jediný z učitelů německé lékařské fakulty nebyl R. Jaksch – patrně vzhledem k vysokému věku a nesporným zásluhám o medicínu a zdravotnictví v našich

⁶⁵ NA, ČM 1884–1910, kart. 7514, ob. 1901–1910; SOA Plzeň, pobočka Klatovy, pozůst. R. Jaksche, kart. 23, obálka Korespondence. AUK, Sborové protokoly LF NU 1903–1914, kart. B4, schůze profesorského sboru 13. 6. 1907; NA, ČM 1884–1910, kart. 7514, přípis děkana NLF ČM z 14. 6. 1907, přípis židovského spolku ČM z 5. 12. 1907.

⁶⁶ Jiří SYROVÝ, *Nedostatky klinik Karlovy university v Praze*, Věstník českých lékařů 41, 1928, s. 506.

⁶⁷ Alena MÍŠKOVÁ, *Německá (Karlova) univerzita od Mnichova k 9. květnu 1945*, Praha 2002, s. 244.

⁶⁸ SOA Litoměřice, pobočka Most, fond Říšské místodržitelství Liberec 1938–1945, kart. 4, Hochschulen. Deutsche Universität in Prag; Dr. K. ONDRF. (šifra), *Goethe Medaile für Prof. Dr. R. Jaksch Ritter von Wartenhorst*, *Arztblatt für das Sudetenland* 4, 1941, H. 16, s. 192–193. Za laskavé upozornění na tento materiál a jeho ofotografování děkuji kol. Dr. M. Šimůnkovi Ph.D., který mi poskytl i další cenné informace – např. citace jubilejních článků o R. Jakschovi apod.

⁶⁹ Eberhard JONÁK, *Der landtäfliche Grundbesitz im Königreiche Böhmen*, Prag 1879, s. 74–75.

⁷⁰ AUK, LF NU, Personalía, kart. 43 a, osobní spis R. Jaksche; NA, MŠANO, kart. 1, osobní spis R. Jaksche.

zemích – po květnové revoluci v roce 1945 odsunut. V té době již téměř neviděl a špatně vnímal, starala se o něj jedna z jeho tří dcer – neprovdaná Františka, po určitou dobu za pomoci sestry Marie.⁷¹ Dožíval s nimi ve vyhrazené místnosti na již zkonfiskovaném panství v Hracholuskách. V listopadu 1945 žádala dcera Františka prezidentskou kancelář o „ochranu a penzi z milosti“. Vyřízení žádosti se nedochovalo.⁷² V dizertaci Ch. F. Gleitsmanna je v příloze fotokopie části dopisu R. Jaksche a jeho dvou dcer adresovaného Zemskému národnímu výboru (bez data, zřejmě z léta 1945), v němž žádají, aby směl zůstat v republice do rozhodnutí o jeho žádosti za přiznání státního občanství a ony pak alespoň do 1. 7. 1945. V česky psané žádosti je zdůrazňována Jakschova záslužná činnost pro „veškeré obyvatelstvo“ republiky, neboť „věrně a poctivě pracoval také pro Čechy“. Ovšem tvrzení, že nebyli členy NSDAP, alespoň u R. Jaksche, neplatí. Rovněž dvakrát zdůrazňovaný poukaz na to, že „... byl spřátelen se zesnulým prezidentem Osvoboditelem, jehož byl častým a stálým hostem v Lánech“ a že „MUDr. R. Jaksch a jeho dcera Františka již v důsledku častých osobních styků s prezidentem Osvoboditelem Drem Tomášem G. Masarykem byli příkrě protinacistického smýšlení“, je silně nadsazené. V archivu T. G. Masaryka se nedochovaly žádné důkazy o „častých a stálých“ stycích Jaksche s prezidentem.⁷³ Tato žádost ani její vyřízení jsem v archivu Zemského národního archivu nenalezla.

R. Jaksch zemřel dne 8. 1. 1947 v Hracholuskách a je pochován v kryptě pod kaplí sv. Diviše v této obci.⁷⁴

Kliniky – umístění, vybavení

V tomto oddíle porovnám, v jakých podmínkách uvedení přednostové pracovali. Klinikou E. Maixnera budu srovnávat s klinikou R. Jaksche v letech 1889–1902 (v roce 1902 přešel Maixner, jak uvedeno výše, jako přednosta na I. lékařskou kliniku), Thomayerovu kliniku s Jakschovou pak v letech 1902–1921, tj. do odchodu J. Thomayera na odpočinek.

Hned na tomto místě je třeba znovu připomenout, že umístění všech klinik, jak českých, tak německých ve starém traktu všeobecné nemocnice bylo i v této době více či méně špatné a nevyhovující stoupajícím požadavkům jednotlivých rychle se rozvíjejících lékařských oborů. Dílčích zlepšení dosahovali přednostové úměrně úsilí, které byli ochotni a schopni na zlepšení svých pracovišť vynakládat a díky vstřícnosti úřadů, na které se obraceli.

Stále ještě trvalo rozdělení lůžek většiny pracovišť na tzv. klinická a oddělská, jak to bylo stanoveno při otevření všeobecné nemocnice v roce 1790 (jen nově zakládané kliniky od sklonku 19. století měly už jen lůžka klinická). Profesor – přednosta kliniky i oddělení – si měl vybírat na klinická lůžka z oddělení pacienty vhodné pro výuku mediků. Na klinice s ním pracovali asistenti, na oddělení sekundáři. Na klinická lůžka přispíval

⁷¹ Jaksch se oženil v r. 1892 s Adele Freiin von Härdtl, s níž měl 3 dcery – Marii, Františku (obě zůstaly svobodné) a Gertrudu, provdanou v Praze, a syna Heinricha, studenta práv, který zemřel v r. 1919 na cukrovku, krátce před objevem inzulínu. Viz předchozí poznámku a A. CH. Gleitsmann, *Der Internist*, s. 38.

⁷² Archiv Kanceláře prezidenta republiky 21878/45.

⁷³ Za hledání údajů o stycích TGM a R. Jaksche jsem zavázána velkým díkem kol. PhDr. Quagliatiové z Masarykova ústavu a Archivu AV ČR. Našla pouze jediný doklad osobního setkání těchto mužů při oficiální audienci 11. 3. 1916.

⁷⁴ Sdělení Obecního úřadu Úlice o místě pohřbení R. Jaksche z 30. 11. 2009. CH. F. GLEITSMANN, *Der Internist*, s. 76–78, napsal, že R. Jaksch byl stížen mrtvicí 28. 12. 1946, ale na úmrtním listu je uvedena jako příčina smrti marasmus senilis.

studijní fond; ředitelům všeobecné nemocnice se tradičně zdálo, že přispívá málo a nemocniční fond na kliniky doplácí. Více či méně klidné či vzrušené řešení těchto ekonomických problémů se táhne dějinami všeobecné nemocnice jako červená nit v podstatě nepřetržitě do dnešních dnů. Rozdíl mezi léčbou pacientů na klinických a odděleňských lůžkách v popisované době již fakticky téměř neexistoval, někteří profesori již mluvili i veřejně o všech lůžkách jako o klinice, za což byli vedením nemocnice kritizováni. Místodržitelský výnos z roku 1897 (16. 4.) stanovil, že každá interní klinika ve všeobecné nemocnici má mít 30 klinických lůžek.⁷⁵

V roce 1890 byla Maixnerova klinika a oddělení již poněkud větší než v roce 1887, kdy se z české propedeutické stala II. lékařskou. Zvýšil se počet klinických lůžek, protože pokoj č. 46 se stal z odděleňského klinickým. Ke klinice byl přidělen pokoj č. 191 v přízemí se 3 lůžky, který sloužil jako izolační pokoj pro všechna oddělení. Počet místností a lůžek Maixnerova oddělení není jasně zachycen ani ve známé publikaci tehdejšího ředitele všeobecné nemocnice Jaroslava Šťastného, který se snažil popsat vedle historie nemocnice i její stav v roce 1890, kdy se slavilo 100 let od jejího otevření. Popisy plánů totiž často nerozlišují pokoje oddělení českých a německých.⁷⁶ Jádrem Maixnerovy kliniky byly po celou dobu její místnosti v prvním patře východního bočního křídla nemocnice. Maixner začínal na klinice nejen bez posluchárny, ale i bez laboratoře, s jedním malým pokojíkem, který sloužil jako knihovna, archiv kliniky i instrumentarium.⁷⁷

Změny v rozmístění klinik v tomto traktu nastaly s výstavbou nových pavilonů v areálu nemocnice. V roce 1890 byl otevřen tzv. izolační či infekční pavilón (kam ale místo infekčních pacientů byly nastěhovány česká a německá gynekologická klinika a česká otiatrická klinika, ač se tomu jejich přednostové bránili). O rok později (1891) byl dokončen pavilón pro českou chirurgickou a dermatovenerologickou kliniku.⁷⁸ V roce 1899 se postupně přestěhovaly do nového tzv. jubilejního pavilónu – o němž se ještě zmíním podrobněji – německé kliniky: II. interní, oční, gynekologická a propedeutická.

Díky těmto přesunům měla druhá česká interní klinika v roce 1902, když ji Maixner předával Thomayerovi, v 1. patře zmíněného křídla dva pokoje pro pacienty a šest malých místností (dvě pracovny, ambulatorium, byt asistenta, „fotografie“, tzn. asi fotolaboratoř, a dormitář sester), ve druhém patře téhož křídla měla tři pokoje pro nemocné a další dva pokoje pro nemocné se nacházely v prvním patře malého domku sousedícího s průčelním křídlem nemocnice. Místnosti v tomto domku byly považovány za obzvláště nevhodné. Bohužel ani oficiální výroční zprávy všeobecné nemocnice za rok 1902 a léta krátce před a po tomto datu neuvádějí počty lůžek na odděleních.⁷⁹ Ačkoliv Maixner věnoval rozšíření kliniky velké úsilí, po celou dobu zde přednášel, aniž měl posluchárnu. Přednášky konal přímo u lůžek pacientů. Zde se prováděly i ambulantní výkony.⁸⁰ Velmi expresivně vzpomínají na tuto dobu např. již zmíněný Artur Eiselt,⁸¹ nebo jeden z dalších přednostů této kliniky, Josef Pelnář. Ten zde „fiskusoval“ ještě v době, kdy klinika neměla vedlejší místnosti. V kumbálku přednosty byla maličká digestoř, kde se konaly klinické chemické

⁷⁵ NA, ČM 1884–1900, kart. 3633 24/17A.

⁷⁶ Jaroslav ŠŤASTNÝ, *Stručný přehled dějin a nynějšího stavu c. kr. všeobecné nemocnice v Praze*, Praha 1891, s. 51–53.

⁷⁷ E. MAIXNER, J. B. Eiselt, *Krátká historie Pražské lékařské fakulty*, ČLČ 41, 1902, s. 1059.

⁷⁸ L. HLAVÁČKOVÁ – P. SVOBODNÝ – J. BRÍZA, *Dějiny*, s. 85–86.

⁷⁹ *Výroční zpráva c. k. všeobecné nemocnice v Praze za rok 1902*, Praha 1904, s. 383–388.

⁸⁰ Viz E. MAIXNER, J. B. Eiselt, s. 1059.

⁸¹ Artur EISELT, *Paměti*, s. 5.

a bakteriologické práce.⁸² Maixner se ovšem snažil i o zásadní vyřešení potřeb své kliniky, které mohlo přinést jen postavení nové budovy. Spolu s německým profesorem chirurgie A. Wölflerem (1850–1917) usilovali o zakoupení Faustova domu, k němuž měl být přistaven objekt pro českou II. interní a německou chirurgickou kliniku, jejichž umístění patřilo ve všeobecné nemocnici k nejhorším. Faustův dům byl sice v roce 1902 zakoupen, ale k výstavbě nové budovy nedošlo, neboť nemocniční fond byl vyčerpán po dokončení jubilejního pavilónu.⁸³

Když v roce 1902 převzal po Maixnerovi kliniku J. Thomayer, okamžitě zahájil akce na zlepšení podmínek k léčení pacientů, výuky i vědecké práce. Již v prvním týdnu svého přednostství (6. 10. 1902) vypracoval elaborát o stavu kliniky, který adresoval přímo vídeňskému ministerstvu kultu a vyučování. Velmi expresivně (nezapřel v sobě spisovatele) líčil nedostatky svého pracoviště, které mělo být vzorem pro budoucí lékaře, ale lépe byla podle něho zařízena nejedna venkovská nemocnice. Klinika postrádala izolační prostory pro nakažlivé pacienty, centrální vytápění i koupelnu. V době, kdy měl podle Thomayera koupelnu už každý moderní byt se třemi pokoji, byla v nemocnici společná koupelna, do níž se museli pacienti z jeho kliniky dopravovat přes velký dvůr. Hydroterapie byla vyloučena, nebyl prostor pro fyzikální terapii, nebyla přípojka na elektrickou centrálu, na níž byla závislá elektroterapie, záchodů byl nedostatek, nebyly ambulantní prostory ani posluchárna a laboratoř, nutné nejen pro vědeckou práci, ale i pro výuku. O dva dny později (8. 10. 1902) poslal Thomayer vlastnoruční přípis místodržitelství, v němž popisoval, že štěnice lezou po stěnách pokojů i za bílého dne a ztrpčují pobyt nemocných, a proto žádal neprodleně olejové nátěry stěn a výměnu podlahy. Tato Thomayerova iniciativa se příliš nezamlouvala ředitelství nemocnice, které již za dva dny (10. 10. 1902) napsalo děkanátu české lékařské fakulty, že Thomayer nemá své požadavky podávat takto přímo. Poté se rozvinula korespondence mezi ředitelstvím nemocnice a místodržitelstvím, z níž je patrné, jak úporně Thomayer musil své požadavky obhajovat a prosazovat. Přirozeně největší problém představovaly finanční otázky. Až počátkem roku 1904 bylo povoleno vybudování posluchárny (v č. 44) a postupně i další adaptace (ambulance, vodoléčba, místnost pro rentgen), když bylo zřejmé, že není možno počítat s výstavbou nové budovy pro tuto kliniku.⁸⁴

Ve výroční zprávě nemocnice za rok 1912 jsou údaje i o počtech lůžek na oddělení, které se zřejmě moc nelišily od roku 1902, kdy Thomayer kliniku převzal. Při normálním stavu jich bylo 63, ve „stavu nouze“ 67.⁸⁵ Po celou dobu svého působení na této klinice se tedy musel Thomayer v podstatě spokojit s rozsahem kliniky, jak mu ji předal v roce 1902 E. Maixner.

Na vybavení klinik a oddělení měli přednostové roční dotace, které se snažili zvýšit žádostmi o dotace mimořádné. Zdůvodňovali je nutností vylepšit vybavení prostor kliniky i oddělení nákupem přístrojů, speciálních pomůcek apod. Přidělování mimořádných dotací ovlivňovala přirozeně řada okolností počínaje problémy národnostními a osobními sympatiemi a antipatiemi konče. Řádné roční dotace byly stejné pro české i německé kliniky. Nezohledňovaly však větší počet studentů na českých klinikách, který vyžadoval samozřejmě větší náklady na učební pomůcky, laboratorní potřeby apod. Na tyto nesrovnalosti česká

⁸² Josef PELNÁŘ, *Prof. Dr. J. Thomayer. Vstupní přednáška 13. 6. 1921*, ČLČ 60, 1921, s. 365.

⁸³ Viz E. MAIXNER, *J. B. Eiselt*, s. 1059.

⁸⁴ NA, ČM 1884–1900, kart. 7546, 24/76/7.

⁸⁵ *Výroční zpráva c.k. všeobecné nemocnice v Praze za léta 1911 a 1912*, Praha 1914, s. 75.

fakulta opakovaně poukazovala, ovšem bez valného efektu, i když navíc připomínala, že má i „povinnost připravit dorost pro druhou českou fakultu lékařskou“.⁸⁶

Finanční nároky na vybavení klinik stouply na přelomu 19. a 20. století s rozvojem lékařských a přírodních věd i techniky. K nejnáročnějším přístrojům – vzhledem k pořizovací ceně i provozu – patřily především rentgeny a různé elektroléčebné přístroje.

O objevu paprsků X W. C. Röntgenem v listopadu 1895 přinesl Časopis lékařů českých v únoru následujícího roku skeptickou anonymní informaci: „Mnozí vidí v nálezu tom počátek nové slavné epochy medicíny. Jak dnes nález se jeví, není praktický jeho užitek v medicíně žádný – neříkáme, že snad někdy jakýsi nemůže být.“⁸⁷ Klinici na obou pražských fakultách ovšem epochální význam objevu pochopili velmi rychle – na české to byl především tehdejší asistent chirurgické kliniky Rudolf Jedlička (1869–1926). Ale pořízení přístroje nebyla jednoduchá záležitost zejména z důvodů finančních. Jedlička se snažil získat rentgen úřední cestou už v roce 1896. Když neuspěl, přemluvil přednostu chirurgické kliniky prof. K. Maydla (1853–1903), aby svolil ke koupi rentgenu bez povolení úřadů z vlastních prostředků. Přístroj byl v roce 1897 pro kliniku Jedličkou zakoupen. Ale ještě řadu let se táhla jednání, zda a jak bude cena přístroje (za 4000 zl.) erárem, který byl při jeho nákupu obehán, uhrazena.⁸⁸ Oficiálně se o pořízení rentgenu jednalo v profesorském sboru české lékařské fakulty v únoru 1897 – nevím, zda to bylo před či už po zakoupení rentgenu bez svolení úřadů.⁸⁹ Tento první rentgen byl používán i oběma interními klinikami.⁹⁰ O vlastní rentgen pro interní kliniky se jednalo od roku 1901, kdy o něj žádali společně Maixner s Eislem, protože převážení nemocných pacientů přes dvůr na chirurgickou kliniku ohrožovalo jejich zdraví.⁹¹ V následujícím roce slíbil rentgen českým internám ředitel všeobecné nemocnice, ale na počátku roku 1905 nebyl ještě slib splněn.⁹² Kdy přesně se interní kliniky dočkaly vlastního rentgenu, se zatím nepodařilo přesně zjistit. Z následujícího výkladu je však zřejmé, že v roce 1907 už ho měly.

O tom, jak Maixner a Thomayer žádali o mimořádné dotace pro svá pracoviště, jsme stručně informováni zápisy ze zasedání profesorského sboru a z torzovitě dochovaných materiálů ve fondu Českého místopředsedství v Národním archivu. Akta jejich klinik se v Archivu UK téměř nedochovala. Z těchto zápisů se ovšem mnohdy nedozvíme, zda bylo žádostem vyhověno a na co byly tyto dotace požadovány. Tak víme, že Maixner žádal o mimořádnou dotaci 1000 zl. na konci roku 1890,⁹³ Thomayer v roce 1903 (výše neuvedena),⁹⁴ následujícího roku pak požadoval adresně mimořádnou dotaci 750 K (řádná roční dotace byla tehdy 500 K) na nový kymograf.⁹⁵ Povolení dotace se táhlo, přístroj byl zakoupen až koncem roku 1907.⁹⁶ Spolu s Maixnerem pak žádal Thomayer cca 800 K na opravu rentgenu v roce 1907.⁹⁷ Rovněž společně psali Maixner a Thomayer o mimořádnou dotaci

⁸⁶ Např. Promemoria české fakulty lékařské 12. 12. 1905, v nichž se uvádí, že za posledních 5 let bylo na ČLF vydáno o 699 299 K méně než na NLF. NA, Presidium MKV 1888–1918, kart. 18.

⁸⁷ ČLČ 35, 1896, s. 95.

⁸⁸ Rudolf JEDLIČKA, *Črta z dějin české rentgenologie a radiologie*, ČLČ 65, 1926, s. 917.

⁸⁹ AUK, Sborové protokoly ČLF, kart.1, zápis z 20. 2. 1897.

⁹⁰ Tamtéž, zápis z 13. 1. 1898.

⁹¹ NA, MKV 5G Prag 1889–1918, kart. 226, 1901–1903, žádost z 30. 11. 1901.

⁹² NA, ČM 1884–1900, kart. 7546, 24/76/12, přepis ředitele nemocnice J. Šťastného z 19. 11. 1902. Tamtéž 24/70/75, přepis E. Maixnera ministerstvu kultu a vyučování z 18. 1. 1905.

⁹³ Tamtéž, zápis z 11. 12. 1890.

⁹⁴ Tamtéž, zápis z 26. 2. 1903.

⁹⁵ NA, ČM 1884–1900, kart. 7546, 24/76/12, žádost Thomayera Ministerstvu kultu a vyučování ze 4. 11. 1904.

⁹⁶ Tamtéž, přepis Thomayera místopředsedství z 23. 12. 1907.

⁹⁷ AUK, Sborové protokoly ČLF, kart. 2, zápis z 24. 10. 1907.

na elektrokardiograf v roce 1912.⁹⁸ V roce 1914 žádal Thomayer 120 K na termostat.⁹⁹ V samostatném státi působil Thomayer již jen krátce, ale před odchodem na odpočinek (v červnu 1921) se ještě snažil svoji kliniku zvelebit. Tak v roce 1920 podal tři žádosti: v březnu o povolení 5700 „marků“ (marek?) na koupi mikroskopů, v říjnu pak za povolení 2062 K 50 h. na zakoupení imitace linolea a koberců a 1420 K na zakoupení zástěny k rentgenu.¹⁰⁰

Také profesor R. Jaksch našel II. německou interní kliniku, v jejímž čele stánu 1. 10. 1889, v nepřilíši utěšeném stavu, který detailně popsal v jubilejní univerzitní publikaci.¹⁰¹ Klinika měla tři místnosti v prvním patře východního bočního křídla nemocnice (č. 40, 41, 42) a jednu místnost v prvním patře prvního z domků mezi průčelním křídlem nemocnice a Faustovým domem (č. 199). Po přesunech spojených s postavením nových pavilonů dostal ještě několik dalších místností – v roce 1890 tři další místnosti ve zmíněném domku (č. 200, 204, 208) a v roce 1891 tři pokoje (č. 32, 33, 34) v přízemí onoho východního bočního křídla. Klinice byly vyhrazeny pokoje č. 41, 42 a 33, v ostatních bylo umístěno oddělení. Přesný počet lůžek v tomto oddělení se také nepodařilo zatím zjistit. Jaksch byl jedním z přednostů, který v té době považoval všechna lůžka na svém pracovišti za klinická, což ovšem úřady neakceptovaly.¹⁰² Klinika, kterou převzal, byla dle něho nevhovující a nehygienická, což opravdu byla. Jako posluchárna sloužila místnost č. 41, oddělená jen špinavou záclonou od nemocničních lůžek. Obdobně jako čeští kolegové i Jaksch se snažil hned po převzetí kliniky o odstranění alespoň nejhorších závad. Tak nechal oddělit posluchárnu od lůžek posuvnou dřevěnou stěnou, prostor za pracovním profesorem zařídil jako místnost pro laryngoskopii a v jedné místnosti umístil laboratoř. Jaksch v citované zprávě vyjmenoval podrobně i všechny přístroje, které pro svoji kliniku umístěnou v těchto prostorách vymohl (např. chemické váhy, sfymograf, vzduchovou pumpu, dva kompletní mikroskopy, spektrofotometr, faradimetr, klinickou nemocniční váhu). Jaksch založil po převzetí kliniky i knihovnu, která čítala v roce 1898 již 847 svazků, z toho 12 titulů odborných časopisů. Jakschovo tvrzení, že obsahovala i řadu cenných starých lékařských spisů, je potvrzeno tím, že několik z nich se dochovalo v knihovně Ústavu dějin lékařství a cizích jazyků 1. LF UK – např. J. B. Morgagni, *De sedibus et causis morborum*, Lovanii 1767, nebo J. Löw v. Erlsfeld, *Universa medicina practica*, Norimbergae 1723 – jsou opatřeny razítkem K. K. medizinische universität Klinik des Prof. R. Jaksch.

O rentgen žádal pro svou kliniku Jaksch už v roce 1896, kdy posílal požadavky na zařazení své kliniky v novém pavilonu (viz níže), jehož stavba již byla zahájena. Zdůrazňoval „nedozírnou důležitost“ Röntgenova objevu pro vnitřní lékařství i při výuce mediků.¹⁰³ Na zasedání profesorského sboru německé lékařské fakulty žádal o rentgen přednosta chirurgické kliniky A. Wölfler v říjnu 1898, ale již v listopadu následujícího roku se na témže fóru hovořilo o tom, že fakulta bude mít rentgeny dva, jeden na chirurgické klinice a druhý na II. interní klinice v novém pavilonu.¹⁰⁴

⁹⁸ Tamtéž, zápis z 20. 6. 1912.

⁹⁹ Tamtéž, zápis z 12. 3. 1914.

¹⁰⁰ Tamtéž, zápisy z 11. 3. 1920 a 21. 10. 1920.

¹⁰¹ *Die deutsche Karl-Ferdinands Universität in Prag unter der Regierung Seiner Majestät des Kaisers Franz Josef I.*, Prag 1899, s. 271–273.

¹⁰² NA, ČM 1884–1900, kart. 3633, 24/16A/1, Jakschův přípis na MKV z 10. 7. 1894.

¹⁰³ NA, ČM 1884–1900, kart. 3633, 24/17/11, žádost R. Jaksche Ministerstvu kultu a vyučování z 9. 12. 1896.

¹⁰⁴ AUK, Sborové protokoly NLF, zápisy z 20. 10. 1898 a 30. 11. 1899.

Opět přesně nevíme, kdy byly tyto rentgeny na uvedených klinikách instalovány. Došlo k tomu však nejpozději v roce 1900, protože Jaksch měl jeden od počátku v novém pavilónu. Je tedy nesporné, že dva rentgenové přístroje z erárních prostředků měla německá fakulta o řadu let dříve než česká. Další rentgen pak pořídil z vlastních prostředků v roce 1901 pro svoji kliniku profesor A. Pribram (1841–1912), přednosta první německé interní kliniky.¹⁰⁵

Jaksch vyžadoval pro své pracoviště zvláštní dotace tak naléhavě a odůvodňoval je mimořádností vědecké práce, která zde byla konána, tak vehementně, že si – nehledě na svým způsobem výlučné postavení, které na fakultě zaujímal – vysloužil v květnu roku 1899 napomenutí samotného ministerstva kultu a vyučování, které mu prostřednictvím místodržitelství sdělilo, že mu nezvýší dotaci, protože i jiné kliniky vědecky pracují a on zkrátka musí šetřit.¹⁰⁶

Podobně jako čeští kolegové, usiloval Jaksch od počátku o to, aby jeho klinika byla umístěna v nové účelové budově. A v tomto ohledu byl na rozdíl od nich poměrně brzy velmi úspěšný. Nedostatek klinických lůžek ve všeobecné nemocnici bylo nutno zvláště naléhavě řešit po rozdělení fakulty na českou a německou, kdy bylo třeba najít umístění pro české kliniky. V 80. letech 19. století bylo vypracováno několik návrhů na výstavbu nových budov v areálu všeobecné nemocnice, který byl postupně zvětšován vykupováním sousedních soukromých pozemků. Některé plány byly nereálné – např. návrh výstavby 9–12 pavilónů. Nakonec byly vystaveny v 90. letech 19. století pouhé tři nové pavilóny určené nejhůře umístěným klinikám. Jak uvedeno výše, v roce 1890 byl otevřen tzv. infekční pavilón, který ovšem nikdy nesloužil infekčním pacientům, a 1891 byl otevřen pavilón české chirurgické kliniky, do něhož byla přes odpor přednosta této kliniky prof. V. Weisse (1835–1891) umístěna i česká klinika dermatovenerologická. Na výstavbě pavilónu se velmi šetřilo, všichni přednostové chirurgické kliniky se usilovně snažili odstranit alespoň jeho největší nedostatky. Zcela za jiných podmínek byl budován pavilón určený výhradně německým klinikám, o jehož výstavbu i vybavení se nemalou měrou zasloužil právě R. Jaksch. Stavba na svažitém pozemku rovnoběžném s hlavní frontou nemocnice byla zahájena v roce 1896 a dokončena za dva roky. Bylo to v roce 1898, kdy se slavilo 50. výročí panování rakouského císaře, a byl to právě R. Jaksch, který navrhl a prosadil, aby nová budova byla nazývána „*na věčné časy pavilónem císaře Františka Josefa*“. Terén sice nedovoloval, aby byla dostatečně široká tak, aby jednotlivé kliniky zaujímaly vždy celé jedno podlaží, ale to byla její jediná nevýhoda. V tom navíc pomohl výtah, dostatečně prostorný i pro přepravu lůžek. Jádro oční kliniky se nacházelo v přízemí. Jakschova druhá interní klinika měla místnosti ve zvýšeném přízemí a v prvním i druhém patře západního křídla. Ve stejných podlažích východního křídla sídlila gynekologická klinika, nevelká propedeutická klinika zabírala střední část druhého patra. O stavbě a původním vybavení tohoto pavilónu jsme detailně informováni, protože v roce 1900, kdy byl v lednu slavnostně otevřen, vyšla o něm knížka s úvodem hlavního stavitele, inženýra A. Kožíška a s popisy jednotlivých zde umístěných klinik z per jejich přednostů. V knize jsou i plány a 48 dobových fotografií. R. Jaksch byl také organizátorem slavnostního otevření pavilónu a hlavním řečníkem na této slavnosti. Na pavilónu se opravdu nešetřilo (říkalo se mu také Musterpavillon), ovšem za cenu toho, že nemocniční fond se touto stavbou vyčerpal a další výstavba v areálu nemocnice

¹⁰⁵ Tamtéž, 17. 1. 1901. Byl to zřejmě nějaký menší přístroj, stál jen 1030 K.

¹⁰⁶ NA, ČM 1884–1900, kart. 3633, 24/17/10, přípis z 1. 5. 1899.

se na řadu let zastavila.¹⁰⁷ Časopis lékařů českých konstatoval ve zprávě o otevření pavilónu s určitou trpkostí, že „kliniky jsou vesměs moderně, účelně, možno říci s přepychem zařízeny“.¹⁰⁸

R. Jaksch se do nového pavilónu nastěhoval v červenci roku 1899. V lednu téhož roku hovořil o svém pracovišti v novém pavilónu jako o Ústavu klinické medicíny (Institut für klinische Medizin), který by měl být přímo „Musterinstitut“.¹⁰⁹ Počet lůžek jeho kliniky a oddělení se sice nezměnil (80 + 20 rezervních), ale komfort pacientů i podmínky pro výuku a zejména pro výzkumnou práci se na jeho pracovišti dostaly na tehdy u nás téměř nejvyšší možnou úroveň. Posluchárna pro 120 přítomných, ambulance, izolační pokoje, chemická laboratoř, bakteriologická laboratoř, zvláštní místnosti pro laryngoskopii, mikroskopii, vodoléčbu, elektroléčbu, knihovnu, lékařské pokoje – vše moderně zařízeno a vybaveno. V pavilónu byly umístěny i tzv. dormitoře pro ošetřovatelky, které tehdy ještě ve všeobecné nemocnici spaly často přímo v pokojích pacientů. Jaksch měl pro svoji kliniku přiděleny tři dormitoře.

Nutno říci, že ani poté, co se přestěhoval do nového pavilónu, nepolevil Jaksch v úsilí získávat pro své pracoviště stále lepší a lepší vybavení. Dochovaná akta z kliniky dosvědčují, že neminul rok, aby pro ni nežádal o další a další finanční dotace. Zhodnocení této jeho aktivity by vyžadovalo samostatnou studii. I když se ne vždy dozvíme, zda jeho požadavkům bylo vyhověno, uvedme alespoň pro srovnání, o co žádal v roce 1907, kdy – jak uvedeno výše – Thomayer spolu s Maixnerem požadovali 800 zl. na opravu rentgenu. Jaksch v únoru téhož roku žádal zvýšení roční dotace z 500 K na 1000 K a vedle toho 130 K na pokusná zvířata, 130 K na opravu mikroskopu a 600 K na aparát k určování dusíku. Zatím se nepodařilo zjistit, zda a do jaké míry bylo těmto jeho požadavkům vyhověno.¹¹⁰ V lednu 1908 profesorské kolegium schválilo Jakschovi žádost o nákup druhého rentgenu. Neprodleně zažádal o dotaci ve výši 3844 K 92 h. na jeho nákup, ale nakonec koupil bez schválení přístroj za 5304 K 35 h. V červnu roku 1909 nechal přestěhovat starý rentgen z místnosti č. 15 do místnosti č. 33 a do uvolněné prostory umístit rentgen nový.¹¹¹ Po několik let (do roku 1913) se pak jednalo o tom, jak nový přístroj a s tím spojenou nákladnou elektroinstalaci ve splátkách uhradit. Nicméně Jakschovi i tento mimořádně náročný požadavek prošel, a i v tomto období požadoval vedle něj více méně s úspěchem pro svoji kliniku další mimořádné dotace.

Stejně obtížné jako získat mimořádné dotace na vybavení klinik bylo i zvýšit jejich personální stav – především vymoci nová asistentská¹¹² a sekundářská místa. Maixner se musel do roku 1898 spokojit s jedním asistentem, pak dostal i druhého. Do roku 1902 se na jeho klinice vystřídal celkem sedm asistentů. Thomayer po něm převzal v roce 1902 kliniku se dvěma asistenty, v roce 1904 získal třetího, ovšem nehonoraného. A tak to zůstalo po celou dobu, kdy stál v čele kliniky. Nehonoraní asistenti dostávali pouze občasně

¹⁰⁷ Ludmila HLAVÁČKOVÁ, *Z historie „jubilejního pavilónu“ v pražské všeobecné nemocnici*, ČLČ 147, 2008, s. 581–684; Anton KOŽÍŠEK – Wilhelm CZERMAK – Rudolf JAKSCH – Max SAENGER, *Der Kaiser Franz Josef-Pavillon*, Prag 1900.

¹⁰⁸ ČLČ 39, 1900, s. 119.

¹⁰⁹ NA, ČM 1884–1900, kart. 3633, 24/16 A, 1895–1899, žádost Jaksche ze 17. 1. 1899.

¹¹⁰ AUK, NLF, kart. 82, XIII žádosti z 22. 2., 8. 5. a 4. 6. 1907.

¹¹¹ AUK, Sborové protokoly NLF, kart. B 4, zápis z 16. 1. 1908. Tamtéž, kart. 82/XIII, Jakschova žádost z 22. 1. 1908, přípis místopředsedě děkanátu z 25. 4. 1910. Tam i další jednání o splátkách a nových požadavcích Jaksche.

¹¹² Asistenti uváděni v seznamech přednášek české a německé univerzity. Jejich biogramy jsou ve výše citovaných biografických slovnících pro českou a německou lékařskou fakultu.

remunerace. Celkem prošlo jeho klinikou 9 asistentů. Asistentské posty někdy zastávali i habilitovaní soukromí docenti, někdy dokonce i mimořádní profesori. U Thomayera to byl v letech 1905–1906 soukromý docent Josef Pelnář (asistentem zde byl od roku 1903), ale jak napsal ve svých vzpomínkách, „*Thomayer mi naznačil i výslovně oznámil, že myslí, aby docent opustil kliniku, poněvadž by to nedělalo dobrotu, aby docent zůstal klinickým asistentem.*“¹¹³ Pelnář tento názor svého učitele nesdílel, ale kliniku opustit musel. Thomayer zřejmě v pozdějších letech svůj názor na docenty-asistenty změnil, protože E. Sieber u něj takto sloužil od roku 1915 až do roku 1921.

Také R. Jaksch začínal s jedním asistentem, ale druhého měl již od roku 1890. V zimním semestru 1899/1900 jsou uvedeni na jeho klinice jména prvního a druhého asistenta (jejich pořadí bylo důležité – rozlišuje výši funkce) a pak ještě další dvě jména označená pouze asistenti. Avšak již v letním semestru stejného školního roku jsou čtyři jména označena jako 1., 2., 3., 4. asistent. Jaksch si opravdu dovedl vymoci pro svoji kliniku vše, co si přál.

Maixner své asistenty dovedl k habilitaci, až když přešel na první internu. Thomayer habilitoval vedle výše zmíněných dvou (Pelnáře a Siebera) krátce před odchodem na odpočinek (1920) ještě Bohumila Prusika (1886–1964). Nicméně později získali profesorské tituly nejen tito tři jím habilitovaní, ale i další – celkem sedm z devíti jeho asistentů. Jakschovou klinikou prošlo celkem 21 asistentů, osm z nich habilitoval a sedm získalo profesuru.

Na klinikách i odděleních všech tří sledovaných přednostů pracovali i další lékaři, o jejichž počtech máme málo údajů. Na klinikách to byli např. ještě nehotoví lékaři – demonstrátoři, většinou dva, také občas honorovaní nějakou menší částkou. Na odděleních pracovali sekundáři – zaměstnanci placení všeobecnou nemocnicí, ve sledovaném období na interních klinikách po dvou. Z úřední Výroční zprávy c. k. všeobecné nemocnice v Praze za rok 1902 je zřejmé, že profesor Jaksch si počínal svérázně i v tomto ohledu. V kolonce asistenti uvedl čtyři – ale jmenoval osm osob. U rezervního oddělení kliniky napsal „*Službu obstarávají asistenti*“ – tzn., že na oddělení pracovali ne dva, ale čtyři sekundáři.¹¹⁴

Na klinikách pracovali i tzv. volontéři či fiškusové, jak medicí tak i hotoví lékaři, dobrovolníci, kteří se svolením přednosty sbírali na klinice a oddělení odborné zkušenosti. Těch bývalo někdy i několik desítek, jejich počty a jména jsou prakticky nezjistitelná.

Myslím, že tento oddíl můžeme uzavřít konstatováním, že málokterý z Jakschových kolegů – nejen na české, ale i na německé fakultě – byl tak úspěšný jako on v získávání mimořádných dotací z erárních prostředků nejenom na technické, ale i na personální vybavení svého pracoviště.

Učitelé a vědci

Všichni tři přednostové interních klinik měli povinnost přednášet základní systematický přehled vnitřního lékařství. Tuto přednášku nazýval Maixner *Speciální patologie a terapie nemocí vnitřních* a konal ji denně kromě soboty dvě hodiny. Thomayer poněkud pozměnil název na *Klinika nemocí vnitřních* nebo *Klinické výklady o nemocech vnitřních*. Od školního roku 1904/05 byl snížen počet výukových hodin, přednášel jen hodinu a půl

¹¹³ J. PELNĀŘ, *Paměti*, strojopis, s. 32.

¹¹⁴ *Výroční zpráva*, s. 97.

5x týdně – celkem 7,5 hodiny. Obdobně a ve stejném rozsahu přednášel Jaksch *Spezielle Pathologie und Therapie der internen Krankheiten*. Vedle toho ohlašovali přednostové a soukromí docenti specializované přednášky, někdy po řadu let na stejné téma, někdy jen v jednom semestru.

Maixner v době svého působení na druhé klinice nabízel takové přednášky každý semestr, nejčastěji o poklepu a poslechu, někdy např. o chorobách infekčních, srdečních či mozkových. Ačkoliv Maixner nabízel medikům mnoho přednášek nad rámec svých pedagogických povinností, byl pokládán za velmi špatného řečníka a pedagoga. V jubilejních člancích to jeho žáci naznačovali jen velmi jemně, v nepublikovaných pamětech J. Pelnáře – výborného rétora a pedagoga – se dočteme jeho necenzurovaný názor. Na jednom místě přímo uvedl: „*Maixner mne popuzoval svou naprostou neschopností pedagogickou.*“¹¹⁵ Na jiném místě těchto pamětí, při srovnávání Maixnera s Thomayerem, byl ve svém úsudku poněkud mírnější: „*Maixner přednášel méně dobře, neboť byl zarostlý plnovousem, mluvil drobně a nevýrazně, takže bylo těžko nezdržímout anebo dočista neusnout, když seděli studenti tak, že M. na ně neviděl.*“¹¹⁶ Svě názory na zmíněné dva učitele shrnul takto: „... u Thomayera se něco naučím, u Maixnera pak že bych byl samouk do smrti.“¹¹⁷

V. Vondráček byl ve svých pamětech k Maixnerovi shovívavější: „*Jeho přednášky byly po obsahové stránce pěkné, musilo se však sedět v blízkých lavicích.*“ A dále poznamenal: „*Maixner, suchý schizotypní introvert, také založil školu, ale nevypěstoval si oddané žáky, a tak se mu nakonec ukřivdilo...*“¹¹⁸

Na rozdíl od Maixnera byl extrovert Thomayer jako pedagog a přednášející hodnocen velmi vysoko, ačkoliv přednášení zřejmě nepatřilo k jeho oblíbeným činnostem a z jeho zápisků je zřejmé, že s postupujícím věkem ho stále více unavovalo. Důkazem toho je mj. skutečnost, že Thomayer za celé své působení v čele kliniky ohlásil pouze tři přednášky mimo povinné penzum. V letním semestru roku 1906 to byla veřejná přednáška (tzv. publicum) *Rozpravy o nových zjevech literárních z oboru vnitřního lékařství*, v letním semestru roku 1908 opět veřejná přednáška *Jak lze poznati nebezpečí života*. Tuto přednášku ohlásil znovu v letním semestru roku 1914. Účast mediků na přednáškách pokládal však za velmi důležitou a nelibě nesl, když je zanedbávali. Také kritizoval kolegy, kteří se přednáškám dostatečně nevěnovali. Např. o slavném profesorovi gynekologie a porodnictví K. Pawlíkovi (1849–1914) si zapsal že „... nejvyšš nedbale přednášel ... a školu vynechal každou chvíli.“¹¹⁹

Takto vzpomínal na Thomayera-učitele J. Pelnář ve svých nepublikovaných pamětech: „... chodívali jsme na polikliniku k Thomayerovi, kde nás bývalo vždycky nacpáno, ale Thomayer zase přednášel velmi krásně, dobře vykládal ... Byla nám to celkem nesmírně dobrá škola vědecká.“ A na jiných místech „... stal se mi nejmilejším učitelem...“ a „... jako praktik zázračně na mne působil.“¹²⁰ Pelnář si také poznamenal, jak je Thomayer upozorňoval na nové odborné knihy: „*Vždy občas přinesl novou knihu a upozorňoval nás a zvláště nás měl k tomu, abychom uměli francouzsky a anglicky, hleděl nás bezděčně i výslovně emancipovat z ovládacího duševního vlivu německého.*“¹²¹

¹¹⁵ J. PELNÁŘ, *Paměti*, rukopis, s. 1.

¹¹⁶ Tamtéž, strojopis, s. 10.

¹¹⁷ Tamtéž, rukopis, s. 3.

¹¹⁸ V. VONDRÁČEK, *Lékař vzpomíná*, s. 286.

¹¹⁹ Z 1. 11. 1912–30. 9. 1913, zápis ze 7. a 8. 3. 1913.

¹²⁰ J. PELNÁŘ, *Paměti*, strojopis, s. 9 a s. 26; tamtéž, rukopis, s. 2 a 3.

¹²¹ Tamtéž, strojopis, s. 26.

Ve své vstupní přednášce, když přebíral v roce 1921 kliniku po svém učiteli, se Pelnář znovu zabýval jeho pedagogickým umem: „*Thomayer uměl vyličít klinický obraz tak určitě a při tom tak jednoduše, že to připomíná Alšovy kresby ... Thomayer doplňoval svou práci vědeckou vlivem na své okolí maje kolem sebe rušnou vědeckou školu ... a školu svou si připravoval neobyčejnou dovedností učitelenskou.*“¹²²

Také profesor Vondráček nešetří chválou nad Thomayerem řečníkem a pedagogem: „*Thomayer přednášel znamenitě. Mluvil hlasitě, výrazně, živě, nepřiliš rychle, občas prohodil vtip, vyprávěl nějaký svůj zážitek či anekdotu. Měl svá charakteristická úsloví, která si posluchači léta pamatovali.*“¹²³

Thomayerovi žáci shodně vzpomínají také na to, jak se jim věnoval i na společných, jím organizovaných výletech, kdy je udivoval znalostmi přírodovědnými, historickými a literárními, a tím je nutil rozšiřovat si obzory i v těchto oblastech.¹²⁴

O řečníku a pedagogu R. Jakschovi jsem dosud nenalezla nepublikovaná svědectví, která bývají nejuvěrnější. V jubilejních článcích je samozřejmě chválen i v tomto ohledu. Např. jeden z jeho žáků, prof. K. Walko, obdivoval Jakschovu skvělou výmluvnost a temperament „*mit köstlichem Humor*“.¹²⁵ Jinde se dočteme, že jeho přednášky byly „*klar, knapp*“, výborné zvláště pro budoucí praktiky. Byl učitelem přísným, ale oblíbeným, uměl vytvořit svoji školu, jeho žáci se výborně uplatňovali doma i v zahraničí, neschopné spolupracovníky neváhal vyhodit.¹²⁶

Je nepochybné, že na rozdíl od Thomayera byl R. Jaksch mimořádně horlivým přednášejícím, a to až do velmi vysokého věku. V jednom semestru nabídl vedle povinných třeba i tři specializované přednášky. Nejčastějším tématem těchto specializovaných přednášek byla problematika TBC – medicínská i sociální, poklep a poslech, klinická praxe. Přednášky o TBC ohlašoval – jak uvedeno výše – jako emeritus až do zimního semestru roku 1943 (to mu bylo 88 let). Řečnil zřejmě rád a dobře i při různých jiných příležitostech plynoucích mj. z jeho funkcí akademických a vědeckých.

Ve všech příležitostných studiích je hodnocena vědecká činnost každého z tří přednostů velmi vysoko, je jim připisována řada priorit, někdy se v české i německé literatuře uvádějí i eponyma – jejich jména spojená s nějakým objevem.¹²⁷ Začneme publikační činností.

Maixner publikoval od roku 1873 do roku 1902, kdy opustil druhou lékařskou kliniku, 36 českých časopiseckých studií (převážně v ČLČ) a 14 německých, v době přednostenství I. lékařské kliniky k nim přibylo asi dvacet dalších, s jednou výjimkou českých.¹²⁸ V letech 1887–1895 vyšla v Praze ve čtyřech dílech jeho základní práce *Příruční kniha speciální*

¹²² Josef PELNÁŘ, *Prof. Dr. J. Thomayer*, ČLČ 60, 1921, s. 371.

¹²³ V. VONDRÁČEK, *Lékař vzpomíná*, s. 284.

¹²⁴ Viz příspěvky v ČLČ 64, 1927, publikované po smrti J. Thomayera na s. 1626–1715, i rukopisné paměti J. Pelnáře.

¹²⁵ Karl WALKO, *Prof. Dr. R. Jaksch von Wartenhorst zu seinem 70. Geburtstag*, *Medizinische Klinik* 21, 1925, s. 4.

¹²⁶ M. JANTSCH, *R. Jaksch von Wartenhorst*, *Wiener klinische Wochenschrift* 67, 1955, s. 1–3.

¹²⁷ Kolega MUDr. P. Čech, který se zabývá lékařskými eponymy, byl tak laskav, že pro mne udělal rešerši v devíti publikacích, v nichž hledal eponyma spojená s R. Jakschem a J. Thomayerem. V pěti z nich nalezl Jakschovo jméno v souvislosti s jeho objevem pseudoleukemické anemie u dětí, osm z nich ho uvádí v souvislosti s jeho originálními chemickými reakcemi. Thomayerovo jméno se v nich vyskytuje čtyřikrát v souvislosti s peritonitidou a dvakrát s jeho hmaty testujícími páteř. Za vyhledání těchto informací kol. Čechovi mnohokrát děkuji. V publikaci B. G. FIRKIN – J. A. WHITWORTH, *Dictionary Medical Eponyms*, New York – London 1996, 2. vyd., jsem nenalezla ani Thomayera ani Jaksche.

¹²⁸ Friedrich WERSTLER, *Personalbibliographien von Professoren und Dozenten der Medizinischen Fakultät zu Prag im ungefähren Zeitraum von 1853–1880*, Diss. Erlangen – Nürnberg 1972, s. 149–158. Bibliografie není ovšem úplná.

patologie a therapie vnitřních nemocí, první česká učebnice vnitřního lékařství.¹²⁹ Druhého vydání se dočkala v roce 1912 jen část o nemocech srdce a cév, velmi rozšířená, považovaná za naši první moderní učebnici kardiologie. V úvodu k prvému vydání se dočteme, že základem práce jsou systematické přednášky z vnitřního lékařství z let 1880–1886. Zdůvodnil zde také určitou nerovnoměrnost v pojednáních o jednotlivých chorobách a připomněl, že vedle svých zkušeností využil nové literatury francouzské, anglické a německé (uvedeno v tomto pořadí). Knihu určil posluchačům i kolegům. V prvním i druhém vydání uvádí občas v textu jména jak historických, tak současných kolegů, kteří se zabývali pojednávaným problémem, ale blíže je necituje. V druhém vydání je už věcný a jmenný rejstřík, který nám naznačí okruh autorů, z nichž čerpal. Na Thomayera se odvolal šestkrát, na R. Jaksche ani jednou, pouze dvakrát na jeho otce, Antona Jaksche. Ve druhém vydání je obsáhlý, devítistránkový historický úvod. Obě vydání jsou bez obrázků.

Vedle této monografie se zvláště cení některé Maixnerovy prioritní práce, např. o jaterní cirhóze, o nemocech hrtanu (položil základy k laryngologickému ústavu) a o tuberkulóze. Thomayer sice oceňoval Maixnerovu publikační činnost, ale jeho shrnující úvaha je vůči němu dosti zdrženlivá: „Z předchozího vysvítá, že Maixner nebyl mužem, jenž by razil vědě naši nové, do té doby neznámé směry ... Ale Maixner byl muž mravenčí pile a veliké energie.“¹³⁰

Je s podivem, že se J. Thomayer dosud nedočkal celkové bibliografie, a to ani od někoho z jeho oddaných žáků, kteří o něm uveřejnili obsáhlé nekrology. Významu prezentování pracovních výsledků tiskem si byl totiž Thomayer vědom jako snad nikdo z jeho kolegů a publikace svých žáků i kolegů soustavně sledoval. Brzy po aktivování české lékařské fakulty inicioval Thomayer spolu se svým kolegou a tehdy přítelem, o dva roky mladším patologem Jaroslavem Hlavou (1855–1924) vydávání vědeckého tiskového orgánu české fakulty, Sborníku lékařského (několik let vycházel pod názvem Sborník klinický). První sešit vyšel v roce 1885, r. 1887 byly svázaný první čtyři sešity a společně vydány jako první svazek tohoto periodika. Vychází dodnes jako vědecké periodikum 1. lékařské fakulty UK, od roku 2004 anglicky pod názvem Prague Medical Report.¹³¹ Svou nechuť k „druhému zemskému jazyku“ vyjádřili redaktoři Sborníku tím, že resumé byla francouzská. V roce 1888 pak založil Thomayer Sbírkou přednášek a rozprav z oboru lékařského, v níž vycházely rozsáhlejší studie či nevelké monografie. Do roku 1902 zredigoval sám 100 prvních čísel.¹³² Její vydávání pod poněkud obměněnými názvy (např. Thomayerova sbírka) pokračovalo až do devadesátých let minulého století (poslední číslo 515 vyšlo v roce 1991).

Úplná, komentovaná bibliografie Thomayera vyšla v roce 1901, poté jsou celkem dobře podchyceny jeho práce do roku 1913.¹³³ Když J. Pelnář přebíral v roce 1921 Thomayerovu kliniku, shrnul v nástupní řeči jeho nejdůležitější publikace do tematických celků, nejmladší časopisecký příspěvek jím uvedený byl z roku 1914.¹³⁴ Tak lze uvést, že od roku 1878

¹²⁹ První pokus o české kompendium *Odborná patologie a terapie* učinil učitel Maixnera i Thomayera B. Eiselt, který je začal vydávat v sešitech od roku 1878. K spoluautorství pozval široký okruh lékařů, úroveň jednotlivých statí byla proto velmi různá, mnohdy nevalná. Do roku 1889 vyšlo pět dílů, šestý nebyl dokončen.

¹³⁰ ČLČ 59, 1920, s. 710.

¹³¹ Ludmila HLAVÁČKOVÁ, *K výročí sborníku lékařského*, Sborník lékařský 89, 1987, č. 10, s. 314–320; TÁŽ, *120 nebo 122 let od založení Sborníku lékařského?*, Forum 1, 2007, s. 52.

¹³² Ladislav SYLLABA, *Thomayer. Spolek českých lékařů a lékařský tisk český*, ČLČ 66, 1927, s. 1693.

¹³³ Ladislav SYLLABA (ed.), *Thomayerův sborník učitelů svému na počest XXV. ročníce jeho doktorátu*, Praha 1901, s. 1–21; Michal NAVRÁTIL, *Almanach českých lékařů*, Praha 1913, s. 328–331.

¹³⁴ Josef PELNÁŘ, *Profesor Thomayer*, ČLČ 60, 1921, s. 365–372.

do roku 1914 uveřejnil Thomayer přes sto studií (z toho necelých deset německých – hlavně to jsou zprávy do ročenky vydávané pražskou všeobecnou nemocnicí, které vyšly většinou před rozdělením fakulty na českou a německou). Jeho kolega, lékař a spisovatel MUDr. Fr. Skácelík, uvedl v posmrtné vzpomínce na Thomayera, že uveřejnil celkem 150 odborných prací – monografických i časopiseckých.¹³⁵

Podle Thomayerových deníkových zápisků se zdá, že v posledních letech monarchie a prvních letech v samostatném státě se věnoval zejména přepracovávání a doplňování svého hlavního díla *Pathologie a therapie nemocí vnitřních*, jehož první vydání vyšlo v Praze v roce 1893, a poté ještě čtyřikrát, a to v letech 1897, 1909, 1921 a 1923. Čeští medicí a lékaři dostali tedy nedlouho po učebnici Maixnerové novou učebnici vnitřního lékařství. Je zajímavé přečíst si úvody k jednotlivým vydáním. Ve všech Thomayer děkuje jedinému spoluautorovi, pozdějšímu profesorovi sexuální patologie Ferdinandu Pečírkovi (1859–1922), kterému svědčil stať o příjici (zemřel v lednu 1922, ale ještě stačil zrevidovat svoji kapitolu do 5. vydání) a svému asistentu z polikliniky Odolenu Kodymovi (1863–1934), který mu sestavoval věcné rejstříky. V prvé předmluvě Thomayer zdůrazňuje, podobně jako Maixner, že mnohdy využíval cizích prací, „*nejednu kapitolu však nucen jsem byl sepsati samostatně, poněvadž dosavadní popisy a třídění nezdály se mi býti dostatečnými. Takovými samostatnými popisy jsou statě o zánětu nervů mnohých, arteriosklerose, asthmatu atd.*“ Zdůrazňuje nevděčnost psaní podobných kompendií „... *pro to, že dílo podobné neplatí – zejména ovšem u lidí, kteří sami ničeho nepracují – za žádnou práci vědeckou.*“ Ve druhém a dalších vydáních si Thomayer v předmluvách stěžoval, že jeho práce, ač rychle rozebraná (u posledního vydání uvedl: „*Jest tedy kniha má nejrozšířenější českou knihou lékařskou...*“), nebyla oceňována v periodickém tisku. Ve třetím a dalších vydáních jsou již v knize obrázky. Odkazy na literaturu jsou ještě hůře vysledovatelné než u Maixnera, není autorský rejstřík. Při prolístoání jsem došla k názoru, že jmenovitě připomíná své předchůdce a současníky ještě méně než Maixner. V Ústavu dějin lékařství a cizích jazyků je dochován exemplář třetího vydání této Thomayerovy knihy s vlastnoručním věnováním autora: „*Milému příteli prof. Dr. E. Maixnerovi autor 9. 1.(?) 1909.*“ Z opakovaně citovaných Thomayerových zápisníků ovšem vyplývá, že oslovení „milému příteli“ nutno brát jako určitou společenskou přetvářku.¹³⁶ Maixner Thomayerovu práci velmi podrobně prostudoval, zmíněný exemplář je hustě podtrhán a doplněn četnými poznámkami.

Z Thomayerových monografických prací bývá vedle tohoto díla připomínán ještě jeho velmi oblíbený a rozšířený *Úvod do drobné praxe lékařské*, který vydal v Praze v roce 1886 na základě svých docentských přednášek na české fakultní poliklinice. Druhé, rozšířené vydání vyšlo v roce 1900. Tuto příručku velmi oceňoval i profesor Vondráček: „*Jeho Úvod do drobné praxe lékařské byla pro praktika užasná příručka, obsahovala hodnocení symptomů a diferencní diagnostiku ... Bylo to tehdy znamenité diagnostické vodítko.*“¹³⁷

Thomayer se zabýval vnitřním lékařstvím v celé jeho šíři, ale zvláště ho zajímaly choroby neurologické, o nichž také nejvíce publikoval. Bývá proto nazýván prvním naším neurologem. K zájmu o rodící se nový specializovaný obor ho přivedl inspirativní studijní pobyt v Paříži u světového zakladatele tohoto oboru Jeana M. Charcota (1825–1893). Uvádí se, že byl jedním z prvních stoupců bakteriologie u nás. Thomayerovy zásluhy

¹³⁵ František SKÁCELÍK, *Josef Thomayer zemřel*, ČLČ 66, 1927, s. 711, přetisk z Lidových novin 18. 10. 1927.

¹³⁶ L. HLAVÁČKOVÁ, *Kolegové profesora J. Thomayera*, s. 180–181.

¹³⁷ V. VONDRÁČEK, *Lékař vzpomíná*, s. 285.

o neurologii ocenil ve svých pamětech i V. Vondráček,¹³⁸ poněkud zdrženlivěji hodnotil jeho přístup k některým moderním vyšetřovacím metodám: „*Thomayer měl dost svérázné názory. S oblibou ukazoval svůj plesimetr a říkal, že je jeho rentgen, lepší než skutečný. Ani chemickému vyšetření příliš nevěřil, ale nebránil jeho rozvoji.*“¹³⁹

S Thomayerovým jménem je v českých publikacích spojována řada priorit a objevů, např. Thomayerův příznak – distribuce poklepu při rakovinném a tuberkulózním zánětu pobříšnice (1883), syndrom mostu Varlova (1884, 1910), sdružené pohyby u zdravého hochy a jejich výklad (1887), zpětné proudění krve v žilách a vysvětlování retrogradních embolů tímto zpětným prouděním (1889), syndrom obrny VI. kořene míšního – Thomayerův syndrom obrny kořenové (1889), obraz nevyvinuté osteomalacie (1890), neuralgie pleteně pažní při hrotové tuberkulóze plicní (1891), subchordální zduření sliznice hrtanové při štěkavém kašli (1894), souvislost některých snů s epilepsií (1895, 1897), ráz chůze u některých forem paralysis agitans (1902), obrny dnavé (1907), projevy kolísavosti kardiovaskulární u neurastenie (1907). I jeho žáci si ovšem byli vědomi toho, že obdivovaný učitel nesprávně odsuzoval některé chirurgické postupy – známý je jeho odpor k operacím slepého střeva, který můžeme sledovat v jeho břitké výměně názorů s chirurgem Otakarem Kukulou (1867–1925).¹⁴⁰

Většina současníků, kolegů a žáků hodnotila Maixnera i Thomayera na základě jejich publikací jako vědce velmi vysoko – většinou se shodovali v názoru, že kdyby publikovali německy, dosáhli by světového uznání. Tak např. internista prof. Miloš Netoušek (1889–1968) napsal o Maixnerově práci o krvácivé odrůdě jaterní cirhózy, že „... *by byla nepochybně vešla do světového písemnictví, kdyby byl Maixner věc publikoval německy, což neučinil.*“¹⁴¹

To, že ani Thomayer nepronikl do světové odborné špičky, přičítali někteří také okolnosti, že příliš dlouho čekal na vlastní kliniku. Byl to i názor prof. Ladislava Syllaby (1868–1930): „... *kdyby byl dále nebyl vytržen z klinického ovzduší a přesazen na dlouhá léta v ‚suchý úhor‘ polikliniky, ve vědeckém prostředí velkého národa, byl by vyrostl ve vědeckou osobnost vůdčího světového významu.*“ Ovšem o několik řádek níže hodnotí Syllaba Thomayerovu poliklinickou éru velmi vysoko: „... *jak uměl využítkovati poliklinický materiál k účelům badacím i vyučovacím. Na poliklinice vytvořil Thomayer vědecké středisko svého druhu jediné...*“¹⁴² Podobně ostatně vzpomínal na Thomayerovo poliklinické působení i J. Pelnář, jak jsem uvedla výše.

Jiný Thomayerův žák, internista prof. Rudolf Vanýsek (1876–1957), připomněl, jaký postoj zaujímal k publikování v češtině sám Thomayer: „*Své vědecké práce, jichž řada je dlouhá, publikoval jen česky, nikdy se nesnažil, aby jeho práce pronikla do cizí literatury, a tvrdil, že důležitý objev, např. metoda snadno a lacině rozloučiti vodu v prvky, nezůstane světu ukryt ani v české vědecké literatuře.*“¹⁴³ Tato Thomayerova víra byla ovšem příliš optimistická.

Také Pelnář vyjádřil přesvědčení, že „*kdyby byl býval Thomayer německým autorem, četli bychom jistě o celé řadě Thomayerových příznaků, Thomayerových method*

¹³⁸ V. VONDRÁČEK, *Lékař dále vzpomíná*, s. 170.

¹³⁹ V. VONDRÁČEK, *Lékař vzpomíná*, s. 285.

¹⁴⁰ Podrobněji o tom viz L. HLAVÁČKOVÁ, *Kolegové profesora J. Thomayera*, s. 182.

¹⁴¹ Miloš NETOUŠEK, *Vědecký profil prof. Maixnera*, ČLČ 86, 1947, s. 1420.

¹⁴² Ladislav SYLLABA, *Profesor Josef Thomayer nám odešel*, ČLČ 66, 1927, s. 1626.

¹⁴³ Rudolf VANÝSEK, *Za profesorem J. Thomayerem*, ČLČ 66, 1927, s. 1708.

vyšetřovacích.“¹⁴⁴ A v duchu cílů našich obrozeneckých generací vyzdvihl, že: „*Thomayer opouštíje universitu může spokojeně přehlédnouti svou činnost: Vidí v dálce idylické pokusy odloučiti se od německého kulturního prostředí a při odchodu samostatný vědecký život, rašící na třech fakultách, ve spolcích českých, moravských, slovenských lékařů...*“¹⁴⁵

V historii ovšem neuznáváme kondicionální úvahy, a tak nelze s jistotou říci, že kdyby Maixner a Thomayer publikovali německy, byli by světoví. Ostatně, můžeme také namítnout, měli-li zábrany publikovat německy, mohli proniknout do světové vědy publikacemi francouzskými či anglickými. Někteří jejich kolegové nebyli tak rigorózní v užívání češtiny v odborných publikacích – jmenujme např. chirurga Maydla, gynekologa a porodníka K. Pawlíka či dermatovenerologa V. Janovského.¹⁴⁶ Také Thomayerův nejoblíbenější žák, J. Pelnář, publikoval svoji významnou monografii *Třes* (1912) i německy (*Das Zittern*, Berlin 1913). Zatím jsem nenalezla zprávu o tom, zda a jak Thomayer Pelnářův krok do světového písemnictví prostřednictvím němčiny komentoval.

Ani R. Jaksch se dosud nedočkal úplné bibliografie. Jedna z roku 1968 zachycuje léta 1880–1928 a obnáší 210 citací.¹⁴⁷ Jeden z Jakschových žáků, K. Walko, napsal však v roce 1925, že Jaksch je autorem téměř 500 prací.¹⁴⁸ Walkův údaj je patrně správnější. Na počátku vědecké dráhy přitahovaly Jaksche nejvíce problémy lékařsko-chemické (peptonurie, propeptonurie, acetonurie, acetonémie, klinické zkoumání moči aj.). Během svého působení ve Štýrském Hradci se logicky zabýval především tématy pediatrickými (ve své době nesla jeho jméno anémia pseudoleucaemica infantum, jím popsána v roce 1889). Poté se opět vrátil ke své oblíbené lékařské chemii. Jeho mimořádná otevřenost vůči novým objevům ho pak přivedla např. ke studiu problému tuberkulózy ve spojení s Kochovým objevem bacilu TBC v roce 1882 a k využití objevu W. C. Röntgena (1895) v diagnostice i terapii interních chorob. Jako první např. upozornil na škodlivé působení rentgenových paprsků na krevtvorbu při terapeutickém ozařování. V roce 1905 navrhl s německým fyzikem Friedrichem Dessauerem (1881–1963) jednu z prvních ochranných pomůcek při RTG ozařování (tzv. Jakschischer Silberfilter – Jakschův stříbrný filtr).¹⁴⁹

Třeba se zmínit alespoň o Jakschově nejvýznamnější monografii. V pouhých 32 letech vydal téměř čtyřsetstránkovou knihu *Klinische Diagnostik innerer Krankheiten mittels bakteriologischer, chemischer und mikroskopischer Untersuchungsmethoden* (Wien 1887), která mu naráz získala respekt vědeckého světa originální volbou tématu i jeho moderním zpracováním. Již za dva roky vyšlo druhé vydání, z kterého byl pořízen i první anglický překlad. Německy vyšla kniha ještě čtyřikrát (šesté vydání 1907, anglicky ještě třikrát, třetí vydání – 1892 – bylo přeloženo i do ruštiny, vyšla také ve francouzštině, španělštině, italštině a maďarštině). Podobně jako výše uvedená kompendia Maixnera a Thomayera, i pro první vydání tohoto díla byly základem Jakschovy přednášky na vídeňské lékařské fakultě v zimních semestrech let 1883–1885. Také Jaksch doufal, že knihu ocení jak medicí

¹⁴⁴ Josef PELNÁŘ, *Profesor Dr. J. Thomayer*, ČLČ 60, 1921, s. 371.

¹⁴⁵ Tamtéž, s. 371–372.

¹⁴⁶ Ludmila HLAVÁČKOVÁ, *Čeština v medicíně a na pražské lékařské fakultě (1784–1918)*, *Práce z dějin vědy a techniky* 11, Praha 2003, s. 327–344, zvl. s. 339–340.

¹⁴⁷ Adibert SCHIEBER, *Die Personalbibliographien der Professoren und Dozenten der Chirurgie und innerer Medizin an der Medizinischen Fakultät der Karl-Ferdinands-Universität in Prag im ungefähren Zeitraum von 1880–1900*, dizertace Erlangen – Nürnberg 1968, s. 92–115.

¹⁴⁸ Karl WALKO, *Herrn Prof. Dr. R. Jaksch von Wartenhorst zum 70. Geburtstage*, *Medizinische Klinik* 21, 1925, s. 3–4.

¹⁴⁹ CH. F. GLEITSMANN, *Der Internist*, s. 45–46.

tak i lékaři – terénní i nemocniční. Z předmluv k jednotlivým vydáním vyplývá, že každé další doplňoval Jaksch novým ověřováním popisovaných výzkumných metod, aktuálními klinickými poznatky i novou literaturou. Byla to nepochybně kniha, která se zařadila mezi klasická díla světové vědecké lékařské literatury a udávala po léta směr vývoje klinické diagnostiky. Také po stránce formální to byla již moderní publikace s obrázky, na svou dobu neobvykle spolehlivými citacemi pod čarou a rozsáhlým věcným rejstříkem. Odkazy na české autory jsem nenalezla, ačkoliv v knihovně Ústavu dějin lékařství a cizích jazyků je dochován např. exemplář *Patologické anatomie a bakteriologie* od J. Hlavy a O. Obrzuta (Praha 1894), opatřený Jakschovou vlastnickou poznámkou. Na rozdíl od Thomayera Jaksch uvádí, že jeho práce se dočkala pozornosti v tisku.

Druhá nejrozsáhlejší práce R. Jaksche je kapitola *Die Vergiftungen* v prvním svazku velkého mnohasvazkového kolektivního díla redigovaného jeho učitelem H. Nothnagel – *Spezielle Pathologie und Therapie*. Poprvé vyšla ve Vídni v roce 1894, podruhé ve spoluautorství s Antonem Ghonem (1866–1936, profesor patologické anatomie na pražské německé fakultě) v roce 1910.

Posouzení vědecké úrovně a srovnání prací – především uvedených kompendií – Maixnera, Thomayera a Jaksche čeká na příslušné odborníky-lékaře.

Zde mohu pouze shrnout některá fakta. Co do počtu publikovaných odborných prací byl nejpilnější Jaksch. (Thomayer ovšem za sebou nechal i rozsáhlé dílo beletristické.) Jen jedna část Maixnerovy největší práce *Příruční kniha speciální pathologie a terapie* se dočkala druhého vydání. Thomayer se pěti vydáními své *Pathologie a terapie nemocí vnitřních* přiblížil na dosah šesti německým vydáním Jakschovy práce – ovšem ta díky překladům do řady cizích jazyků pronikla bez nadsázky do celého světa.

Závěr

Pokusme se srovnat význam působení tří sledovaných proslulých představitelů vnitřního lékařství v čele české a německé druhé lékařské kliniky pražské univerzity. Každý vysokoškolský učitel a přednosta kliniky či ústavu musí zastávat tři velmi náročné funkce: „manažera“, pedagoga a vědce. Ne každý je nadán potřebnými schopnostmi, aby je zastával na adekvátní úrovni.

První funkce vyžaduje především, aby přednosta zabezpečoval dobré pracovní podmínky všem kategoriím zaměstnanců svého pracoviště. Z toho, co jsem uvedla v oddílu o klinikách, je zřejmé, že podmínky k plnění této funkce byly velmi nerovné. V četnosti a naléhavosti požadavků zasílaných na příslušná místa si zejména připsy Thomayera nezdají s Jakschovými, ovšem v jejich plnění je zřejmá preference kliniky německé před českou. Dílčí stavební úpravy české kliniky a jejího vybavení jí nemohly ani zdaleka přiblížit Jakschově klinice v „Musterpavillonu“.

Zastávám názor, že stejně jako básníci se rodí i pedagogové. Samozřejmě úsilím a prací se zvyšují pedagogické dovednosti i těch, kteří se s nimi nenarodí, ale sotva mohou dosáhnout úrovně oněch rozených pedagogů. Víme, že Maixner rozhodně oním rozeným pedagogem nebyl a svým dvěma zmíněným kolegům se nevyrovnal ani po letech učitelské dráhy. Těžko však rozhodnout, zda byl lepším pedagogem Thomayer či Jaksch. Možná, že Jaksch byl ještě lepším řečníkem než Thomayer a nepochybně raději než Thomayer řečnil

na veřejnosti, ale nedostatek původních pramenů k jeho pedagogickým schopnostem nám neumožňuje je objektivně posoudit, v jubilejních člancích je většinou méně objektivita. Excelentní řečník ovšem nemusí být dobrým učitelem. Thomayer po mém soudu patřil k rozeným pedagogům, i když z jeho deníkových zápisů vyplývá, že na rozdíl od Jaksche ho s postupujícím stářím a zdravotními obtížemi učitelská role čím dál tím více unavovala a místo radosti a uspokojení mu přinášela pouze únavu a pocit nepříjemné povinnosti.

I jako historička, nikoliv lékařka, snad mohu vyslovit názor, že vědecky nejprogresivnější a nejuspěšnější byl z uvedené trojice nesporně Jaksch, a to nejen proto, že publikoval německy a v dalších cizích jazycích. Maixner a Thomayer se svým důsledným publikováním v češtině odsoudili k naplnění pravdivosti bonmotu, který vyslovil profesor J. Charvát v dobách monarchie, ale jeho platnost je v podstatě trvalá: „*Bohemica non leguntur, si leguntur non citantur.*“¹⁵⁰

Zbývá si položit otázku, jak se druhá česká a německá klinika, respektive její pracovníci vzájemně znali, případně spolupracovali. Odpověď může přispět k objasnění dnes často uváděné teorie, že soužití dvou, respektive tří etnik (českého, německého a židovského) na našem území bylo velmi inspirující a plodné. Tuto otázku jsem si položila, když jsem srovnávala českou a německou psychiatrickou kliniku. Zcela jsem dala za pravdu prof. V. Vondráčkovi, který napsal: „*Nutno si položit otázku, jaký význam měla německá psychiatrická klinika pro vývoj české psychiatrie. Nutno bohužel odpovědět, že téměř stejný, jako kterákoliv jiná klinika v kterémkoliv jiném státě. Působila jen svými pracemi, které si čeští lékaři přečetli. Styk vědecký byl nepatrný.*“¹⁵¹ K obdobnému závěru jsem došla i v případě druhé české a německé kliniky.

LUDMILA HLAVÁČKOVÁ

Zweite tschechische und deutsche medizinische Klinik unter den Vorständen E. Maixner, J. Thomayer und R. Jaksch

ZUSAMMENFASSUNG

Das Ziel der Studie ist es, einen Vergleich zwischen der zweiten tschechischen und der deutschen medizinischen – d.h. internen – Klinik gegen Ende des 19. Jhs und im ersten Viertel des 20. Jhs zu machen. Damals waren in der Führung der Kliniken drei bedeutende Persönlichkeiten – an der tschechischen E. Maixner und J. Thomayer und R. Jaksch an der deutschen. Die Studie stützt sich vor allem an amtlichen sowie privaten Archivquellen. Die einleitenden Kapitel bieten einen kurzen Überblick der Geschichte der internen Kliniken der Prager medizinischen Fakultät seit der Ansiedlung im Prager Allgemeinen Krankenhaus im Schuljahr 1791/92 bis zur Teilung der Fakultät in eine tschechische und eine deutsche im Schuljahr 1883/84 sowie über die Geschehnisse während der Teilung und später in 1883–1887.

Dann folgt das Kapitel über das Leben dreier genannten Vorstände, wo ihr menschliches und berufliches Profil vorgestellt wird (das Milieu, dem sie entstammten, akademische Laufbahn, Teilnahme am gesellschaftlichen und kulturellen Leben, politische Gesinnung usw.). Das Kapitel über die Unterbringung und Ausstattung der Kliniken dokumentiert, dass die tschechische Klinik – vor allem nachdem die deutsche 1899 in den Neubau des Jubiläums- oder deutschen Pavillons am Gelände des allgemeinen Krankenhauses umgezogen war – unter unvergleichbar schlechteren Bedingungen arbeiten musste. Prof. Jaksch war auch viel erfolgreicher als seine

¹⁵⁰ Josef CHARVÁT, *Tři generace pražské lékařské fakulty*, Praktický lékař 63, 1983, s. 607.

¹⁵¹ Vladimír VONDRAČEK, *Německá psychiatrická klinika v letech 1882–1945*, Čs. psychiatrie 62, 1966, s. 124; L. HLAVÁČKOVÁ, viz pozn. 1.

tschechischen Kollegen in der Gewinnung von ausserordentlichen Zuwendungen für die Ausstattung der Klinik und die Bezahlung der Mitarbeiter. Der Vergleich der pädagogischen und wissenschaftlichen Aktivitäten zeigt, dass Prof. Maixner als Pädagoge weder beliebt noch besonders gut war, Thomayer und Jaksch waren wohl vergleichbar hervorragende Lehrer. Thomayer, obwohl er vorzüglicher Redner war, mochte die Vorlesungen nicht besonders und hat wenig fakultative Vorlesungen ausgeschrieben. Jaksch war auch ein hervorragender Redner und im Gegenteil zu Thomayer hat er gerne Vorlesungen gehalten, auch als emeritierter Professor bis zum Alter von 88 Jahren.

Obwohl keiner der genannten Vorstände eine komplette Bibliographie hat, ist es klar, dass R. Jaksch die meisten Veröffentlichungen hat (ca. 500 Arbeiten). Bei Thomayer werden ca. 150 Fachpublikationen angegeben (daneben war er jedoch auch als Belletristikaautor aktiv, seine gesammelten Schriften umfassen 10 Bände), bei Maixner ca. 70. Die Arbeiten von Thomayer und Maixner waren bis auf Ausnahmen in tschechisch und deshalb nicht international bekannt wie die von Jaksch, obwohl sie auch einige Prioritäten enthielten. Die grundlegende Monographie von Jaksch (Klinische Diagnostik innerer Krankheiten mittels bakteriologischer, chemischer und mikroskopischer Untersuchungsmethoden, Wien 1887) wurde sechsmal herausgegeben, dreimal in Englisch und auch in Russisch, Französisch, Spanisch, Italienisch und Ungarisch und war weltberühmt.

Maixner und Thomayer haben Jaksch in ihren Monographien nicht zitiert (ihre Zitationen, vor allem bei Thomayer, haben jedoch nur Rahmencharakter). Auch in der Monographie von Jaksch finden wir keine Zitationen der tschechischen Kollegen. Jaksch behauptete, dass er kein Tschechisch kennt, obwohl die Kenntnis von beiden Landessprachen mit Rücksicht auf die Patienten bei allen Medizinern des Prager Allgemeinen Krankenhauses verlangt wurde – wohl nur formal. Eine fachliche Zusammenarbeit zwischen der zweiten tschechischen und der deutschen Klinik gab es in der erfassten Zeit nicht, eine oftmals deklarierte gegenseitige Bereicherung des tschechischen und deutschen Elementes kann nicht einmal in den grundlegenden Fachpublikationen der drei genannten Internisten nachgewiesen werden.

Deutsche Übersetzung Olga Staňková

PRVNÍ ČESKÉ AKADEMIČKY A MATEŘSTVÍ

MICHAELA HAVELKOVÁ

THE FIRST CZECH FEMALE ACADEMICS AND MOTHERHOOD

The author investigates the situation of female university graduates in the first half of the 20th century and their chances of fitting together an academic career and motherhood. She introduces two female academics, of whom Albína Dratvová voluntarily resigned on having children and assumed a masculine style. Jiřina Popelová, on the other hand, managed to harmonise quite naturally the role of a university professor with the role of a wife and mother. Both of these women contributed to a change in the society's view on the role of women and their professional advancement.

Key words: women in science – motherhood of female academics – gender – Albína Dratvová – Jiřina Popelová

Věda není povolání, ale poslání, praví jedno úsloví. Nabízí možnost uplatnění a naplnění v pracovním životě, má ale také svá specifika, která ztěžují harmonizaci pracovní a domácí sféry. Podmínky, které mají k výchově dětí dnešní badatelky, nejsou překvapivě tak dramaticky odlišné od těch, se kterými se potýkaly ženy v první polovině 20. století (s přesahem do 2. poloviny 20. století). Společnost totiž stále operuje s genderovými stereotypy a představa, že realizace žen ve veřejné sféře může negativně ovlivnit plnění mateřských povinností, pořád ještě rezonuje se společenským povědomím.¹ Tématem této studie je nelehké postavení prvních českých absolventek vysokých škol, studentek a vědkyň ve vztahu k mateřství. Je jen náhodou, že většina z těch, které se udržely na špičce svého oboru, byla bezdětných a svobodných? Jakým způsobem bylo v dané době možné skloubit mateřství a akademickou kariéru? Kromě obecnější roviny zpracování tohoto tématu a hledání odpovědí na uvedené otázky se text zaměřuje především na dvě ženy, bytostně spjaté s Karlovou univerzitou. Jsou to filozofky Albína Dratvová a Jiřina Popelová.

Po roce 1918 již mohly ženy v mladém československém státě studovat bez legislativních překážek. Přesto jim i nadále bránily ve studiu např. problémy ekonomické nebo genderové povahy. I když stále rostl počet vysokoškolsky vzdělaných žen, ne všechny měly možnost věnovat se po ukončení studia nadále své profesi. Např. až do roku 1925 nenašla adekvátní uplatnění ve svém oboru žádná právnička.² Jak uvádí Štrbáňová, v roce 1930 byla sestavena statistika, která dokumentuje počet absolventek vysokých škol zaměstnaných v některých profesích v Československu. Na pozicích středoškolských profesorek k tomuto roku působilo 535 žen, ale např. inženýrky, absolventky technických oborů, uplatňovaly své vědomosti v praxi pouze ve 162 případech. Inženýrek ekonomie, které působily

¹ Viz Kateřina ŠALDOVÁ – Barbora TUPÁ, *Zvládnú to všechno sama. Zvládnú to všechno sama? Vědecká práce a rodina v sociálně-politickém kontextu*, Kontext: časopis pro gender a vědu 1–2, 2004, s. 27–42.

² Viz Soňa ŠTRBÁŇOVÁ, *Ženy ve vědě 1840–1989*, vytvořeno 2008, dostupné online na adrese: <http://www.veda.cz/article.do?articleId=22769>, ověřeno 19. 12. 2010.

ve svém oboru, bylo jen 61.³ Lze se domnívat, jak upozorňuje Štrbáňová, že mnohé z těch, které vysokoškolská studia ukončily, se nevěnovaly vědecké práci, ale daly přednost rodině před odbornou kariérou. Co se týče akademické dráhy, nejvyšší zastoupení měly ve srovnání s muži absolventky lékařských fakult;⁴ v letech 1909–1939 tvořily 14 % z celkového počtu asistentů a asistentek.⁵ Tento stav odrážel do velké míry i přání pacientek a matek, které vítaly, že zejména v takových oblastech medicíny, jako je gynekologie, porodnictví, pediatrie či venerologie, se objevily ženy-lékařky.⁶

Jako první žena se na českých univerzitách habilitovala historička Milada Paulová, a to až v roce 1925.⁷ Do roku 1938 jmenovala např. přírodovědecká fakulta pouze čtyři ženy-asistentky. Habilitovat se zde podařilo ve stejné době jen dvěma ženám – v roce 1932 Albině Dratvové⁸ a roku 1934 Julii Moschelesové.⁹ Čtyři docentky měla filozofická fakulta – již zmíněnou Miladu Paulovou,¹⁰ roku 1929 se habilitovala Flora Kleinschnitzová,¹¹ rok po ní archeoložka Růžena Vacková¹² a tu následovala s habilitací roku 1932 etnografka Drahomíra Stránská.¹³ Na ČVUT pak působilo několik asistentek, ale žádná docentka nebo profesorka.¹⁴

Nelze přejít fakt, že všech šest výše uvedených žen bylo svobodných a bezdětných. Historička Milada Paulová, první česká docentka, byla ve své vědecké kariéře velmi úspěšná. V roce 1935 se stala mimořádnou profesorkou¹⁵ a o čtyři roky později dokonce řádnou profesorkou dějin slovanských národů a byzantologie na filozofické fakultě Univerzity Karlovy. Její osobní život byl ale zřejmě dost nešťastný, poznamenaný brzkou smrtí matky, vlastní psychickou nevyrovnaností a v neposlední řadě finančními problémy.¹⁶ Jak vyplývá z její korespondence s Přemyslem Šámalem,¹⁷ Paulová se zabývala také otázkou svého

³ Soňa ŠTRBÁŇOVÁ, *The Institutional Position of Czech Women in Bohemia 1860–1938*, in: Táž – Ida H. Stamhuis – Kateřina Mojsejová (edd.), *Women, Scholars and Institutions*, Praha 2004, s. 69–100, zde s. 87.

⁴ K tomuto tématu podrobně Petr SVOBODNÝ, *Lékařky v českých zemích v první polovině 20. století*, AUC-HUCP 35, 1995, s. 75–87.

⁵ S. ŠTRBÁŇOVÁ, *Ženy ve vědě*.

⁶ P. SVOBODNÝ, *Lékařky v českých zemích*, s. 80.

⁷ Srov. zejména Daniela BRÁDLEROVÁ – Jan HÁLEK, *Osobní a profesní vztah Milady Paulové a Jaroslava Bidla na pozadí jejich vzájemné korespondence*, in: Jiří Šouša – Ivana Ebelová (edd.), *Inter laurum et olivam*, Praha 2007, s. 553–569.

⁸ Fond Albin Dratvové je přístupný v Archivu Akademie věd (dále MÚA-AAV ČR). Více o ní Václav PODANÝ, *Albina Dratvová a její deník*, *Dějiny a současnost* 17, 1995, č. 2, s. 30–33; Týž, *Philipp Frank, Albina Dratvová, Jaroslav Heyrovský: Mnichov 1938 a poválečné osudy*, *Dějiny věd a techniky* 28, 1995, s. 129–143.

⁹ Podrobněji o Moschelesové Jiří MARTÍNEK, *Rádost z poznání nemusí vést k uznání. Julie Moschelesová*, in: Pavla Vošahlíková – Jiří Martínek (edd.), *Cesty k samostatnosti. Portréty žen v éře modernizace*, Praha 2010, s. 176–189; Josef HŮRSKÝ, *Vzpomínka na Julii Moschelesovou. K stému výročí narození*, *Sborník České geografické společnosti* 97, 1992, č. 4, s. 261–263.

¹⁰ Viz např. Lubomíra HAVLÍKOVÁ, *První žena na Univerzitě Karlově. Paměti Milady Paulové*, *Slovanské historické studie* 34, 2009, s. 127–166; D. BRÁDLEROVÁ – J. HÁLEK, *Osobní a profesní vztah*, s. 553–569.

¹¹ Osobní spis uložen v Ústavu dějin a Archivu UK (dále jen ÚDAUK), fond Filozofická fakulta, karton 31, i. č. 371.

¹² O ní dosud nejpodrobněji Zdeněk POUŠTA v úvodu knihy Růžena VACKOVÁ, *Vězeňské přednášky*, Praha 1999, s. 7–50.

¹³ Více např. Judita HRDÁ, *Drahomíra Stránská – první dáma českého národopisu 20. století*, *Český lid* 86, 1999, s. 363–367.

¹⁴ S. ŠTRBÁŇOVÁ, *Ženy ve vědě*.

¹⁵ V této souvislosti stojí za připomenutí i osobnost lékařky Boženy Kuklové-Štůrové, absolventky lékařské fakulty Univerzity Karlovy. Ta se stala v roce 1934 první československou univerzitní profesorkou, mimořádnou profesuru získala tedy rok před Paulovou. Od roku 1919 působila na Slovensku (na Komenského univerzitě v Bratislavě), kam ji přivedl sňatek se slovenským filozofem Svätoplukem Štúrem.

¹⁶ Daniela BRÁDLEROVÁ – Jan HÁLEK (edd.), *Vzájemná korespondence Milady Paulové a Přemysla Šámala* (v tisku). Oběma editorům bych ráda poděkovala za poskytnutí textu dopisů, v nichž lze nalézt zmínky o vztahu Milady Paulové k mateřství.

¹⁷ JUDr. Přemysl Šámal (1867–1941), advokát a politik, účastník protirakouského i protinacistického odboje, jeden ze zakladatelů odbojové organizace Maffie, meziválečný kancléř prezidenta republiky.

nenaplněného mateřství. V dopise ze 13. 1. 1930 uvádí: „*Myslím, že si jednou vezmu – až se mi líp povede – nějakou opuštěnou holčičku.*“¹⁸ Tento svůj záměr znovu zmiňuje v dopise datovaném 7. 3. 1930, kdy vysvětluje svou motivaci pro osvojení dítěte: „*Byla u nás včera slečna Štěp[ánková] na čaji. Vybavena ze svého prostředí, je taková ‚skromňoučká‘, ‚miloučká‘, že jsem si vedle ní připadala hrozným ‚bojovníkem‘ v životě. A vůbec nejsem. Je z žen, jež v sobě mají poklad něhy, kterých neměly komu rozdat v životě. Jen takovou nechci nikdy, nikdy být – a proto si raději vezmu k sobě nějakou holčičku.*“¹⁹

Vzhledem k tomu, že Paulová musela právě v letech, kdy líčila tento svůj záměr, bojovat o udělení profesury, nebylo zřejmě jednoduché osvojení realizovat. Můžeme se také dohadovat, zda šlo jen o sen, touhu po naplnění role matky, která se neuskutečnila kvůli vnějším okolnostem. Je ale možné, že zůstalo jen u přání, které se Paulová ani nepokusila uskutečnit. V dopise z 25. 8. 1933 už najdeme jen povzdech nad „ženským údělem“, když píše: „*Drahý pane kancléři [...] jak Vám nemám psát, když mi píšete, že máte vnoučka? A ‚chlapečka‘ k tomu? [...] A je dobře, že je to chlapeček; je jim na světě mnohem líp, než holčičkám...*“²⁰

Další z výše zmíněných prvních českých akademiček – Albína Dratvová – žila po smrti otce ve společné domácnosti se svou maminkou, a to až do její smrti v roce 1934. Poté žila sama, až na sklonku života požádala o místo v domově důchodců. Moschelesová, jejíž příbuzní se stali obětmi holocaustu, se po válce (po letech cestování) usadila v Praze a domácnost sdílela se svou přítelkyní, dánskou literární vědkyní a překladatelkou Gretou Hortovou. Martínek jejich soužití popsal slovy: „*Obě dámy společně vedly domácnost a navzájem si zřejmě dohazovaly pracovní, zejména překladatelské příležitosti...*“²¹ Osud Vackové byl jistě značně poznamenán jejím uvězněním roku 1952, ale lze se domnívat, že v této době na mateřství už nepomýšlela.²² Politicky aktivní byla už mnohem dříve, např. v roce 1939 odmítla účast na kongresu klasických archeologů v Berlíně a odvolávala se na fakt, že německá věda již propadla nacismu.²³ O soukromém životě Flory Kleinschnitzové toho lze dohledat jen velmi málo. Z dokumentů v jejím osobním spise, kde je důsledně (např. v dobrozdání o habilitačním kolokviu)²⁴ oslokována jako „slečna“, a z jejího parte je patrné,²⁵ že byla svobodná a bezdětná. Podobně strohé jsou, co se osobního života týče, i dostupné informace o Drahomíře Stránské.²⁶

Mnohé z prvních studovaných žen se jistě nevěnovaly vědecké kariéře, ale uplatnily se porůznu např. jako učitelky. Jejich rozhodnutí mít děti, aniž by ovlivnilo jejich profesní růst, bylo snad o něco snazší než u žen, které si musely tvrdě vydobýt své postavení mezi vědeckou špičkou (např. zmiňovaná Albína Dratvová). Jak uvádí Musilová, snahu absolventek vysokých škol o dosažení rovnoprávného přístupu do intelektuálních povolání komplikoval fakt, že společnost stále akceptovala genderové stereotypy. Kupříkladu samostatná

¹⁸ D. BRÁDLEROVÁ – J. HÁLEK (edd.), *Vzájemná korespondence*.

¹⁹ Tamtéž.

²⁰ Tamtéž.

²¹ J. MARTÍNEK, *Radost z poznání*, s. 453.

²² Vacková se narodila roku 1901.

²³ Jarmila VACKOVÁ, *Růžena Vacková*, in: Zdeněk Pousta (ed.), *Růžena Vacková, Vězeňské přednášky*, s. 245–250, zde s. 246.

²⁴ Dobrozdání o habilitačním kolokviu dr. Flory Kleinschnitzové z 18. 3. 1929 od prof. Miloše Weingarta, ÚDAUK, FF UK, karton 31, i. č. 371, osobní spis F. Kleinschnitzové.

²⁵ Na parte jsou jako pozůstalí uvedeni: švagr Čeněk Vlk a sestry Marie Kleinschnitzová, Eliška Kleinschnitzová a Heřma Vlková.

²⁶ S. F. SVOBODA, *Za doc. Dr. Drahomíru Stránskou*, *Časopis Národního muzea* 133, oddíl věd společenských, 1964, s. 228–229.

výdělečná činnost se stále považovala za něco, co ženu odvádí od její tradičně důležité role matky, manželky a hospodyně. Musilová také upozorňuje na to, že akademické vzdělání představovalo pro ženy možnost vstoupit do světa, který byl do té doby vyhrazen pouze mužům. To ovšem bylo podmíněno tím, že musely přijmout struktury a modely chování, které v tomto světě platily a které byly vytvořeny právě muži. Nejdříve tedy musely přistoupit na pravidla genderového řádu, podle kterých tento svět fungoval (např. přijmout roli manželky a matky), a teprve potom pomýšlet na profesní kariéru anebo sladění svých pracovních aktivit a starostí o domácnost. Nabízela se jim tím ale i zajímavá možnost, pokusit se narušovat genderové stereotypy.²⁷

Na překážky, kterým čelily první vysokoškolačky, upozorňuje i Zdeněk Pousta. Ženy totiž nemusely bojovat pouze s předsudky, že vysokoškolské vzdělání nepotřebují. Když už jim bylo umožněno studovat, nebylo vůbec samozřejmé, aby se mohly věnovat oboru zcela podle své vlastní volby.²⁸ U některých oborů trvalo déle, než se podařilo překonat kliše, že se prostě pro ženy nehodí (např. právo). Pousta upozorňuje i na faktor mateřství a s ním spojenou péči o děti a na podmínky, které se v tomto směru s léty výrazně změnily, i když překvapivě i v neprospěch dnešních badatelek. Pousta připomíná možnost, že mateřství s sebou může přinést zcela nový pohled na svět a změnu hodnotového žebříčku. Mateřství a péče o chod rodiny navíc zabírají tolik času, že bez hospodyně se lze jen velmi těžko věnovat ještě vědecké kariéře. A v českých podmínkách není zatím tato výpomoc v domácnosti vždy finančně únosná. V době, kdy u nás vstoupily první ženy na vysokou školu, byly naopak v tomto směru podmínky s výpomocí v domácnosti příznivější.²⁹

Jak upozorňují ve své studii autorky Šaldová a Tupá, konflikt mezi volbou kariéry nebo mateřství (nebo kariéry a zároveň mateřství) se navíc týká zejména mladých, začínajících vědkyň. Odkládání mateřství je limitováno reprodukčními možnostmi ženy a v tomto kontextu je nutné vnímat i společenský tlak, který byl a je na ženy vytvářen. Přítomným přerušování vědecké kariéry v jejím samém počátku je kontraproduktivní z hlediska ztráty pozice, ale i sbírání dalších zkušeností.³⁰ Šaldová a Tupá se prostřednictvím rozhovorů s ženami, aktivně se podílejícími na vědeckém bádání, snažily zjistit, co je pro možnost harmonizace rodinného a pracovního života nejdůležitější. Jednou z odpovědí je nalezení podpory u svých spolupracovníků a nejbližší rodiny. Velice důležitá je pak volba životního partnera. Autorky citují profesorku Evu Sykovou, která konstatuje: „*To říkám všem studentkám, když chcete být dobrými vědeckými pracovnicemi a mít rodinu, tak si musíte vybrat správného manžela.*“³¹ Ač tento závěr pochází ze studie moderní a současné, toto pravidlo platilo i v době prvních českých intelektuálek, a to s ještě větší intenzitou než dnes. To ostatně potvrzuje ve své studii i Musilová, když uvádí, že u našich prvních akademicky vzdělaných žen sehrál velkou roli při rozhodování o další profesní budoucnosti postoj partnera nebo možnost spolehlivé pomoci v domácnosti, bez níž mohly jen stěží uvažovat o akademické kariéře.³² Zde je ale nutné podotknout, že jakkoli považují i dnešní akademičky výběr partnera za jeden ze zásadních faktorů pro podporu své další badatelské práce, tato tvrzení

²⁷ Dana MUSILOVÁ, *Uplatnění absolventek vysokých škol v období první republiky*, in: Magdaléna Pokorná (ed.), *Semináře výzkumného centra pro dějiny vědy z let 2000–2001*, *Práce z dějin vědy* 3, Praha 2002, s. 171–180.

²⁸ Zdeněk POUSTA, *Ženy nebadají jinak!*, in: M. Pokorná (ed.): *Semináře výzkumného centra*, s. 163–170.

²⁹ Z. POUSTA, *Ženy nebadají jinak!*, s. 164.

³⁰ K. ŠALDOVÁ – B. TUPÁ, *Zvládnutí to všechno sama*, s. 33.

³¹ Tamtéž, s. 39.

³² Viz D. MUSILOVÁ, *Uplatnění absolventek vysokých škol*, s. 175.

vlastně ukotvují genderové stereotypy a zdůrazňují nadřazenost muže – jako by to byl on, jeho charakter a vlastnosti, které rozhodnou o kariéře ženy.

V tomto kontextu se nabízí také možnost dvoukariérového manželství, kdy se oba partneři mohou ve vědecké práci podporovat, nebo dokonce spolupracovat. O tom, že i tento model fungování rodiny může zcela převrátit mateřství, svědčí ale např. manželství slavného fyzika Alberta Einsteina. Ten se oženil se svou vědeckou spolupracovnicí Srbkou Milevou Mariícovou (1875–1948), která patřila k první generaci žen, které vystudovaly vysokou školu ve Švýcarsku. Manželství bylo zpočátku velmi šťastné a vědecky plodné, Einstein sám připouštěl její obrovský podíl na vzniku teorie relativity. Idylu jejich soužití narušilo právě narození dvou synů (roku 1904 Hans Albert a 1910 Eduard). Kvůli péči o syny a o domácnost neměla už Mileva Einsteinová tolik času pomáhat Einsteinovi s matematickými výpočty, a tak začal řešit tyto problémy se svými kolegy. Mileva Einsteinová, která de facto obětovala vědeckou kariéru rodině, skončila opuštěná, protože manželství dospělo k rozvodu a Einstein se znovu oženil.³³ To vše za vydatné podpory Einsteinova příbuzenstva, které se od začátku o jeho první ženě vyjadřovalo jako o „nevzhledné, málo inteligentní Milevě, která není tak slavného muže hodná“.³⁴ Velmi výmluvný je i Einsteinův výrok, který pronesl k jednomu z kolegů: „Jsem rád, že moje žena (druhá žena Elsa – pozn. M. H.) vědě vůbec nerozumí. [...] Moje první žena jí totiž rozuměla.“³⁵

Odhlédnuto od výše uváděných problémů, které mohly být našim prvním akademičkám překážkami na cestě za mateřstvím, je nutné uvědomit si další skutečnost. Pokud se rozhodly (nebo byly okolnostmi donuceny) věnovat se své kariéře na úkor rodinného života, odmítnutí role matky s sebou neslo morální odsouzení okolím. Elisabeth Badinter zmiňuje dva faktory, které ještě v 19. a 20. stol. ovlivňovaly v tomto smyslu „volbu“ ženy – byly to zejména ekonomické možnosti a jejich vyhlídky na to, zda budou hrát v rodinném světě nebo ve společnosti takovou roli, která by jim přinášela uspokojení.³⁶ Badinter upozorňuje i na to, že mateřská role se postupem let výrazně měnila. Vedle funkce „živočišné“ přibyla ve 20. století mateřství i povinnost vychovat ze svého potomka dobrého křesťana a člověka a pomoci najít mu ve společnosti odpovídající místo.³⁷ Mateřství se tedy přestalo počítat na devět měsíců, ale plynule pokračovalo tímto – jak uvádí Badinter – „hrozivým posláním“, které završilo definování mateřské role. Možnost uniknout z této role však představovala pro ženu již zmíněnou hrozbu v podobě morálního odsouzení.³⁸

I za života našich prvních vysokoškolsky vzdělaných žen se tedy v podstatě nabízely dvě možnosti. Vzít za svůj takový model matky, který, jak zmiňuje Badinter, měl své základy už v definicích Rousseaua a Freuda, v němž mezi charakteristikami ženy dominovaly oddanost a obětavost, anebo se vzepřít této představě a smířit se s takovým postavením ve společnosti, na které bude okolí ještě pořád nahlížet jako svým způsobem „abnormální“. Badinter upozorňuje na fakt, že ideologický tlak byl tak silný, že ženy cítily jako svou povinnost stát

³³ Desanka TRBUHOVIČOVÁ-GJURIČOVÁ, *Ve stínu Alberta Einsteina. Tragický život Milevy Einsteinové-Mariícové*, Praha 2007.

³⁴ Tamtéž, s. 114.

³⁵ Tamtéž, s. 159.

³⁶ Elisabeth BADINTER, *Materská láska od 17. století po současnost*, Bratislava 1998, s. 147.

³⁷ Je možno namítnout, že tento úkol měly matky i v předcházejících staletích. V souladu s teorií Badinter je však třeba zdůraznit, že žena sice i dříve zprostředkovávala dětem výchovu, ale jako aktivní prvek ve výchově, který je dětem vzorem a který předává hodnoty, byla skutečně chápána až ve 20. století, kdy se postupně proměňovala její pozice v rodině a ve společnosti.

³⁸ Tamtéž, s. 177.

se matkami, i když po tom skutečně netoužily. Jejich mateřství pak mnohdy provázela směsice viny a frustrace. V mateřské roli nenašly uspokojení a důsledkem byla nespokojenost a následné neurózy matek i dětí.³⁹ Podle Badinter byla pod tlakem společenského klimatu a panujících předsudků tehdejší děvčata přesvědčena, že nelze být zároveň šťastná a ambiciózní. Přesto snila sen o tzv. zlaté střední cestě, kdy by žena stála po boku manžela jako poradkyně, partnerka, ale i dobrá matka. I když toužily po osobní nezávislosti, jejich ideálem bylo sladit ji s rodinnými povinnostmi. Ty se ovšem už v oné době rozrostly natolik, že nalézt rovnováhu mezi touto nezávislostí a altruismem bylo nanejvýš obtížné.⁴⁰ Příkladem ženy, která se díky svému životnímu stylu dostala do výše zmiňovaného „abnormálního“ postavení, byla filozofka Albína Dratvová.

Albína Dratvová

Pro Albínu Dratvovou (1891–1969) byla věda doslova vším a velmi toužila dosáhnout uznání v akademickém prostředí. Absolvovala měšťanskou školu a poté Státní ženský ústav učitelství. V roce 1913 se přihlásila na Karlo-Ferdinandovu univerzitu. Svou dizertační práci na téma *Descartova etika* psala u známého filozofa Františka Krejčího a psychologa Františka Čády, což jistě ovlivnilo i její pozdější vědeckou orientaci a zájem o lidskou psychiku. V lednu 1918 se stala doktorkou filozofie a začala působit jako středoškolská pedagožka. Od roku 1928 pracovala na ústředí ministerstva školství a národní osvěty až do svého penzionování v roce 1942. V oboru filozofie přírodních věd se habilitovala spisem *Problém kauzality ve fyzice* v červenci roku 1932.⁴¹ Její pozice ve vědeckém prostředí byla obtížná. Jednak byly ženy obecně v této svém způsobem uzavřené komunitě, jak už bylo řečeno, ve výrazné minoritě, a dále si musela mezi svými kolegy vybojovat potřebnou podporu k tomu, aby její vědomosti byly oceněny i formálně.

Dratvová – vždy pečlivě upravená a pohledná žena (jak vzpomínají pamětníci) – málo dala na úsudky okolí o tom, jak by měla žít. Odmalička tíhla k poznání a studium na univerzitě pro ni bylo přirozeným vyústěním předchozího vzdělávání. Přesto musela jistě čelit tlaku okolí a domněnkám, proč nemá rodinu, dítě, manžela. Zanechala po sobě obsáhlé deníky, takže lze v tomto kontextu najít její vlastní vysvětlení, proč zvolila právě tuto cestu. Ve svém *Deníku* si 19. 1. 1925 zapsala: „*Například o mně se všeobecně říká, že mám mužské myšlení, a to prý velmi krásné. Tělesně to není na mně vidět a také sklony mužatek k dívkám nemám. Naopak mne ty jejich adorace nanejvýš obtěžují a považují za svou slabost, že je co nejrozhodněji neodmítnu.*“⁴²

³⁹ Tamtéž, s. 178, 188. Jako velmi trefný příklad toho, jak na vzdělané ženy v této době nahlíželo okolí, uvádí Badinter román Colette Yver s názvem „Bystrohlávky“ (vyšel roku 1908). Nelichotivým termínem „Bystrohlávka“ je zde charakterizována mladá studentka medicíny, do které je zamilovaný její šéf. Jako studentka je vynikající, dále je popsána jako krásná žena, u které se ale ambice rozvinuly na úkor srdce. Bystrohlávka je líčena jako netvor, který se navenek jeví jako žena, ale postrádá srdce a lásku. Nešťastný zamilovaný hrdina ji častuje výrazem feministka, kterému připisuje negativní konotace, které se s tímto termínem díky zažitým předsudkům pojí i v současnosti. Jako „pravá žena“ v románu vystupuje lékařova sestra, která mu obětovala celý život. Příběh vypovídá o tom, že žena nemůže být zároveň šťastná a ambiciózní. Tamtéž, s. 195–196.

⁴⁰ Tamtéž, s. 195–196.

⁴¹ Albína DRATVOVÁ, *Deník 1921–1961. Scientific Diary*, edd. K. A. Čáповá – L. Heczková – Z. Leštinová, Praha 2008, s. 7–18.

⁴² A. DRATVOVÁ, *Deník 1921–1961*, s. 79.

Dratvová tím možná naráží na obdiv, kterému se těšila u svých studentek. Tiskem vyšla vzpomínka její bývaléžačky Soni Laubové, která na pedagogické působení Dratvové vzpomíná takto: „*Na pohled byla jako jedna z nás. Svěží dívčí zjev s vesele rozčuchanými, krátce ostříhanými vlasy. [...] Účastnila se i našich zábav mimo školu. Říkaly jsme jí Albína, Albínka, šťastně unikla všem přezdívkám, jimiž jsme zahrnovaly své ostatní profesory. [...] Prožívaly jsme svá bláznivá léta. Mezi námi děvčaty to byl tenkrát přestupek, nezbožňovat někoho. A tak některé schovávaly v šuplíku své filmové hrdinky či hrdiny a jiné fotografie naší krásné filosofky Albíny. A zatímco si potřeštěné holky vyprávěly, že ‚dnes má ty bílé splývavé šaty a víš, tu dlouhou šňůru korálů‘ nebo ‚Potkala jsem ji na schodech, nesla sešity. Byly takové modré a ona měla tak úžasně modré oči...‘ a s kým ji viděly a kde – doktorka Dratvová si žila svým životem a hlavně mnoho pracovala.*“⁴³

Další deníkový záznam naznačuje, že Dratvová skutečně žila osaměle, o čemž hovoří velmi pragmaticky. Dne 7. 3. 1925 píše: „*Jsem stížena železným poutem dědičnosti. Právě v 33 letech silnou nervosou, kterou též trpěla v těchto letech má matka. [...] Freud nemá pravdu, když vykládá, že všechny neurosy vznikají z potlačeného pohlavního pudu. Bohudík, že jsem našla lékaře, který provádí diagnózu velice správnou: že jsem nervní, předřený člověk, který potřebuje spát a uvolnit v práci.*“⁴⁴ Svou „jinakost“ definuje v dalším zápise z 18. 11. 1925: „*Již několik let – nebo snad všechny? – jsem byla zmitána hroznou skepsí a naprosto žádnou sebedůvěrou. Ó ano, měla jsem důvěru v sebe, že dovedu dobře udělat zkoušky, že znám mnoho, ale to nebyla pravá důvěra: že na světě něco svedu. [...] A žít snad jen pro sňatek, který se nikdy neuskuteční? To bylo nad mé síly. – Musím, musím pracovat, věřím si, že přec něco svedu. Odstraním všechny rušivé síly, zbytečné návštěvy. [...] Ale uvědomuji si svoji svéráznost ještě jinak. Byly právě volby a ředitel si přál, abych mu zařídila rádio na přijímání volebních výsledků. Přivedl hosty a paničku. A tu jsem náhle viděla, že jsem jiná než druhé. Něco mi chybí a něčeho mám navíc.*“⁴⁵ Dratvová zde podle všeho hovoří i o společenském klimatu, které stále přálo tradičnímu pohledu na ženu jako matku a manželku. Musilová v tomto kontextu charakterizuje postavení žen, které se rozhodly na tyto role rezignovat, když uvádí: „*Tyto ženy byly ‚jiné‘ ve společnosti, která nebyla vzhledem k přetrvávajícím genderovým stereotypům ještě schopná ani ochotná akceptovat to, čemu se v postmoderním světě říká ‚jinakost‘.*“⁴⁶

V tomto kontextu vyvstává otázka, jak viděla Dratvová sama sebe? Z mnoha jejích textů lze vyčíst, že feminitu pokládala za vrozenou, nevyhnutelnou, ale sama se od ženských charakteristik často distancovala. Rozhodně dávala najevo, že se rozhodla nikdy nebýt matkou. V *Deníku* několikrát deklaruje, že se považuje více za maskulinní, mezi ženami za svým způsobem ojedinelou. S tím koresponduje i další záznam. Do *Deníku* si 26. 10. 1932 zapsala: „*A konečně mne napadá, že přípuštění žen na fakulty je příznakem úpadku doby; velké doby jsou ovládnány výhradně muži, ženami se jaksí sahá na poslední rezervy. Soudím tak z analogie s římskou dobou, počínající 3. stol. po Kr. Myslím, že muž má vydělávat a bojovat, žena má tvořit reservoir sil svého muže i potomstva. Jak vyženeme ženu do boje, pozbuďte lidstvo všech záloh sil. To je, soudím, temná stránka emancipace.*“ Jakoby vůbec nebrala v úvahu fakt, že ona je jedna z těch žen „přípuštěných“ na fakultu. Implicitně tak podtrhuje

⁴³ Soňa LAUBOVÁ, *Žena na území mužů*, Příloha Národní práce 1941, citováno dle výstřížku uloženého v MÚA-AAV ČR, fond Albíny Dratvové, kart. 6, i. č. 299.

⁴⁴ A. DRATVOVÁ, *Deník* 1921–1961, s. 82.

⁴⁵ Tamtéž, s. 89–90.

⁴⁶ D. MUSILOVÁ, *Uplatnění absolventek vysokých škol*, s. 176.

nadřazenost maskulinity, daný genderový řád přijímá tak, že se rozchází se svou feminitou. Dratvová jakoby brala genderové rozdělení jako něco, co je a vždy bylo dané přírodou.

Nezdá se, že by Dratvová viděla svou proklamovanou odlišnost jako zápor, naopak. Byla si zjevně jistá, že žije stylem života, jaký si sama zvolila, ne který na ni „zbyl“ ani takový, jaký vyžadovalo společenské klima. Na její přesvědčení ale můžeme nahlédnout i jinou optikou. Pokud chtěla naplnit svou bezvýhradnou touhu po vzdělání, musela se vlastně všeho ostatního vzdát, a i když nutně nemusela toužit po dětech, mohla chtít třeba partnerský život, pro který se díky svému povolání mohla zdát „nežádoucí“ partnerkou.

Pro své rozhodnutí nemít děti jakoby v deníkových zápiscích stále hledá další a další argumenty. Např. 30. 11. 1928 uvádí: „*Snad jediný rozumný zákrok proti bídě je nemít mnoho potomků. Všechny války jsou způsobeny přelidněním, jako zápal plic je způsoben překrvením plic. Země pak neuživí své obyvatele, a ti jsou nuceni jít dál a zabít, když se jim postaví na odpor. Bohužel pud plození (ale nikoli pud po udržení rodu!) je nejsilnějším lidským pudem.*“⁴⁷ Otázku svého mateřství komentuje i 8. 4. 1929, a to takto: „... *přišla jsem k tomu, že smyslem života člověka je ukojení touhy po nesmrtelnosti. [...] Ta touha po nesmrtelnosti se zjevně (objevila – pozn. M. H.) u mne ještě v době mé poslední nervové krize, kdy jsem si jasně uvědomila, že můj život nemá pokračování, a že tudíž nemá smyslu. Ted' si zase myslím, že není potřeba pokračovati životem dítěte, že lze nalézt pokračování v myslích lidí. Beztoho mé děti by nebyly schopny jít dále než já sama.*“⁴⁸ Její teze ovšem vyznívají spíše jako zpětná racionalizace učiněného rozhodnutí. Argument, že její děti by byly horší než ona sama, je velmi nepřesvědčivý, protože to samozřejmě nelze s určitostí říci.

Teorii zpětné racionalizace tohoto rozhodnutí nahrává i zápis z 19. 11. 1942, kde jakoby opět zdůrazňovala, že způsob jejího života je založen na rozhodnutí, nikoli nutnosti. Dratvová uvádí: „*Je podivuhodné, jak na mne v r. 1927 zapůsobil první styk s typologií a pomohl mi ujasnit mé postavení na světě: že mé místo opravdu není v rodině a že svými pracemi literárními dávám světu své duchovní děti, lepší, než by byly mé děti tělesné.*“⁴⁹ Spíše lze jako uvěřitelné a logické brát její tvrzení ze dne 27. 4. 1929, kdy uvádí: „... *zcela jistě jsem si uvědomovala ve svých 33 letech, že nevím, proč jsem na světě, když nemám pokračování. Ovšem věděla jsem bezpečně, že by pokračování ve formě lidské nestálo za nic: jsem silně nervosní. A tak jsem našla zalíbení v intenzivní práci. To mně dělá tuze dobře.*“⁵⁰

Jakkoli se Dratvová zřikala vlastního mateřství, o výchově dětí mnohdy teoretizovala ve svých textech. Což ovšem spíše nahrává vyslovení hypotézy, že mateřství v jejím životě přece nehrálo tak nevýznamnou roli. Např. v článku *Tvoření osobnosti dítěte* formuluje svůj názor na sílu rodičovské role: „*Ale prostá zkušenost sama ukazuje, že osobnost není hotova již při narození, a že i ve velmi nesnadných případech lze dojít zlepšení výchovou. Sama péče rodičů o nemluvně, zdánlivě se týkající jen jeho tělesného stavu, spánku, jídla, čistoty, klidu a ošetření v nemoci, je výchovná. Neboť rozumní rodiče již tu vychovávají dítě, aby si zvykalo na pořádek a pravidelnost v životních úkonech.*“⁵¹ Zde bych ráda upozornila na skutečnost, že Dratvová v tomto textu zcela samozřejmě zahrнула do výchovné role i otce, a to již u skutečně malých dětí.

⁴⁷ A. DRATVOVÁ, *Deník 1921–1961*, s. 152.

⁴⁸ Tamtéž, s. 179.

⁴⁹ Tamtéž, s. 366.

⁵⁰ Tamtéž, s. 185.

⁵¹ Albína DRATVOVÁ, *Tvoření osobnosti dítěte*, Časopis pro občanskou a tělesnou výchovu, 25. 5. 1943. Uloženo v MÚA-AAV ČR, fond Albíny Dratvové, kart. 4, i. č. 192.

Podobně – tedy o matce i otci – hovoří v souvislosti s výchovou v článku *Žena – uchovatelka hodnot*. Jakkoli je název trochu zavádějící a evokuje představu ženy coby strážkyně rodinného krbu, Dratvová o otázce výchovy píše obecně a uvádí např.: „*To, co se může tradiční výchově vytýkat, jsou podružné věci, které zachovávají zvyky tam, kde brzdí pokrok. Dnes ovšem trpíme nedostatkem zachování tradice spíše než jejím přílišným pěstěním. Rodiče nemají dost autority, aby uplatňovali své výchovné zásady – snad proto, že ve své vychovatelské nejistotě si myslí, že snad bude nejlépe děti ponechat zcela volně se vyvíjet.*“⁵²

V dalším článku, nazvaném *Žena a doby*, který svým vznikem spadá do stejného období jako výše citovaný text, Dratvová rozkrývá citlivé téma smrti dítěte a nabízí možnost, jak se s takto tragickou událostí vyrovnat. V uvedeném článku se Dratvová již obrací pouze k matce, nikoli otci, což je ale pochopitelné, protože celý text se týká cíleně jenom žen a možných přístupů ženy k vlastnímu životu. Dratvová zde píše: „*Žena, které ublížilo něco v minulosti, má se snažit vyrovnat zvýšenou činností to, co považuje za nepříznivý osud. Na příklad žena, která ztratila dítě, má možnost nahradit cizímu dítěti to, co by tak ráda dala dítěti vlastnímu. Je potřeba mnoho lásky a pomocných rukou; ale k tomu je potřeba zbavit se sobectví a nechtít dát vše jen právě svému vlastnímu dítěti.*“⁵³ V souvislosti s citovanou pasáží můžeme uvažovat, zda Dratvová zaměřuje silné citové pouto, které může vzniknout mezi dítětem a rodičem (a to nikoli nutně biologickým), za sobectví. Nebo v dobré víře nabízí svým čtenářkám řešení, jak zlehčit krutý osud a jak naložit s rozjitřenými city. Nezapomínejme, že dětská úmrtnost byla v té době mnohonásobně vyšší než dnes. Za zmínku stojí i absence otce dítěte v tomto textu. Jako by se ho téma smrti dítěte oproti matce tolik bytostně netýkalo, protože dítě nebylo jeho jediným smyslem a náplní života, jak to předpokládá u ženy. V tomto případě si lze klást i otázku, proč Dratvová stále otevírá téma mateřství? Můžeme tím problematizovat její rozhodnutí zůstat bezdětná? Bylo toto rozhodnutí opravdu tak svobodné, jak proklamuje, nebo bylo natolik obtížné harmonizovat mateřství a vědeckou práci, že se rozhodla raději se o to ani nepokusit?

Dratvová se netajila tím, že mateřství nevnímá jako úděl, který žena musí stůj co stůj naplnit. Tento její postoj se odrazil nejen v deníkových zápiscích, ale můžeme jej vyčíst třeba i z recenze, kterou publikovala na knihu *Zrcadlo ženy* autora (lékaře) Heinze Graupnera. Svoji recenzi nazvala *Biologický úděl ženy* a oceňuje v ní, že autor byl schopen přenést se přes vnímání ženského světa pouze optikou mateřství. Dratvová knihu hodnotí takto: „*Vyzdvihuje kladné stránky mateřství pro ozdravení ženy samé a doporučuje je co nejdelikátněji všem ženám, které jsou schopny mít děti. Je natolik obezřetný, že nedoporučuje mateřství za každou cenu, nýbrž jen to, které by bylo požehnáním nejen pro matku, ale i pro společnost. [...] I když jej (ženin biologický úděl – pozn. M. H.) vidí jako lékař především v mateřství, přec jen připouští pro ženy i jinou činnost, než je činnost v kuchyni a dětském pokoji; ale přec jen by ženu nejraději viděl jen v této činnosti*“⁵⁴ – *kdo prý ji má vykonávat, ne-li žena.*“⁵⁵

Dratvová považovala mateřství za něco, co by ji zdržovalo od práce, hodnoty, kterou stavěla nejvýše. Nepřekvapí tedy, když 4. 12. 1931 do *Deníku* píše: „*Ženského údělu se*

⁵² Albina DRATVOVÁ, *Žena – uchovatelka hodnot*, *Žena a domov*, 15. 9. 1944. Výstřížek uložen v MÚA-AAV ČR, fond Albíny Dratvové, kart. 4, i. č. 197.

⁵³ Albina DRATVOVÁ, *Žena a doby*, *Žena a domov*, 15. 1. 1944. Uloženo v MÚA-AAV ČR, fond Albíny Dratvové, kart. 4, i. č. 196.

⁵⁴ Pro porovnání toho, zda je Graupnerův text skutečně napsán tak, jak jej Dratvová interpretuje, by byl nutný jeho originální text, což je ovšem již nad rámec této práce.

⁵⁵ Albina DRATVOVÁ, *Biologický úděl ženy*, *Národní politika*, 3. 8. 1942, uloženo v MÚA-AAV ČR, fond Albíny Dratvové, kart. 5, i. č. 216.

zbavím tím, že od nynějška budu sledovati jedinou linii; nedám se získat na žádnou stranu; jen v sledování určitého, úplného cíle je má budoucnost. Budu pracovati jen ve filosofii přírodních věd, v ničem jiném.“⁵⁶ V *Deníku* několikrát používá spojení „ženský úděl“, který chápe jako cosi neměnitelného. Lze se tedy domýšlet, že přijímala genderový řád a vyrovnávala se s ním tím způsobem, že si osvojovala mužskou roli.

Jiřina Popelová

Úplně jiný přístup k otázce mateřství lze uvést na příkladu Jiřiny Popelové⁵⁷ (1904–1985).⁵⁸ Popelová tím, že se jí podařilo skloubit mateřství a úspěšnou vědeckou kariéru, byla jednou z těch průkopnic, které, jak trefně popisuje Musilová, „*narušovaly*‘ *tradiční svět mužů orientovaný výhradně na profesní kariéru a úspěch a vnášely do něj hodnotu z privátního světa, kterou představovalo mateřství, respektive spojení kariéry s mateřstvím*“.⁵⁹

Popelová maturovala v roce 1926 na Spolkovém dívčím reformovaném gymnáziu v Praze. V letech 1923–1928 studovala na filozofické fakultě Univerzity Karlovy klasickou filologii a filozofii. V roce 1928 získala aprobaci pro učitelství na středních školách (latina, řečtina a filozofická propedeutika) a mezi léty 1928–1947 působila na řadě českých gymnázií. Doktorát z filozofie jí byl udělen 29. 1. 1929 na filozofické fakultě Univerzity Karlovy. V roce 1946 se habilitovala na filozofické fakultě Masarykovy univerzity v Brně prací *Tři studie z filozofie dějin*. Roku 1947 se stala mimořádnou a roku 1948 řádnou profesorkou pedagogické fakulty UK v Praze. V letech 1950–1953 byla (jako první žena u nás) rektorkou Palackého univerzity v Olomouci. Po odchodu z této funkce se stala vedoucí katedry dějin filozofie pražské filozofické fakulty, po převedení na katedru filozofie zůstala věrná tomuto místu až do penzionování roku 1970. Jejím manželem byl akademický sochař Karel Otáhal, se kterým měla své jediné dítě, dceru Jiřinu (nar. 1936).⁶⁰

Jak vyplývá ze vzpomínek, které zazněly na konferenci věnované 100. výročí narození a 20. výročí úmrtí Popelové, disponovala neobyčejnými znalostmi, které prokazovala nejen ve svých knihách, statích a člancích, ale byla také velkou osobností pro své lidské kvality. Ačkoli bývala Popelová kritizována za svůj pozdější příklon ke komunismu, vzpomínky na ni spíše svědčí o tom, že přežívala v době normalizace v tzv. šedé zóně, a to zejména kvůli tomu, aby se nemusela vzdát vědecké práce.⁶¹

Popelová je v kontextu titulu tohoto článku neobyčejnou postavou naší vědy nejen z toho důvodu, že se dovedla jako jedna z mála vědkyň prosadit v navýsost maskulinizovaném oboru, jakým je filozofie. To se fakticky podařilo i Dratvové. Popelová ale dokázala skloubit práci vědeckou a svůj soukromý život, do kterého v neposlední řadě patřila péče o dceru. Na filozofické fakultě Univerzity Karlovy promovala roku 1929. Dcera se jí narodila roku

⁵⁶ A. DRATVOVÁ, *Deník 1921–1961*, s. 217.

⁵⁷ Fond Jiřiny Popelové je uložen v MÚA-AAV ČR.

⁵⁸ Byla o 13 let mladší než Dratvová. Považuji tedy za možné porovnávat podmínky, které provázely mateřství, za života Popelové i Dratvové.

⁵⁹ D. MUSILOVÁ, *Uplatnění absolventek vysokých škol*, s. 175.

⁶⁰ Martin MARTINOVSKÝ, *Jiřina Popelová-Otáhalová (1904–1985). Úvod k inventáři osobního fondu*, in: *Práce z archivu Akademie věd, řada D, sv. 1. Archivní přehled. Fondy uspořádané v letech 1996–2004*, Praha 2004, s. 102–118.

⁶¹ Jakub HÁJÍČEK, *Komeniologie: setkávání a střetávání*, in: *Věda a technika v Československu v letech 1945–1960*, Praha 2010, s. 456–459 (zde s. 458). Dále srov. Týž, *Jiřina Popelová jako komenioložka – několik poznámek*, *Práce z dějin Akademie věd 1*, 2009, č. 1, s. 17–34.

1936. Je tedy nutné zdůraznit i fakt, že do její role mateřské citelně zasáhla druhá světová válka. Zastihla ji nejen v momentě, kdy mohla usilovat o postup profesní, ale také v období, kdy byla tradičně žena situována do sféry domácí, protože péče o malé dítě byla chápána jako její přirozená povinnost.

Nelehkou úlohu, kterou Popelová v tomto ohledu měla, potvrzuje i studie Šaldové a Tupé o překážkách, na které mohou ženy ve vědě narazit. Autorky zde konstatují, že „*dostupnost, ať už finanční či místní, služeb péče o malé děti, je naprosto zásadním problémem, který musí ženy řešit*“.⁶² Je otázkou, jaké možnosti měli v období druhé světové války rodiče malých dětí s jejich hlídáním. Bohužel tato problematika ještě čeká na soustavnější zpracování. Z dostupné literatury a na základě rozhovorů s pamětníky lze konstatovat, že nejčastěji byla v této době pomoc v péči o malé dítě řešena v rodině, případně v sousedství, nebo do rodiny docházel někdo na výpomoc.

Jak řešila problém s hlídáním malé dcery Popelová, vyplývá z její korespondence s přítelkyní Slávou Kohákovou. Podle všeho ji hlídal buď manžel anebo najatá dívka. Koháková se Popelové také nabízela s hlídáním, v dopise ze 4. 9. 1941 jí píše: „*Milá Jiřinko, [...] Chtěla jsem ti jen říci, že bych byla ráda, kdybys nás považovala za šatnu pro Jiřinku. Kdyby se ti stalo, že bys nevěděla, kam s Jiřinkou (děvče vypoví a manžel také), tak ji prostě přivez ráno, než půjdeš do školy, k nám a až se ti to bude hodit, tak pro ni zase přijed'. Nic se jí nemůže stát, leda že by ji Ráza nabuchcoval, ale to je životní škola, na kterou si musí zvyknout. Také doufám, že by se nedala*“.⁶³ Na tomto místě ale považují ještě za nutné dodat, že Popelová byla v tomto směru v poměrně specifické situaci, protože její manžel byl akademický sochař a jeho práce měla – alespoň co se týče pracovní doby – svobodnější charakter než např. práce na směny dělníka v továrně.

Dcera Popelové – PhDr. Jiřina Kremerová – uvedla zajímavou vzpomínku na svou matku, která je publikována ve sborníku ke 100. výročí narození a 20. výročí úmrtí Jiřiny Popelové: „*Vzpomínám na ni, jak mi večer vyprávěla pohádky, často unavená při nich usínala a já, tehdy nerozumné dítě, jsem ji budila a vyžadovala pokračování*“.⁶⁴ Z toho i dalších, níže uvedených vzpomínek je patrné, že Popelová se snažila naplňovat svou mateřskou roli, nikoli pouze společensky žádoucí představu o ní. V této souvislosti zůstává také zajímavou otázkou, jestli důvodem toho, že Popelová již neměla další děti, byla její profese, válečné okolnosti anebo úplně jiné pohnutky.

V pozůstalosti Jiřiny Popelové se – podobně jako u Dratvové – dochovaly její deníky. Rozdíl mezi zápisky obou filozofek je ale zásadně dán léty, kdy byly deníky psány. Deníky Dratvové se datují od roku 1921, kdy jí bylo 30 let. Psala je tedy již jako dospělá žena. Popelová začíná své deníky psát v roce 1918, tedy ve svých 14 letech. Na tak mladičkou dívku texty překvapí hloubkou a zajímavou reflexí společenských dějů, které vyvrcholily vznikem samostatného Československa. V záznamu z 9. 4. 1918 Popelová formuluje svou představu o šťastné budoucnosti, kde vidí děti jako naprosto samozřejmou součást svého dospělého života. Zapsala si tehdy: „*A najde-li člověk přítele, který by měl stejná přání, stejné ideály, tu pak již nemůže ničeho chybět k jeho štěstí. A spojí-li se dva stejně cítící lidé čisté a šlechetné duše, svěří-li si vše a těší se navzájem a mají-li děti a vychovávají je*

⁶² K. ŠALDOVÁ – B. TUPÁ, *Zvládnou to všechno sama*, s. 36.

⁶³ Citováno z korespondence Jiřiny Popelové se Slávou Kohákovou. MÚA-AAV ČR, fond Jiřiny Popelové, kart. 1, i. č. 126.

⁶⁴ Jiřina KREMEROVÁ, *Vzpomínka na matku*, in: Eva Foglarová (ed.), *Filosofka Jiřina Popelová*. Sborník ke 100. výročí narození a 20. výročí úmrtí významné české filozofky, Praha 2005, s. 56.

v duchu svých tuh a myšlenek, zda-li to není ta pravá láska, ta pravá nekonečnost a nesmrtelnost lidstva.“⁶⁵

O tom, že se Popelová nebála hovořit ani o svých nejniternějších pocitech, svědčí také velmi intimní, částečně biografická kniha esejů *Hovory s nenarozeným*, která odkazuje na její pobyt v Římě (1932–1933), kde získala doktorát filozofické fakulty Královské římské univerzity. V Itálii se také seznámila s tehdejší stipendistou výtvarné akademie a svým pozdějším manželem Karlem Otáhalem. Přestože kniha *Hovory s nenarozeným* vyšla až po válce, v roce 1946, z kontextu lze usuzovat, že základ vyslovených myšlenek byl položen již v době jejího těhotenství⁶⁶ (dcera se narodila roku 1936) a právě pod dojmem pobytu v Itálii.

Kniha *Hovory s nenarozeným* je nejen filozofickým zamyšlením. Dramatická podoba textu je jistě ovlivněna i faktem, že Popelová byla autorkou několika textů divadelních. Rozebírá zde nastávající mateřství až pateticky, ať už se vyznává z lásky k nenarozenému dítěti anebo z obav o to, jaký život ho čeká. Velmi niterně promlouvá k nenarozenému potomku např. v kapitole *Jak tě vychovat?*, kdy píše: „*Čím více se stáváš pro mně fyziologickou realitou, tím méně dovedu s tebou o tobě teoretisovat. Cítit v sobě první tvé pohyby, podobné nesmělému zatřepání na bránu života, jsem zahrnuta pocitem tak teplé a výlučné přichylnosti, že vím – ty poslední měsíce před tvým zrozením a první po něm, budu tak plna tvé přítomnosti, že nebudu moci myslet na tvou budoucnost. Ale dnes ještě o tobě přemýšlím, nejen o tvém dnešku, ale o tvých zitrkách.*“⁶⁷

O vztahu s dcerou, který byl podle všeho hezký, svědčí např. vzpomínka Vladimíra Justla na Popelovou: „*Měla jediné dítě, Jiřinu, visela na ní. Dcera se k ní chovala také velmi hezky. Pracovala dlouhá léta (dcera Jiřiny Popelové – M. H.) v Národní knihovně, já ji občas potkával, vždy jsme prohodili pár slov. Myslím, že ona věděla, že je ‚jen‘ dcera ‚velké matky‘, ale nijak ji to nevadilo. Ona byla prostě taky tak fajn, moc ochotná.*“⁶⁸ O tom, že s dcerou trávila i v pozdějším věku volný čas, vypovídá i další Justlova vzpomínka, kdy uvedl: „*V létě 1963 byla založena Viola, v listopadu jsem tam uvedl z rukopisu Holanovu Noc s Hamletem, od května 1965 jsem se stal šéfem této ‚poetické vinárny‘. Nepamatuji se, kdy tam Jiřina Popelová přišla poprvé, ale vím, že tam byla nejednou. Vodila tam i své žáky, přátele, přicházela se svou dcerou – téměř vždy mi po skončení nabídla rozhovor; často o tom, co právě slyšela. V říjnu 1976 jsem uvedl její eseje *Hovory s nenarozeným.*“⁶⁹*

Že se Popelové skutečně povedlo zhostit se své mateřské role, vypovídají i vzpomínky její dcery. Podle nich byla Popelová starostlivou matkou, která dceři pomáhala při studiu, i když šlo o obor, se kterým se nejprve musela sama seznámit – o geologii. Později samozřejmě přijala i roli babičky a svým dvěma vnučkám věnovala volný čas, ať už je vyzvedávala ze školky anebo jim vyprávěla pohádky. V neposlední řadě její dcera ocenila i fakt, že se Popelová do poslední chvíle starala o svého nemocného muže. Svou matku charakterizovala slovy: „*Měla vždy v sobě věrnost k svým milovaným, ke svým názorům na svět a život, ale zároveň byla k názorům druhých velmi tolerantní.*“⁷⁰

⁶⁵ *Z deníku Jiřiny Popelové*, in: E. Foglarová (ed.), *Filosofka Jiřina Popelová*, s. 57–89, zde s. 62.

⁶⁶ V úvodu knihy např. Popelová píše: „*Mluvíím s tebou, sotva tušeným – jsi zatím ve mně.*“ *Jiřina POPELOVÁ, Hovory s nenarozeným*, Praha 1946, s. 5.

⁶⁷ *Tamtéž*, s. 19.

⁶⁸ *Záznam rozhovoru autorky s Vladimírem Justlem ze 7. 5. 2010.*

⁶⁹ Vladimír JUSTL, *Jen vzpomínka*, in: E. Foglarová (ed.), *Filosofka Jiřina Popelová*, s. 35–38, zde s. 37.

⁷⁰ J. KREMEROVÁ, *Vzpomínka na matku*, s. 56.

Zajímavé je, že Popelová ve svých textech obecně málokdy konkrétně hovořila o tématu mateřství, a to i když psala vysloveně o ženách. Jako jedna z interpretací se nabízí možnost, že je považovala za naprosto přirozenou součást života, kterou není třeba zdůrazňovat. Mohla ale také přirozeně jen tíhnout k tematizaci výchovy starších dětí, protože jí toto téma bylo blízké z titulu její profese. V jejích textech vůbec můžeme sledovat intenzivní zájem o problematiku vzdělávání dětí a mládeže, jehož základ, jak upozorňuje také Hájíček, můžeme připisovat i jejímu mnohaletému pedagogickému působení na středních školách.⁷¹

Podobně jako Dratvová, také Popelová ve svých textech často narážela na téma „ženy“. Nahlížela ale na postavení žen (nejen) ve vědě jinak než Dratvová, která se spíše stylizovala do maskulinní role. Popelová např. 6. 10. 1940 hodnotí na stránkách Národní práce cyklus přednášek, který pořádalo Ústředí žen při Národní radě české, a jež následně vyšly i tiskem. Tyto přednášky byly podle ní více než zdařilé zejména proto, že osvětlují „*po všech stránkách historický význam české ženy*“.⁷² Sborník pak podle Popelové na příkladech významných žen naší historie ukazuje české ženě „*nejvyšší mety kulturního snažení*“.⁷³ Tento rys v díle Popelové, jakási ženská soudržnost, zájem o ženská témata, je v tomto kontextu zajímavý zejména z toho důvodu, že vztahy mezi ženami a jejich vzájemná podpora jsou úhelným kamenem feministické politiky.

Závěr

Ze statistik a faktů lze leccos vyvodit, ovšem nic není v tématu tak osobním, jakým je mateřství, cennější než samotná výpověď jednotlivých žen. O tom, jak prožívaly naše první intelektuálky mateřství, se bohužel dozvíme jen málo. Doba, ve které žily, absentovala potřebu tematizovat je ve veřejném diskurzu. V tomto směru lze považovat za výjimečné, že se v díle a pozůstalosti dvou významných českých filozofek, spjatých s Karlovou univerzitou, zachovaly prameny, z nichž lze k tématu mateřství vyčíst naprosto konkrétní věci. Jisté je, že obě filozofky – Dratvová i Popelová – toto téma ve svém díle, denících či korespondenci nepomíjely, ale naopak tematizovaly.

Můžeme říci, že tehdejší společnost, která nahlížela na ženy právě prizmatem mateřství, přiměla obě filozofky zabývat se tímto tématem, aby konfrontovaly svůj pohled se svým vlastním postavením ve společnosti. Každá navíc uchopila tento fenomén úplně odlišným způsobem. To lze přičíst jejich osobní historii, povahovým rysům apod. Je zajímavé tyto přístupy porovnat a vztáhnout je k interpretaci genderovanosti vědecké komunity i celé společnosti dané doby. Také je jisté, že potřebujeme vzory jako jsou Dratvová a Popelová, abychom akcentovali tradici vzdělaných žen. V případě Popelové bych navíc přidala významné poselství a motivační efekt pro ženy ve vědě. Na jejím příkladu vidíme, že je možné prosadit se i za nelehkých okolností a za nepříznivých podmínek, a ještě práci vědeckou skloubit s rolí matky. Jakkoli je její odkaz inspirující, neměl by se ale stát (a osudy podobné jejímu) záminkou k omluvě nerovnoprávného postavení žen ve vědě.

⁷¹ Viz J. HÁJÍČEK, *Komeniologie: setkávání a střetávání*, s. 458.

⁷² Jiřina POPELOVÁ, *Česká žena v dějinách národa*, Národní práce 6. 10. 1940, MÚA-AAV ČR, fond Jiřina Popelová, kart. 12, i. č. 615.

⁷³ MÚA-AAV ČR, f. Jiřina Popelová, kart. 12, i. č. 615.

Die ersten tschechischen Akademikerinnen und die Mutterschaft

ZUSAMMENFASSUNG

Das Frauenstudium ist ein bedeutender Bestandteil der Frauenfrage. Vorliegende Studie konzentriert sich in diesem Zusammenhang auf Frauen und ihre verschiedenen Lebenslagen (Alltagsleben, Karriere, Familienangelegenheiten u.ä.) sowie auf Möglichkeiten ihrer Selbstverwirklichung in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts. Konkret diskutiert werden die Bedingungen, die die ersten Absolventinnen tschechischer Hochschulen, Studentinnen und Wissenschaftlerinnen für die Kindererziehung und den Mutterschaftsurlaub hatten. Höhere Bildung von Mädchen (Abitur und anschließendes Hochschulstudium) galt als etwas Überflüssiges, was eine Frau in ihrer Rolle als Haushälterin, Mutter und Ehefrau nicht benötigen werde. Zudem ließen sich Berufsleben, Ehe und Mutterschaft in der Vorstellung dessen, was die Pflichten einer Frau seien, nicht miteinander vereinbaren. Dies unterstreicht auch der Umstand, dass keine Frau aus der ersten Generation der weiblichen Hochschullehrer verheiratet war und Kinder hatte. Diese Tatsache wird anhand der Schicksale der ersten tschechischen Dozentinnen demonstriert: der Historikerin Milada Paulová, der Philosophin Albína Dratvová, der Ethnologin Julie Moschelesová, der Archäologin Růžena Vacková, der Historikerin Flora Kleinschitzová und der Ethnologin Drahomíra Stránská. Allgemein gesagt: die ersten Akademikerinnen mussten das Modell der traditionellen „geteilten Sphären“ zerschlagen, wonach der Frau die Privatsphäre und dem Manne die öffentliche Sphäre zufiel. Das gesellschaftliche Klima indes war noch nicht reif, einen Durchbruch dieser Sphären zu akzeptieren (also den Frauen eine Verknüpfung von Ehe, Mutterschaft und Karriere zu ermöglichen). Es gab eine Vielzahl von Vorurteilen, die von der am traditionellen Familienmodell orientierten Gesellschaft gespeist wurden. Die vor allem im ersten Teil dieses Beitrags aufgeworfenen theoretischen Fragen werden mit konkreten Schicksalen konfrontiert. Die Philosophinnen Albína Dratvová und Jiřina Popelová führten Tagebuch, in welchem (und auch in ihren weiteren Texten) sie unter anderem ihre Haltung zur Mutterschaft thematisierten. Ihre Lebensgeschichten stellen verschiedene Haltungen zur Frage der Mutterschaft dar: Albína Dratvová hat mit Blick auf ihre Karrieren bewusst auf die Rolle als Ehefrau und Mutter verzichtet und nach Argumenten zur Begründung ihrer Haltung gesucht; so stilisierte sie sich beispielsweise in eine männliche Rolle. Der eine Generation jüngeren Jiřina Popelová gelang es bereits, die Rollen von Ehefrau, Mutter und erfolgreicher Wissenschaftlerin miteinander zu verbinden. Abschließend kann festgestellt werden, dass trotz einer im Verlaufe des 20. Jahrhunderts erfolgten grundsätzlichen Änderung in der Haltung zu Fragen der weiblichen Bildung und Mutterschaft sich die Bedingungen, die die heutigen Forscherinnen für die Kindererziehung haben, überraschenderweise nicht dramatisch von jenen unterscheiden, mit denen die Frauen bereits in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts konfrontiert waren (beispielsweise die auch heute noch bestehende Bedeutung der Unterstützung von Partner und Familie als prinzipieller Faktor für die Möglichkeit einer Verknüpfung von Mutterschaft und Karriere).

Deutsche Übersetzung Wolf B. Oerter

MORAVSKOSLEZSKÉ VYSOKOŠKOLSKÉ STUDENTSTVO VE STATISTICE ROKU 1946¹

JIŘÍ PULEC

MORAVIAN AND SILESIA STUDENTS IN HIGHER EDUCATION IN STATISTICS OF 1946

This article brings information on the statistical survey of the Union of Students in Higher Education in Brno, which was carried out at all institutes of higher education in the Region of Moravia and Silesia in 1946. Its results are commented and evaluated especially with respect to a then ongoing debate on the regulation of numbers of students in institutes of higher education. The study is a partial output of a grant project of the Grant Agency of the Czech Republic on The System, Policies, and Character of Czech Higher Education in 1945–1969.

Key words: Institutes of higher education in Moravia and Silesia – student statistics in 1946 – entrance procedures – ‘eternal’ students

Na počátku zimního semestru 1946/47 provádělo ústředí Svazu vysokoškolského studentstva (SVS) v Brně rozsáhlé statistické šetření mezi studentstvem na všech vysokých školách, jež měly sídlo v tehdejší zemi Moravskoslezské. Výzkum byl tedy prováděn na vysokých školách jak v Brně – na Masarykově univerzitě, na Vysoké škole technické Dra Edvarda Beneše, na Vysoké škole zemědělské, na Vysoké škole veterinární a na tehdy vznikající Vysoké škole sociální (v té době ještě působící v rámci Vysoké školy politické a sociální v Praze jako tzv. brněnské oddělení její Sociální fakulty), tak na obou vysokých školách sídlících mimo Brno: Vysoké škole báňské, přeložené v září 1945 z Příbrami do Ostravy,² a obnovené Univerzitě Palackého v Olomouci. Statistické šetření organizoval statistický referát Svazu vysokoškolského studentstva v Brně pod vedením II. místopředsedy svazu Čestmíra Hölla, za úzké spolupráce s profesorem Vysoké školy zemědělské Otakarem Peterkou, který stál u kolébky celé akce. Průzkum se uskutečnil na základě povolení Státního úřadu statistického. Zahrnoval širokou škálu aspektů, od celkového počtu studentů a jejich věkového a sociálního složení a zaměstnanosti, až po výzkum jejich zájmů a koníčků.³ Vyplněné statistické listy posluchači odevzdávali při zápisu do zimního semestru 1946/47 a uzávěrka šetření byla 10. prosince 1946.

¹ Práce vznikla díky podpoře Grantové agentury České republiky v rámci grantu č. 409/09/1221 jako součást projektu Systém, koncepce a charakter českého vysokého školství v letech 1945–1969.

² Dekret prezidenta republiky č. 140/1945 Sb. ze dne 8. 9. 1945 o přeložení Vysoké školy báňské z Příbramě do Moravské Ostravy; Zákon č. 35/1946 Sb. ze dne 21. 2. 1946 o obnovení univerzity v Olomouci.

³ Souhrnné výsledky šetření jsou uloženy v Archivu Masarykovy univerzity (dále AMU), fond A 1 Rektorát (stará manipulace), sign. R XXII, k. 2. Celý soubor včetně analytických textů byl zveřejněn pod titulem: Čestmír HÖLL, *Moravskoslezské vysokoškolské studentstvo ve statistice, souborné a doplněné vydání jednotlivých dílčích zpráv*, Brno, Svaz vysokoškolského studentstva v Brně, 1949 (srpen), 70 s. (nestránkováno). Vedle Č. Hölla se na výzkumu podíleli D. Überhuberová, P. Poláček, H. Skalická a L. Baráková.

Konkrétní důvody, proč právě tehdy brněnský SVS realizoval tak rozsáhlé statistické šetření, nebyly nikde veřejně deklarovány. Vzhledem ke konkrétnímu zaměření výzkumu a volbě témat však lze usuzovat na jeho určitou souvislost s tehdy probíhající intenzivní diskuzí o přípravě zásadní reformy vysokoškolského vzdělávání a organizace vysokých škol vůbec. Předpisy a nařízení, které upravovaly činnost a správu vysokých škol, obecné studijní předpisy i speciální studijní a zkušební řády pro jednotlivá studia převzala Československá republika od rakouské monarchie. Do vydání vysokoškolského zákona v roce 1950⁴ se v nich změnilo jen málo. Základní norma, jíž se řídila organizace a správní činnost vysokých škol, pocházela z roku 1873,⁵ všeobecné studijní předpisy pro univerzity byly ještě staršího data.⁶ Studijní a zkušební řády pro jednotlivé fakulty a obory studia měly svůj počátek povětšinou na přelomu 19. a 20. století.⁷ Diskuze a práce na dílčích reformách vysokoškolského vzdělávání probíhaly po celé období první republiky. Jejich výsledky však zpravidla nebyly uváděny do praxe, třebaže například pokusy o reformu právnického studia dospěly v roce 1935 do podoby návrhu příslušného zákona a na přípravě reformy medicínského studia pracovala celostátní centrální komise, která vznikla v roce 1922 z iniciativy profesora Jaroslava Hlavy, po celá 20. a 30. léta. Všechny tyto náběhy k parciálním reformám vysokoškolského vzdělávání však zůstaly pouze ve stadiu odborných studií a úvah, třebaže potřeba reformy zastaralého systému studia byla obecně uznávána.

Rozhodující impuls v této oblasti přineslo teprve změněné společenské klima po roce 1945, které bylo příznivé a otevřené novým, radikálnějším reformním koncepcím. V rámci připravované reformy obecného studijního řádu pro vysoké školy byl od počátku nejvýrazněji artikulován požadavek regulace přílivu posluchačů na vysoké školy zavedením přijímacího řízení. Regulace a plánování počtu studentů, resp. absolventů nejen na vysokých školách se týkalo i usnesení vlády z 16. července 1946, které se zabývalo opatřeními k provádění budovatelského programu Národní fronty.⁸ Velký příliv posluchačů na vysoké školy ve studijním roce 1946/47 přiměl profesorský sbor Lékařské fakulty UK v Praze k podání návrhu na zavedení regulace posluchačů už od studijního roku 1946/47.⁹ Podnět vzhledem k datu podání – ministerstvu byl zaslán 16. září – nemohl být realizován, třebaže situace fakulty byla takřka kritická (už v roce 1945 bylo na ní zapsáno 5657 posluchačů, což byl zhruba dvojnásobek obvyklého předválečného stavu).

⁴ Zákon č. 58/1950 Sb. ze dne 18. 5. 1950 o vysokých školách.

⁵ Zákon č. 63 ř. z. ze dne 27. 4. 1873 o organizaci úřadů akademických.

⁶ Výnos Min. k. a v. ze dne 1. 10. 1850 č. 8214–265, č. 370 ř. z., jímžto se vyhlašují v následku nejvyššího rozhodnutí z 29. 9. 1950 obecná nařízení o studiích fakultních na univerzitách vídeňské, pražské, Iovovské, krakovské (olomoucké), hradecké a innsbrucké; Výnos Min. k. a v. ze dne 13. 10. 1849, č. 7215, č. 416 ř. z., jímž se vyhlašuje provizorní řád pro univerzity.

⁷ Právnické studium: Zákon č. 68 ř. z. ze dne 20. 4. 1893, změněný zákonem č. 290/1919 Sb. ze dne 27. 5. 1919 o právnických a státovědeckých studiích a o zkouškách státních; lékařské studium: Nařízení Min. k. a v. ze dne 14. 4. 1903, č. 102 ř. z., jímž se mění rigorózní řád pro lékařské fakulty vydaný nařízením ze dne 21. 12. 1899, č. 271 ř. z.; zvěrolékařské studium: Nařízení Min. k. a v. ze dne 23. 4. 1912, č. 15.272, č. 87 ř. z., o řádu státních zkoušek pro dosažení zvěrolékařského diplomu na zvěrolékařských školách vysokých; filozofické studium: Nařízení Min. k. a v. z 16. 3. 1899, č. 6928, č. 56 ř. z., MVB č. 16, jímž se vydává rigorózní řád pro fakulty filozofické; lékárnické studium: Výnos Min. k. a v. ze dne 10. 12. 1899, MVB č. 3 ex 1890, č. 200 ř. z. ex 1899, jímž na základě nejvyššího rozhodnutí vydává se nový studijní a zkušební řád farmaceutický; technické studium: Nařízení Min. k. a v. z 24. 3. 1912, č. 59 ř. z., jímž se upravují státní zkoušky a prospěchové zkoušky na vysokých školách technických.

⁸ Důvodová zpráva k návrhu na vydání zákona o přijímání posluchačů na vysoké školy, Ústavodárné Národní shromáždění republiky Československé 1947, 2. zasedání, tisk č. 466.

⁹ Archiv Univerzity Karlovy, fond Akademický senát, k. 51, i. č. 740 (Rektorská rada).

S koncepčním návrhem na regulaci přijímání posluchačů přišla dne 14. listopadu 1946 Rektorská rada.¹⁰ Memorandum, které v této věci zaslala dne 15. listopadu 1946 kulturnímu výboru Ústavodárného Národního shromáždění, se na rozdíl od návrhu Lékařské fakulty UK vyhnulo odkazu na vládní usnesení z července 1946 a plánování počtu absolventů v jeho intencích nepožadovalo. Pro regulaci počtu studentů se na základě ankety ministerstva školství tehdy vyslovily všechny vysoké školy a téměř všechny také souhlasily se zavedením přijímacího řízení.¹¹ Vyvrcholením předúnorových snah o regulaci přílivu posluchačů na vysoké školy se stal poslanecký návrh na vydání příslušného zákona, který je datován dnem 19. března 1947.¹²

Spouštěcím mechanismem všech návrhů na regulaci přílivu posluchačů byl prudký nárůst jejich počtu na českých vysokých školách po roce 1945. V roce 1946, kdy příliv posluchačů na vysoké školy vrcholil, na nich bylo zapsáno 31 522 posluchačů, což představovalo víc než dvojnásobek předválečného stavu. Mezi jednotlivými školami či fakultami přitom existovaly značné rozdíly. Největší zájem panoval o filozofické fakulty (např. na Filozofické fakultě UK vzrostl počet řádných posluchačů z 1359 posluchačů ve studijním roce 1939/40 na 5152 ve studijním roce 1945, což znamenalo nárůst na 369 % předválečného stavu). S obdobným náporom se potýkaly i právnické fakulty, například na Právnickou fakultu MU se na podzim 1945 zapsalo 2269 posluchačů (339 % předválečného stavu).¹³

Samotná idea regulace počtu studentů na vysokých školách však nevznikla teprve v hektických poválečných dobách. Určité problémy se zvyšujícím se počtem posluchačů na vysokých školách v celé Evropě vyvstávaly už v meziválečném období a poprvé je reflektovala mezinárodní konference vysokého školství, která se konala v roce 1937 v Paříži. Ta přijala doporučení, která se stala jádrem memoranda Rektorské rady z listopadu 1946, a byla také vtělena do § 1 a 6 výše uvedeného návrhu na vydání zákona o přijímání posluchačů na vysoké školy. Jednalo se zejména o zavedení výběrového přijímacího řízení. Za řádné posluchače měli být přijati jen ti, kteří „*kromě splnění podmínek jinak předepsaných, prokazují způsobilost jak z hlediska schopností, tak z hlediska základních vědomostí potřebných pro zvolené vysokoškolské studium*“.¹⁴ Konečný výběr studentů měl být přitom dokončen až po prvním, tzv. zkušebním roce, v němž se měla konečným způsobem zjišťovat způsobilost posluchače ke studiu (v 1. roce by byl přijat pouze „zatímně“). Až nezvykle tvrdé, zejména v kontextu doby, se jeví ustanovení návrhu zákona, podle něhož posluchač, který by nevyhověl požadavkům předepsaným pro zkušební rok, by byl vyloučen z dalšího studia téhož studijního oboru na všech vysokých školách, a o přijetí na jiný studijní obor

¹⁰ Rektorská rada, která sdružovala rektory všech československých vysokých škol, byla vrcholným koordinačním a konzultačním orgánem pro oblast vysokého školství. Podnět k jejímu zřízení dal rektor Univerzity Karlovy Jan Bělehrádek už 25. 6. 1945. Rada navázala na činnost obdobné instituce z let 1925–1934, Rektorské konference. Do komunistického konceptu řízení vysokých škol rektorská rada jako celostátní instituce vysokoškolské samosprávy nezapadala a její činnost nedlouho po únoru 1948 končí. V jistém smyslu ji v roce 1950 nahradil Státní výbor pro vysoké školy, ten se ale stal ve svých důsledcích symbolem administrativního řízení vysokých škol: Blanka ZILYNSKÁ, *Universitas, unitas, uniformitas (Uplatnění dobové vize „jednoty“ v univerzitním prostředí let 1945–1948)*, in: Věda v Československu v letech 1945–1953 (sborník z konference), Praha 1999, s. 39–55, zde s. 46–48; Jan HAVRÁNEK – Zdeněk POUŠTA (edd.), *Dějiny Univerzity Karlovy, IV, 1918–1990*, Praha 1998, s. 255; Pavel URBÁŠEK – Jiří PULEC a kol., *Kapitoly z dějin univerzitního školství na Moravě v letech 1945–1990*, Olomouc 2003, s. 31.

¹¹ AMU, fond A 5 Právnická fakulta (stará manipulace), sign. J VII, k. 2 (Regulace přílivu posluchačů 1946–1948).

¹² Návrh poslanců Dr. Krajiny, Dr. Chudoby, Dr. Bělehrádka, Daxnera a druhů na vydání zákona o přijímání posluchačů na vysoké školy, Ústavodárné Národní shromáždění republiky Československé 1947, 2. zasedání, tisk č. 466.

¹³ Viz pozn. 8.

¹⁴ Viz pozn. 12.

se potom mohl ucházet jen jednou. Poslanecký návrh zákona se tak poněkud nešťastným způsobem snažil eliminovat nedostatky stávajících studijních řádů, zejména univerzitních, které v zásadě neumožňovaly vyloučení ze studia ze studijních důvodů.

Vítězství KSČ v parlamentních volbách v roce 1946 ve svých důsledcích znamenalo urychlený přechod země k plánovanému hospodářství a k plánování ve všech sférách společenského života vůbec. Na výše uvedené vládní usnesení z 16. července 1946 se odvolával už záříjový „regulační“ návrh Lékařské fakulty UK. Skutečnost, že návrh na regulaci počtu posluchačů na základě plánování jejich potřeby nebyl v době vrcholících příprav na zahájení dvouletého plánu hospodářské obnovy pojat do memoranda Rektorské rady, jasně naznačuje, že Rada si byla vědoma nejen technických, ale především právních a morálních důsledků takového omezení přístupu ke vzdělání. Poněkud menší citlivost vůči těmto otázkám projevíli předkladatelé návrhu zákona z března 1947, tedy poslanci čtyř parlamentních stran v čele s Vladimírem Krajinou za poslanecký klub národních socialistů, Bohdanem Chudobou za lidovce, Janem Bělehrádkem za sociální demokraty a Igorem Daxnerem za komunisty.

Právě plánování „*potřeby vysokoškolsky vzdělaných pracovníků ve státě*“ bylo nejvíce problematickým bodem celé navrhované reformy. Potřeby a práva jedince by byly v tomto případě zcela podřízeny potřebám státu. Memorandum Rektorské rady, na rozdíl od návrhu zákona, požadovalo pouze posouzení „*zralosti pro studium vysokoškolské, chtělo zpřísnění maturit, přičemž nárok na přijetí na vysokou školu by zakládalo pouze vysvědčení, určitým způsobem kvalifikované*“.¹⁵

Problémem, se kterým se vysoké školy potýkaly dlouhodobě, nebyl jen příliv nově zapsaných posluchačů, ale také vysoký počet takzvaných věčných studentů, resp., řečeno slovy už poúnorového výnosu ministerstva školství, „*studentů, kteří nestudují na vysokých školách vůbec nebo se ve studiu nápadně opoždují*“.¹⁶ Příčina tkvěla v nevyhovujících, zastaralých studijních řádech, v jejich benevolenci a minimální kontrole v průběhu studia, a především v absenci ustanovení o možnosti vyloučení ze studia ze studijních důvodů. O jak vážný problém se jednalo, naznačuje tzv. statistika studijní úmrtnosti, která byla sestavena Státním úřadem statistickým pro důvodovou zprávu k návrhu zákona o regulaci počtu studentů. Statistika srovnává kvantitativní údaje o studentech na českých vysokých školách v letech 1921–1934 s údaji o počtu absolventů těchto škol v letech 1926–1939. Studijní úspěšnost, tj. poměr mezi nově řádně imatrikulovanými a těmi, kteří ve sledovaném období řádně ukončili studium závěrečnými zkouškami, se pohybuje od 29,1 % (obchodní vědy) do 79,3 % (přírodní vědy).¹⁷ Průměrná hodnota úspěšnosti studia na většině ostatních fakult se pohybovala kolem 50 %, značně nadprůměrných výsledků dosahovaly obory technického a zemědělského školství (zeměměřičství 74,9 %, inženýrské stavitelství 61,4 %). Pojem „studijní úmrtnost“ ale není zcela výstižný, řada neúspěšných studentů se zapisovala dále, či se ke studiu po čase vracela.

Problém tzv. věčných studentů prohloubilo šestileté uzavření vysokých škol v době války a z něho vyplývající příliv posluchačů na školy v roce 1945. Ten spolu s dalšími faktory přispěl k dalšímu uvolnění studijní disciplíny, o němž vypovídají soudobé prameny. Například

¹⁵ Viz pozn. 9.

¹⁶ Výnos Ministerstva školství, věd a umění ze dne 30. 11. 1948, č. A 235.271/40-V/1, kterým se doplňuje disciplinární řád pro univerzity, jakož i všech ostatních škol.

¹⁷ Nápadný je velký rozdíl v úspěšnosti mezi přírodovědeckými (79,3 %) a sesterskými filozofickými fakultami (32 %) – v obou případech se sledují pouze státní zkoušky, nikoliv doktoráty. Jejich započítání by sice mohlo napomoci částečnému snížení rozdílů, přesto se vtírá podezření, zda nedošlo k nějaké chybě při vyhodnocování.

profesorský sbor Právnické fakulty MU v dopise ministerstvu školství z 21. ledna 1947 konstatoval, „že jest velmi pochybné, zda pouhé číslice zapsaných posluchačů jsou směrodatné pro zjištění počtu posluchačů skutečně studujících“.¹⁸

Vázným problémem doby se stávalo studium *in absentia*. Takové studium sice předpisy nedovolovaly,¹⁹ přesto bylo v poválečném období rozšířeným jevem. Řada posluchačů v době uzavření vysokých škol založila rodiny a vstoupila do zaměstnání, v němž z pocho-pitelných důvodů setrvala i po návratu do školy (o tom, jak vysoký byl podíl zaměstnaných studentů, vypovídá výmluvně statistika, která je tématem tohoto příspěvku). Skutečnost, že řada posluchačů se účastnila výuky jen sporadicky, se nutně musela projevit na zhoršení studijních výsledků. Dokládá to údaj profesorského sboru Právnické fakulty MU z počátku roku 1947²⁰ – ze 420 řádných posluchačů, kteří se zapsali v zimním semestru 1945/46 do prvního běhu brněnské právnické fakulty, jich o rok později ve 3. běhu pokračovalo jen 300. Z nich se v řádném termínu (na rozhraní 3.–4. semestru) přihlásilo k první státní zkoušce pouhých 115. Zmíněný profesorský sbor tedy dospěl k závěru, že „otázka regulace přílivu posluchačů byla vyvolána statistikou posluchačů na vysokých školách“.

Podobné hlasy zaznívaly i odjinud – např. autor, kryjící se pod značkou MUC J. R., si v časopisu *Student* už na podzim 1945 položil otázku, zda by se posluchači, kteří si na vysoké škole zapsali nejfrekventovanější přednášky, vešli do kterékoliv pražské posluchárny. Odpověď byla samozřejmě negativní a závěr z toho jednoznačný – tzv. testování přednášek a praktik v indexu je ryze formální a neodráží návštěvnost výuky.²¹ Za těchto okolností připomínal záměr předkladatelů zákona o přijímání posluchačů na vysoké školy, pokud se týče plánování počtu absolventů podle požadavků praxe, snahu řešit rovnici o dvou neznámých. „Číslo pravděpodobné spotřeby vysokoškolsky vzdělaných pracovníků ve státě“ měla podle návrhu zmíněného zákona stanovit pružně vláda podle odhadu Státního plánovacího úřadu. Je ovšem otázkou, zda tento úřad mohl kvalifikovaným odhadem disponovat. Ještě problematičtější byl ovšem odhad poměru mezi počtem posluchačů zapsaných do prvního ročníku a počtem těch, kteří studium skutečně absolvovali. Návrh zákona operoval s poměrem 2 : 1, tj. do prvního ročníku neměl být přijat více než dvojnásobek posluchačů, než byla deklarovaná společenská spotřeba. Tento poměr vycházel z předválečných zkušeností, pro dobu po roce 1945 však zjevně neplatil.

K rozvolnění studijní disciplíny vedle již uvedených příčin přispělo například také úplné zrušení studijních a zkušebních poplatků v roce 1945.²² Zrušení poplatků paradoxně zpříjemnilo studium především studentům z majetnějších vrstev, pro sociálně slabé existoval rozsáhlý systém osvobození od studijních poplatků již před válkou. Za ocitování stojí opět názor profesorů brněnské právnické fakulty:²³ „... na místě toho, aby studium bylo umožněno nemajetným, poskytla se zároveň i majetným podstatná výhoda, že studují na vysokých školách bez jakékoliv úplaty za výhody, které jim stát poskytoval. Bezplatnost studia však svádí i živly méně schopné, po případě dokonce i neschopné, aby ničeho neris-kující studovali na vysokých školách.“

¹⁸ AMU, fond A 5 Právnická fakulta (stará manipulace) sign. VII, k. 2, Odpověď profesorského sboru právnické fakulty MU ze dne 21. 1. 1947 na anketu MŠO o regulaci přílivu posluchačů na vysoké školy.

¹⁹ Výnos MŠO č. 130941 z 24. 10. 1928 (studium „in absentia“ není přípustným).

²⁰ Viz pozn. 18.

²¹ MUC, J. R., *Bouráme středověk*, *Student* 1945, č. 10, s. 10–11.

²² Výnos MŠO č. A-49-023/45 – V/1 z 20. 7. 1945, Studijní a zkušební poplatky na vysokých školách – zrušení pro letní běh 1945.

²³ Viz pozn. 18.

Profesorský sbor brněnské právnické fakulty nebyl jediný, kdo zaujal k návrhu zákona o přijímacím řízení více než rezervované stanovisko. S velmi kritickým rozbohem jeho obsahu vystoupil v rámci připomínkového řízení i Svaz vysokoškolského studentstva v Brně. Ten se postavil proti zavedení přijímacích zkoušek a doporučil ponechat dosavadní systém maturitních zkoušek jako legitimace pro přístup na vysokou školu, s doporučením upravit zkušební osnovy maturitních zkoušek „*podle povahy příštího studijního oboru uchazečova*“. Odmítnutí se dočkala i idea plánování počtu absolventů a administrativní rozvržení studijních míst na jednotlivé vysoké školy. Součástí rozboru byl i alternativní návrh zákona o přijímání posluchačů na vysoké školy z pera školského referenta Svazu vysokoškolského studentstva v Brně Jiřího Nehněvajsy. Ten se s poslaneckým návrhem shodoval jen v jediném bodě, a to, snad poněkud překvapivě, v zavedení tzv. zkušebního roku. Je ovšem zvláštní, s jakou lehkostí všechny návrhy na zavedení zkušebního roku pomíjely fakt, že by to znamenalo radikální zásah do obecných studijních směrnic i obsahu a rozvržení studia na jednotlivých školách či fakultách. Ve svých důsledcích by šlo o zahájení studijní reformy, ovšem o dílčí opatření vytržené z celku. Z tohoto důvodu také profesorský sbor Právnické fakulty Univerzity Karlovy odmítl ideu zkušebního roku úplně a konstatoval, že regulace přílivu posluchačů práv se provádí podle platných řádů první státní zkouškou na konci třetího semestru. Tomuto tvrzení ovšem úplně přitakat nelze, právnické fakulty měly vždy velké množství tzv. věčných, čili zapsaných, ale nestudujících posluchačů.

Zcela nepřijatelné bylo pro profesorský sbor pražské právnické fakulty jakékoliv plánování počtu posluchačů, především proto, že dle jeho názoru by odporovalo demokratické zásadě rovného přístupu ke každému stupni vzdělání. A ačkoliv se zmíněný profesorský sbor vyslovil v obecné rovině pro regulaci, odmítl i přijímací zkoušku. Posluchači měli být přijímáni i nadále na základě maturity, a to maturity kvalitní, které podle názoru sboru bylo možné dosáhnout pouze na klasických či reálných gymnáziích. Precizaci tohoto stanoviska se však sbor dále nevěnoval, protože připomínkové řízení k návrhu zákona o přijímacím řízení využil především ke kritice připravované koncepce jednotné školy.²⁴

Idea přijímacího řízení nebyla tedy na vysokých školách přijímána jednoznačně kladně a bez výhrad. Ale ačkoliv uvedená kritická stanoviska byla ministerstvu školství zaslána už na počátku legislativního procesu, podobu návrhu zákona nijak neovlivnila. Na podzim roku 1947 se již projednávaly takové podrobnosti, jako byl bodovací systém u přijímací zkoušky. Rektorská rada se naposledy zabývala otázkou regulace studentů na svém III. řádném zasedání v Praze dne 17. listopadu 1947. V té době už byly známy výsledky zápisu na vysoké školy pro studijní rok 1947/48. Rada musela konstatovat, že „*ze statistických dat o zápisu posluchačů na vysoké školy rektorem Fišerem (!)*²⁵ *uváděných, projevuje se tendence sestupná; zejména na univerzitách se počet posluchačů přibližuje počtům předválečným*“. Formulace zápisu je ovšem nepřesná; údaje se vztahují pouze k počtům nově zapsaných posluchačů, nikoliv k celkovým stavům zapsaných posluchačů vysokých škol. Ty naopak ve studijním roce 1947/48 dosahovaly svého maxima – na Univerzitě Karlově bylo tehdy zapsáno 21 576 posluchačů a na Masarykově univerzitě 7100 posluchačů. Jejich počet se poněkud snížil teprve v následujícím roce, kdy se na Univerzitu Karlovu zapsalo

²⁴ Tamtéž.

²⁵ Zprávu předkládal rektor Univerzity Palackého v Olomouci J. L. Fischer.

19 100 posluchačů a na Masarykovu univerzitu 6657.²⁶ Mírný pokles však neodpovídal předpokladům – v té době už měli absolvovat všichni studenti, jejichž studium přerušilo válečné uzavření vysokých škol, ale také někteří studenti válečných maturitních ročníků, kteří přicházeli na vysoké školy v roce 1945. Těmto studentům poskytovalo ministerstvo školství značné studijní úlevy, včetně možnosti zkrácení studia o 1–2 semestry.

Bylo zjevné, že vysoké počty zapsaných posluchačů mají i jiné příčiny než jen poválečný příliv nových zájemců o vysokoškolské studium. Problém tzv. „věčných studentů“, na něž žehrala Rektorská rada už od počátku své existence, narůstal. Přispíval k tomu již zmíněný vysoký počet studujících „při zaměstnání“. Regulace počtu nově přijímaných studentů, ať už na základě ověření jejich schopností ke studiu, či plánování počtu absolventů, však mohla mít určitý omezený výsledek pouze v delším časovém horizontu. Návrh zákona o přijímání studentů z roku 1947 počítal při plánování počtu absolventů se „studijní úmrtností“ 50 %, přičemž vycházel z předválečných statistik a zkušeností. Poválečná studijní úspěšnost však byla patrně ještě nižší. Problém by neřešilo ani zavedení tzv. zkušebního roku, které představovalo jen první, navíc nesystémový krok k celkové studijní reformě. Tou se však Rektorská rada vůbec nezabývala, třebaže podněty k ní vycházely z prostředí studentských spolků už od roku 1945.²⁷ Na svém posledním předúnorovém zasedání se tak Rektorská rada vyslovila pouze k navrhované podobě přijímací zkoušky, přičemž vyjádřila nesouhlas s podhodnocením maturitního vysvědčení v porovnání „s rozhovorovými a psychotechnickými zkouškami“. Ministerstvo školství bylo proto požádáno, aby aktuální znění návrhu zákona o regulaci přílivu posluchačů na vysoké školy zaslalo vysokým školám k opětovnému posouzení. K tomu ale asi už nedošlo, protože do hry vstoupil „Vítězný únor“. Nastupující komunistický režim navázal na reformní snahy předcházejícího období, naplnil je však poněkud odlišným obsahem s jinými akcenty.

Statistické šetření na moravskoslezských vysokých školách probíhalo v době vrcholících snah o legislativní zakotvení přijímacího řízení na vysoké školy. Poskytuje poměrně širokou škálu informací o vysokoškolském studentstvu v jednom velkém regionu a v jistém smyslu osvětluje důvody, které stály na počátku úvah o regulaci přístupu na vysoké školy.

V zimním semestru 1946/47 bylo na vysokých školách v tehdejší Zemi moravskoslezské zapsáno celkem 14 673 posluchačů, což představovalo zhruba 27 % všech tehdejších vysokoškolských studentů v českých zemích.²⁸ Rozmístění vysokých škol v rámci Moravy bylo velmi nerovnoměrné. Pět vysokoškolských učilišť bylo soustředěno v Brně, v Olomouci teprve tehdy vznikala Univerzita Palackého (do té doby tam byla pouze samostatná bohoslovecká fakulta) a v Ostravě zahajovala činnost Vysoká škola báňská, která tam byla přemístěna z Příbrami. Na tyto dvě školy také připadalo pouhých 11 % moravských vysokoškoláků, z toho 7,1 % (1042 posluchačů) bylo zapsáno na Univerzitě Palackého v Olomouci a 3,9 % (582 posluchačů) na Vysoké škole báňské v Ostravě. Z brněnských vysokých škol vedla s velkým odstupem největší Masarykova univerzita se 7088 posluchači (více než 54 % z celkového počtu brněnských vysokoškoláků), následovala Benešova technika s 3268 posluchači (25 %). Na Vysokou školu zemědělskou se ve studijním roce 1946/47

²⁶ J. HAVRÁNEK – Z. POUŠTA (edd.), *Dějiny UK*, IV, s. 618; František JORDÁN a kol., *Dějiny Univerzity v Brně*, Brno 1969, s. 308.

²⁷ Mezi požadavky studentů, resp. studentských spolků patřilo mj. i zavedení průběžných a dílčích zkoušek a potlačení velkých, obtížně zvládnutelných bloků studia.

²⁸ Souhrnné údaje jsou čerpány z: *Populační statistika*. Vydává Státní úřad statistický v Praze, odbor II a III, ročník 1947, č. 6.

zapsalo 1490 posluchačů (11 %). Zbytek z celkového počtu 13 049 posluchačů tvořili posluchači dvou menších brněnských vysokých škol, Vysoké školy veterinární (858 posluchačů) a Vysoké školy sociální (345 posluchačů). Největšími fakultami v rámci univerzit v Brně i Olomouci byly lékařské fakulty, což ostatně odpovídalo společenským potřebám, protože právě lékařů byl v poválečném období citelný nedostatek. Jen o velmi málo zaostávala v počtu posluchačů za Lékařskou fakultou MU brněnská právnická fakulta (2324 a 2240 posluchačů). Relativně menší počet zájemců o studium překvapivě vykazovala brněnská filozofická fakulta (1357 posluchačů), a zejména její sesterská fakulta v Olomouci (242 posluchačů). Postavení moravských filozofických fakult v rámci jejich univerzit bylo co do počtu studentů výrazně slabší než na Univerzitě Karlově, kde se počet studentů filozofie přibližoval počtu studentů medicíny i práv. Tradičně nižší zájem byl o studium Přírodovědecké fakulty MU (892 posluchačů). K jeho zvýšení příliš nepomohlo ani zřízení farmaceutického studia od studijního roku 1946/47. Se značným nezájmem uchazečů se od počátku potýkaly nově zřízené pedagogické fakulty v Brně i v Olomouci (175 a 111 posluchačů). Na Benešově technice měl dominantní postavení Odbor strojní a elektro, na němž studovalo 45 % všech posluchačů školy (1469 posluchačů).

Zastoupení dívek mezi studentstvem nedosahovalo ani na jedné z moravských vysokých škol či fakult padesáti procent. Mezi jednotlivými školami ale byly v tomto směru velké rozdíly. Prakticky nulové bylo zastoupení žen na Vysoké škole báňské a jen velmi malé na Vysoké škole veterinární (1,5 %), na Benešově technice (4,1 %) a na Vysoké škole zemědělské (4,4 %). Příznivější byla situace na školách humanitních, na Vysoké škole sociální (37,6 %), na Masarykově univerzitě (27,4 %) a na Univerzitě Palackého (23 %). Značné rozdíly panovaly i mezi jednotlivými fakultami univerzit – převažující zájem posluchaček se soustřeďoval na fakulty s učitelskou profilací – na pedagogické (MU 48 %, UP 39 %), filozofické (MU 41,7 %, UP – 35 %), o něco méně také na přírodovědeckou fakultu MU (30,5 %). Nejmenšímu zájmu mezi uchazečkami o vysokoškolské studium se z univerzitních fakult těšila právnická fakulta MU (15 % dívek z celkového počtu studentů).

Výsledky s velkou vypovídací hodnotou a se značnou relevancí k tehdy probíhající diskusi o regulaci počtu studentů na vysokých školách přinesl výzkum věkového rozvrstvení posluchačů vysokých škol. Při posuzování výsledků tohoto šetření je nutno mít na paměti fakt, že vysoké školy byly po šest let uzavřeny a řada populačních ročníků se ke studiu dostala se značným zpožděním. I přesto jsou výsledky poněkud překvapivé. Plných 6,8 % řádných studentů brněnských vysokých škol zapsaných ke studiu v zimním semestru 1946/47, tedy celkem 923 posluchačů, náleželo do věkové vrstvy narozených do roku 1914. Tito studenti i s jistou rezervou měli ukončit studium již před uzavřením vysokých škol v roce 1939. Třicátníků a starších (mnohdy o hodně) z nich bylo 382, tedy 2,9 % řádných posluchačů. Absolutním věkovým rekordmanem mezi řádnými posluchači se stal student Filozofické fakulty MU, který se narodil v roce 1878 a jehož věk se tedy blížil sedmdesátce (byl mimochodem starší než první rektor Masarykovy univerzity Karel Engliš). Nemuselo se ale vždy jednat o tzv. věčné studenty. I na nově zřízené univerzitě Palackého v Olomouci bylo v zimním semestru 1946/47 zapsáno celkem 138 posluchačů (tj. 13,2 % z celkového počtu studentů) s datem narození do roku 1914, přičemž plných 50 z nich se narodilo před rokem 1900. Část z nich sice jistě zahájila studium už předtím na některé jiné univerzitě, zejména v Brně, jiní se však zřejmě rozhodli k vysokoškolskému studiu ve vyšším věku, a to například kvůli snadnější dostupnosti univerzity, pro nižší náklady na studium

v důsledku zrušení poplatků za studium v roce 1945, či ve snaze po lepším společenském uplatnění v poválečných podmínkách atd. Zatímco první z uvedených důvodů byl specifický pro Univerzitu Palackého, ostatní důvody platily obecně. Problém tzv. věčných studentů tím ale relativizován není. Do skupiny posluchačů, kteří se ve studijním roce 1946/47 již opozdívali ve studiu, patřila (i když vezmeme v potaz válečné uzavření vysokých škol) také velká část posluchačů z věkové vrstvy s datem narození mezi lety 1915–1919. Těch bylo na brněnských vysokých školách 1281 (9,2 % z celkového počtu studentů).

Percentuální podíl dvou nejstarších věkových kategorií studentů, které průzkum sledoval, tj. narozených do roku 1899 a narozených v letech 1900–1914, se na jednotlivých školách či fakultách značně lišil. Naprostou anomálií byl podíl takových studentů na celkovém počtu posluchačů zapsaných na oboru zeměměřičství Vysoké školy technické v Brně, kde přesáhl hranici padesáti procent. Příčinou byla patrně tehdy provedená reforma studia a zavedení II. státní zkoušky, kterou si v prodlouženém studiu doplňovali dřívější absolventi oboru.²⁹

Na ostatních oborech brněnské techniky se podíl studentů narozených do roku 1914 pohyboval v rozmezí od 1,6 % (obor chemický) do 5,8 % (obor architektury). Poněkud vyšších procentuálních počtů takto „letitých“ studentů dosáhla Vysoká škola zemědělská v Brně na odboru hospodářském (7,2 %), zatímco údaj z lesnického odboru byl zhruba poloviční (3,4 %). Absolutně nejnižší podíl nejstarších studentů měla Vysoká škola veterinární (1,7 %), přičemž žádný z jejích řádných posluchačů se nenarodil před rokem 1900. Lékařské fakulty, obsahem i systémem studia blízké Vysoké škole veterinární, sice vykazují poněkud vyšší podíl třicátníků a starších (3,2 % brněnská, 4,2 % olomoucká), v rámci svých univerzit však přesto nejnižší. Na brněnské univerzitě vykazovala nejvyšší absolutní i relativní čísla posluchačů nad třicet, resp. 32 let právnická fakulta – 243 posluchačů (11 %), přičemž dalších více než 5 % dotazovaných příslušný údaj nevyplnilo. Relativní hodnotou se právnické fakultě přibližovala nově zřízená pedagogická fakulta (10,9 % posluchačů narozených do roku 1914), zatímco jejich podíl na ostatních učitelských fakultách (filozofické a přírodovědecké) byl nižší (8,6 a 8,3 %).

Značně odlišná situace překvapivě panovala na olomoucké univerzitě, kde učitelské fakulty vykazovaly velmi značné hodnoty podílu studentů starších třiceti let – pedagogická fakulta 19,8 % a filozofická fakulta dokonce 35 %. Při hodnocení tohoto jevu je však potřeba mít na paměti, že se jednalo o fakulty ve stadiu zrodu, s celkově nízkými počty posluchačů. I tak byl však počet řádných posluchačů olomoucké filozofické fakulty narozených do roku 1899 (33 osob) absolutně nejvyšší ze všech sledovaných vysokých škol. Poměrně značný počet třicátníků a starších vykazovala i nově zřízená Vysoká škola sociální v Brně – celkem 16,8 %. Nízký byl naopak jejich podíl na Vysoké škole báňské v Ostravě, kde nepřekračoval 3 %.

Pokud uvedená čísla dovolují vůbec nějaké zobecnění, pak je třeba konstatovat, že procento starších posluchačů bylo výrazně nižší na školách, fakultách a oborech, kde studium podmiňovala návštěva laboratorí, praktik a cvičení, tedy na školách s přísnějším studijním režimem, než na fakultách univerzitních, s výjimkou fakulty lékařské. Studium na některých fakultách, především humanitních, tak někdy připomínalo spíše dnešní celoživotní vzdělávání, bez výrazné snahy po jeho ukončení a dosažení plného vysokoškolského

²⁹ Otakar FRANĚK a kol., *Dějiny vysokého učení technického v Brně 1945–1975*, Brno 1975, s. 18.

vzdělání. Zájem starších uchazečů o studium také poutaly nově zřizované školy a obory. Impulzem pro zahájení studia mohla být například snadnější dopravní dostupnost nově zřizované školy, a tím i nižší studijní náklady (tyto důvody patrně hrály určitou roli na Univerzitě Palackého), mimořádný zájem o nově zřizovaný obor studia (např. na Vysoké škole sociální v Brně) či možnost zvýšit si kvalifikaci v oboru již vystudovaném (zeměměřičský obor na Vysoké škole technické v Brně).

S vyšším věkem poválečných studentů úzce souvisejí údaje o množství studentů, kteří byli v době svého studia zaměstnaní.³⁰ Nejvíce takových studentů, a to jak relativně, tak absolutně, se zapsalo ke studiu na Právnické fakultě MU, kde jejich podíl na celkovém počtu studentů práv činil plných 45 %. Z celkového počtu zaměstnaných brněnských vysokoškoláků (2841 osob) pak právnickou fakultu studovala více než jedna třetina (36,2 %). Právě do této skupiny studentů mířily stížnosti profesorského sboru fakulty na nízkou studijní disciplínu, resp. na úplnou studijní nečinnost. Právnické studium svým členěním do velkých studijních bloků, jež se daly jen obtížně zvládat, se zcela nehodilo pro studium při zaměstnání. Studijní úspěšnost právnického studia, nepřilíš velká i za normálních okolností, tak musela po válce ještě poklesnout. Právě proto, jak již bylo řečeno výše, nacházela mezi studenty podporu idea zavedení průběžných a dílčích zkoušek, jež by studium rozdělily do snáze uchopitelných částí. Ještě větší byl podíl zaměstnaných studentů na zeměměřičském oboru VŠT v Brně (52 %), tam se ale patrně jednalo, jak již bylo uvedeno, o praktiky, kteří si rozšiřovali dřívější tříleté studium na čtyřleté. Školou lépe uzpůsobenou studiu při zaměstnání byla od svého vzniku Vysoká škola sociální v Brně. Studium se kontrolovalo průběžně a jeho systémem do značné míry předjímal pozdější vývoj českého vysokého školství. Pro vysoký počet zaměstnaných studentů VŠS (41 %) lze vyslovit předpoklad, že se na tuto školu nového typu i zaměření zapisovali ve velké míře pracovníci již zaměstnaní v sociální a zdravotní sféře.

Zhruba čtvrtinový byl podíl zaměstnaných studentů na stavebním odboru VŠT a hospodářském odboru VŠZ stejně tak jako na učitelských fakultách MU, filozofické a přírodovědecké. U studentů učitelských fakult se lze důvodně domnívat, že při nedostatku učitelů často odcházeli do praxe již po vykonání 1. státní zkoušky a studium dokončovali při zaměstnání. Poměrně vysoký počet zaměstnaných studentů na nově zřízené pedagogické fakultě (34 %) svádí k hypotéze, že se na ni do řádného studia zpočátku zapisovali i učitelé v činné službě. Zcela jiný obraz však poskytuje pohled na učitelské fakulty olomoucké univerzity. Naprostou anomálií byl mimořádný počet zaměstnaných studentů na filozofické fakultě (celkem 160), tedy 66 % celkového početního stavu fakulty. Naopak na pedagogické fakultě byl podíl zaměstnaných studentů jen zhruba třetinový ve srovnání se sesterskou fakultou brněnskou. Na ostatních odborech a fakultách jak v Brně, tak i Olomouci a Ostravě netvořili zaměstnaní studenti více než desetiprocentní podíl, s ohledem na povahu a náročnost studia je překvapivé šestiprocentní zastoupení zaměstnaných posluchačů na obou lékařských fakultách.

S vyšším věkem poválečných posluchačů a výrazným podílem zaměstnaných studentů souvisí i otázka rodinného stavu vysokoškoláků, tj. vyššího podílu ženatých a vdáných posluchačů a posluchaček. Těch bylo na brněnských vysokých školách na podzim roku 1946 celkem 1913, přičemž plná čtvrtina tohoto počtu připadá na jedinou fakultu,

³⁰ Stále je třeba mít na paměti, že studium „in absentia“ nebylo přípustné. Ani výnos MŠO č. A-34.313/45 – V/1 (Hlavní zásady o studijních a zkušebních úlevách) ze dne 12. 6. 1945 tento zákaz nezužl, benevolentní přístup škol se ale patrně opíral o poněkud nezřetelné znění jeho prvního odstavce.

právníkou. Vysoký byl jejich podíl také na Vysoké škole sociální (20 %), naproti tomu nejnižší byl na Vysoké škole veterinární (2,1 %). Olomoucká univerzita jako celek vykazovala nadprůměrný, více než osmnáctiprocentní podíl ženatých a vdaných posluchačů a posluchaček, čímž o polovinu převyšovala univerzitu brněnskou (12,5 %). Nulový byl jejich podíl samozřejmě na bohoslovecké, brněnského průměru dosahovala lékařská fakulta, a absolutně nejvyšší byl na fakultě filozofické – 38 %. Toto číslo, které nemá obdobu na žádné jiné fakultě na Moravě (poněkud se mu přibližuje pouze olomoucká pedagogická fakulta se svými 26 %), samozřejmě úzce souvisí s vyšším věkem posluchačů této fakulty.

Zajímavé výsledky přinesl také výzkum posluchačů vysokých škol podle místa trvalého bydliště, tedy zjištění, jaký byl v roce 1946 poměr mezi studenty, kteří měli své trvalé bydliště v místě vysoké školy, a těmi, kteří v místě vysoké školy bydleli jen přechodně, nebo do něj dojížděli. Pro zásadnější zhodnocení výsledků však chybí srovnání nejen v širším časovém horizontu, ale také se situací v Čechách. Brněnské vysoké školy lze z hlediska trvalého bydliště posluchačů rozdělit na dvě velké skupiny. Do té první, v níž výrazně převažují mimobrněnsští studenti, patřila zejména Vysoká škola veterinární, na níž brněnsští studenti tvořili pouhých 12,5 % zapsaných posluchačů. Důvod je nasnadě, VŠV byla jedinou školou svého druhu v Čechách a na Moravě, a přitahovala tedy zájemce o studium z většího teritoria než ostatní vysoké školy. Lze však uvažovat ještě o jednom důvodu – posluchači často volili svůj obor studia podle zaměstnání svých rodičů. A působištěm veterinářů, kteří měli významnou hospodářskou funkci, byl spíše venkov než velká města. Uvedený argument také verifikuje skutečnost, že druhou brněnskou školou s vysokým podílem nebrněnských studentů (81,5 %), a to na obou odborech, hospodářském i lesnickém, byla Vysoká škola zemědělská. Na zbývajících brněnských vysokých školách dosahoval podíl studentů s trvalým bydlištěm v Brně výrazně vyšších hodnot – na technice činil v průměru 39 %. Mezi jednotlivými odbory techniky ale byly značné rozdíly; zatímco na architektuře a zeměměřičství tvořili „brněnské“ studenti bezmála jednu polovinu, na odboru elektro jejich podíl nedosahoval ani jedné třetiny.

Ještě více „brněnskou“ školou než technika byla Masarykova univerzita. Podíl studentů s bydlištěm v Brně na ní přesahoval 44 %, přičemž přibližně stejná čísla vykazuje většina jejich fakult, s výjimkou fakulty přírodovědecké a pedagogické, na nichž dosahoval zhruba 38 %. Jedinou brněnskou školou, na níž výrazně převažovali studenti, přicházející z Brna (60,1 %) nad „přespolními“, byla Vysoká škola sociální. Tato „regionalizace“ školy padá patrně z větší části na vrub faktu, že jakožto nově založená škola se ještě nedostala do povědomí širší veřejnosti. Uvedenou hypotézu lze vztáhnout i na nově vznikající Univerzitu Palackého, na níž studenti s trvalým bydlištěm v sídle školy, tedy olomoučtí, představovali více než dvě třetiny zapsaných posluchačů.³¹ Jedinou olomouckou fakultou, na níž podíl „přespolních“ posluchačů přesahoval padesát procent, byla fakulta pedagogická. Uvedená fakta mohla sloužit jako argument pro zakládání vysokých škol mimo stávající vysokoškolská centra. Je velmi pravděpodobné, že značná část studentů zapsaných na podzim 1946 na olomouckou univerzitu se ke studiu rozhodla právě pro snadnější dostupnost nové školy, spojenou s nižšími náklady na studium. Naproti tomu převaha posluchačů s trvalým bydlištěm v Ostravě na Vysoké škole báňské (74,7 %) svědčí jednoznačně o oprávněnosti přesunu této školy z Příbrami.

³¹ Výsledek poněkud, ale nikoliv zásadním způsobem ovlivnili bohoslovci, kteří ve všech případech vykazovali jako trvalé bydliště Olomouc.

K nejzajímavějším výstupům statistického šetření z roku 1946 patří zkoumání rozvrstvení rodičů posluchačů podle zaměstnání, tedy sociálního složení studentstva. Výsledky mají značnou závažnost a důležitost jak s ohledem na blížící se únorové události roku 1948 a následné represe proti studentstvu, tak i v relaci s pozdějšími úpornými a málo efektivními snahami KSČ o tzv. demokratizaci vysokých škol. Údaje získané z dotazníků (přičemž, jak uváděli autoři výzkumu, „rozmanitost příslušných povolání byla takřka neomezená“) byly pro účely vyhodnocení rozčleněny do deseti skupin: 1. státní úředníci a zaměstnanci veřejní (učitelé); 2. soukromí úředníci a zaměstnanci; 3. vojenští gázisté a příslušníci bezpečnostních složek; 4. svobodná povolání; 5. podnikatelé; 6. živnostníci, obchodníci, řemeslníci; 7. rolníci a lesníci; 8. dělníci; 9. penzisté; 10. posluchači nemající otce resp. rodičů.³²

Více vypovídající než souhrnná čísla za brněnské vysoké školy jsou jistě údaje za jednotlivé vysoké školy či fakulty. Přesto ani ta celková nejsou bez zajímavosti. Nejvíce studentů zapsaných na podzim 1946 na brněnských vysokých školách pocházelo z rodin státních a veřejných úředníků a zaměstnanců (28,3 %). Poměrně vysoký byl podíl studentů z rodin penzistů (15,4 %) a posluchačů bez rodičů (10 %). Mezi tyto dvě z hlediska povolání pasivní skupiny se vklínili jen příslušníci zemědělského stavu (11,7 %). Z ostatních sociálních skupin tvořili nejpočetnější soukromí úředníci (9,2 %) a živnostníci (8,2 %). Zastoupení ostatních kategorií už bylo výrazně nižší – podnikatelé 4,6 %, vojenští gázisté 4,5 %, dělníci 2,5 % a svobodná povolání 2,5 %.

Pohled na jednotlivé vysoké školy však poskytuje údaje, které se od sebe navzájem značně liší. Posluchači z rodin státních a veřejných zaměstnanců jasně dominují na dvou největších vysokých školách, na Masarykově univerzitě (31,2 %) a na Vysoké škole technické (27,4 %). Také v ostatních sociálních kategoriích není mezi těmito školami většího rozdílu, Vysoká škola technická měla však oproti univerzitě větší zastoupení živnostníků (11,3 %, na MU 7,4 %). Nejpočetněji zastoupenou sociální skupinou na dalších dvou vysokých školách, na Vysoké škole zemědělské a Vysoké škole veterinární, byli, jak už to vyplývalo ze zaměření studia na těchto školách, zemědělci (30,6 % na VŠZ, 29 % na VŠV). Vysoký však byl i počet studentů z rodin státních a veřejných zaměstnanců (kolem 20 %). Na Vysoké škole sociální studovala takřka čtvrtina studentů, kteří již neměli otce, což nepochybně souvisí s vyšším věkovým průměrem posluchačů.³³ Za zaznamenání také stojí, že podíl studentů z dělnických rodin na této škole jako na jediné v Brně byl vyšší než podíl posluchačů z podnikatelských kruhů (4,3 % ku 1,1 %).³⁴ Také na Vysoké škole báňské a na Univerzitě Palackého v Olomouci byli nejpočetněji zastoupenou skupinou studenti z rodin státních

³² Pro Univerzitu Karlovu jsou k dispozici údaje o sociálním složení studentů získané na základě prosopografického výzkumu v Archivu UK. Publikovány byly in: J. HAVRÁNEK – Z. POUŠTA (edd.), *Dějiny UK*, IV, s. 608–609. Brněnskému výzkumu jsou časově nejbližší údaje za studijní rok 1939/40. Možnost přímého srovnání ale poněkud komplikuje rozdílná konstrukce sociálních skupin v obou výzkumech. Zatímco údaje o podílu studentů z podnikatelských rodin lze bez problémů srovnat a hodnoty jsou si velmi blízké, srovnání podílu studentů z dělnických rodin je problematictější, protože výzkum UK k nim přiřazuje i děti řemeslníků. Vzhledem k tomu, že podíl této sloučené skupiny se i tak pohybuje na fakultách UK kolem 10 procent (s výjimkou teologické fakulty, kde dosahuje 27 procent), lze se domnívat, že podíl dělnických studentů na UK těsně před válkou se nebude příliš lišit od hodnot zjištěných v roce 1946 v Brně. Takřka shodný byl i podíl rolnických dětí na UK a na brněnských vysokých školách, MU a VUT, na dalších vysokých školách, už vzhledem k jejich profilaci, byl výrazně vyšší. V Praze stejně jako v Brně měla evidentně převážně zastoupení mezi studenty střední třída.

³³ I tak je podíl studentů bez otce či rodičů na VŠS nezvykle vysoký ve srovnání s ostatními vysokými školami, na nichž se zastoupení zmíněné kategorie pohybovalo v rozmezí 7–11 %. Nabízí se proto i úvaha, že se na tuto školu, která měla vychovávat absolventy pro sociální a zdravotní sféru, hlásili ve větší míře posluchači se zvýšeným sociálním citěním, mezi něž právě osiřelí studenti mohli patřit.

³⁴ MU 2,8 % : 4,7 %; VŠT 2,8 % : 5,9 %; VŠZ 2,9 % : 3 %; VŠV 1,9 % : 3,6 %.

a veřejných zaměstnanců (28,2 % a 24,3 %). Vysoká škola báňská se však od ostatních vysokých škol lišila výrazně vyšším podílem posluchačů z rodin soukromých úředníků a zaměstnanců a z rodin živnostníků, úředníků a řemeslníků (19,6 % a 14,6 %). Nápadné je také daleko vyšší zastoupení studentů z dělnických rodin (6,9 %) oproti podnikatelům (1 %). Zcela obdobná je situace i na Univerzitě Palackého (4,1 % ku 1,1 %), a obě školy se tak v tomto aspektu odlišují od škol brněnských, na nichž, s výjimkou Vysoké školy sociální, převažovali studenti z rodin podnikatelských nad dělnickými. Vcelku však je rozvrstvení posluchačů podle zaměstnání rodičů na Univerzitě Palackého obdobné jako na Masarykově univerzitě. Nápadný je na olomoucké filozofické fakultě vysoký podíl studentů z rodin penzistů (22 %), což opět souvisí s vyšším věkovým průměrem na této fakultě. Za zmínku stojí také extrémně vysoký podíl studentů z rodin rolníků a lesníků na olomoucké bohoslovecké fakultě (44,4 %), který jednoznačně svědčí o vlivu a postavení katolické církve v této sociální skupině.

Poněkud větší zastoupení, než je celouniverzitní průměr, mají svobodná povolání (lékaři, advokáti, umělci) na olomoucké lékařské fakultě i na její sesterské fakultě brněnské. Patrně není náhodné, že studenti si často volili zaměření studia podle zaměstnání rodičů, zvláště v kategoriích lékaři, učitelé a právníci. Vysoký podíl posluchačů z rodin státních a veřejných zaměstnanců, ale také z dalších sociálních skupin, které je možno řadit do tzv. střední třídy (soukromí úředníci, živnostníci a částečně v té době i zemědělci) na vysokých školách svědčí o vážnosti, jíž se vyšší vzdělání v těchto kruzích těšilo. Velmi nízký počet posluchačů z dělnických rodin na vysokých školách (s výjimkou Vysoké školy báňské nikde nepřevyšil 5 %) měl celou řadu příčin – od ekonomických (okamžitou změnu zde nemohlo přinést ani zrušení poplatků za studium, ani poměrně štědrý systém státních stipendií zavedených v roce 1945) až po setrvačnost ve výběru povolání, která se ostatně projevovala už v nízkém zastoupení studentů z dělnických rodin na školách středních.³⁵

Počet posluchačů z podnikatelských rodin na vysokých školách byl sice většinou vyšší (relativně nejvyšší na Vysoké škole technické v Brně – 5,9 %), sotva však bylo možno vysokoškolské studentstvo označovat za „zlatou mládež“, jak to s oblibou činila komunistická propaganda.

Více než rozvrstvení studentů podle zaměstnání rodičů (do jedné skupiny mohli být zahrnutí studenti z rodiny s velmi rozdílnými příjmy – např. zemědělci) vypovídají o sociálních poměrech přehledy vyplácených stipendií. Uvedená čísla však mohou mít pouze relativní vypovídací hodnotu, pro absolutní soudy o životní úrovni posluchačů by bylo nutno detailně zkoumat podmínky pro udělení stipendia. V lednu 1947 vyplatila Správní komise pro sociální péči o vysokoškolské studentstvo v Brně celkem 4818 státních stipendií, to znamená, že stipendium pobíralo 36,84 % posluchačů tehdy zapsaných na brněnských vysokých školách.³⁶ Nejvyšší počet stipendistů byl na Vysoké škole veterinární (54,11 %) a na lesnickém odboru VŠZ (50,7 %). Na Masarykově univerzitě se podíl stipendistů pohyboval od 11,7 % na právnické fakultě do 43,3 % na fakultě lékařské. Při vyhodnocování těchto čísel je však třeba mít na paměti vysoké procento zaměstnaných studentů na právnické

³⁵ John CONNELLY, *Ztročená univerzita. Sovětizace vysokého školství ve východním Německu, v českých zemích a Polsku v letech 1945–1956*, Praha 2008, s. 396–407.

³⁶ Je přitom zajímavé, že ačkoliv počet posluchačů ve studijním roce 1946/47 oproti roku 1945/46 vzrostl, počet vyplácených stipendií v té době poklesl z 5211 na 4818. Spíše než s rostoucí životní úrovní je možno počítat s jistou obměnou studentů, tj. že ve studijním roce 1946/47 se na vysokých školách ke studiu zapsalo větší množství posluchačů z lépe situovaných rodin.

fakultě. Stejně tak je třeba zohlednit vyšší zaměstnanost studentů při posuzování množství vyplácených stipendií na Vysoké škole sociální (26, 8 %).

Na olomoucké univerzitě bylo procento vyplácených stipendií na lékařské fakultě stejné jako na její sesterské fakultě v Brně (43 %), jen málo odlišný je podíl stipendistů na obou pedagogických fakultách (Brno 18,8 %, Olomouc 14 %).

V poměru k celkovému počtu studentů byl největší počet stipendií vyplácen na bohoslovecké fakultě (78 %), nejnižší podíl stipendistů ze všech sledovaných škol a fakult měla naopak olomoucká filozofická fakulta (14 %). Zde je však opět nutno poukázat na vysoký podíl starších a ekonomicky již aktivních studentů na této fakultě. Vysoká škola báňská naproti tomu vykazuje obdobně vysoký podíl stipendistů jako brněnská technika, na jejichž odborech s výjimkou architektury (33,9 %) byli stipendisté zastoupeni v rozmezí od 46 % do 49,9 %.

Z rozsáhlého výzkumu, který prováděl brněnský Svaz vysokoškolského studentstva na podzim 1946, byla věnována pozornost jen těm kritériím, která mají relevanci k aktuálním problémům vysokých škol ve 2. polovině 40. let – k regulaci přílivu absolventů, resp. zavedení přijímacího řízení, a také ke studentským prověrkám a čistkám a tzv. demokratickému řízení vysokých škol.³⁷ Výzkum však zahrnoval i celou řadu dalších otázek – náboženství, státní příslušnost, národnost, předchozí vzdělání, rasovou a politickou persekuci, účast v odboji, ubytování, stravování, abstinenci atd.

Na základě získaných dat lze s jistou opatrností formulovat určité závěry k výše vymezeným problémům. Z hlediska sociálního původu početně dominovali na všech moravskoslezských vysokých školách studenti ze střední třídy, do níž je možno řadit většinu z vytvořených osmi skupin tzv. aktivních povolání.³⁸ Podíl dělníků na jedné straně a podnikatelů na straně druhé na celkovém počtu studentů byl naopak velmi malý. Bylo zcela zjevné, že jakákoliv opatření, včetně seberozsáhlejších čistek, nemohla sociální složení vysokoškolských studentů výrazněji ovlivnit. Jen malý význam mohlo mít v tomto ohledu zavedení přijímacího řízení na vysoké školy, protože dělnická třída měla malé zastoupení i na středních školách. Poúnorová kampaň za demokratizaci vysokých škol, tak halasně vyhlášená komunistickou stranou, mohla mít proto spíše jen proklamativní, propagandistický a popřípadě zastrášující charakter. Tzv. poválečný příliv posluchačů na vysoké školy nebyl způsoben pouze válečnými maturitními ročníky. Na vysoké školy se po válce zapsalo i velké množství posluchačů starších (a někdy i velmi letitých). Zčásti se jednalo o tzv. věčné studenty, pro řadu dalších ale zřejmě poválečné klima znamenalo novou výzvu ke studiu a k dosažení lepšího společenského postavení. Řada poválečných studentů také už vysokoškolské vzdělání absolvovala a zápis dalšího oboru chápala jako jistou formu, řečeno dnešními slovy, celoživotního vzdělávání. Studium jim usnadňovalo zrušení všech poplatků za studium v roce 1945, které, jak dosvědčovalo stanovisko profesorského sboru

³⁷ K prověrkám například: Josef HANZAL, *Studijní prověrky na vysokých školách*, Dějiny a současnost 9, 1969, č. 6, s. 28–30; Jiří PULEC – Jiřina KALEDOVSKÁ, *Masarykova univerzita v letech 1948–1949*, Časopis Slezského zemského muzea, serie B 45, 1996, s. 69–95; Vladimíra HRADECKÁ, *KSC a tzv. studijní prověrky na vysokých školách*, in: *Věda v Československu 1945–1953* (sborník z konference), Praha 1999, s. 275–286; P. URBÁŠEK – J. PULEC a kol., *Kapitoly z dějin univerzitního školství*, s. 15–26; Jiří ZOUNEK, *Filozofická fakulta Masarykovy univerzity v letech 1948–1949*, Časopis Maticе moravské 115, 1996, s. 299–313; Alena MIKOVCOVÁ, *Kapitoly poválečných dějin Vysoké školy zemědělské v Brně*, Východočeské listy historické 27, 2010, s. 64–85, zde s. 71–72.

³⁸ Do střední třídy patřila dle mého soudu i velmi značná část „zemědělců“, jejich mechanické přiřazování a sčítání s dělníky (J. CONNELLY, *Ztročená univerzita*, s. 397) je pro období před rokem 1948 anachronismem.

Právnické fakulty MU, paradoxně přispělo spíše k většímu zájmu bohatších vrstev o studium na vysoké škole, než aby stimulovalo zájem dělnictva.³⁹

Vzhledem k zastaralým a nevyhovujícím studijním předpisům, které nevyžadovaly takřka vůbec průběžnou kontrolu studia, studovalo na vysokých školách množství studentů bez zjevné snahy o brzké zakončení studia, resp. studentů, kteří si své studium neúměrně protahovali. Efektivita vzdělávacího procesu tak byla velmi nízká, už za 1. republiky úspěšně absolvovala vysokoškolská studia pouhá polovina z těch, kteří na vysokou školu vstupovali, a pro poválečné období je třeba počítat s poměrem ještě nepříznivějším (případnému srovnání však zabránilo tzv. přešetření studijního prospěchu posluchačů vysokých škol z přelomu let 1948–1949). Tento stav nejen problematizoval případnou realizaci vládního usnesení z června 1946 o plánování počtu absolventů, ale neúměrně také zatěžoval státní pokladnu (studium bylo od roku 1945 zcela bezplatné a státem navíc dotované rozsáhlým systémem státních stipendií). Východiskem z této situace mohl být pouze nový systém studia na vysokých školách, který se v poválečném období začal připravovat a byl už částečně uplatňován na některých nově zřizovaných vysokých školách, například na Vysoké škole politické a sociální. Jeho případné zavedení však sebou neslo řadu problémů a komplikací. Při důsledném respektování právního řádu a práv již studujících posluchačů bylo nutné počítat s velmi dlouhou souběžnou existencí obou systémů studia, navzájem neslučitelných se všemi důsledky z toho plynoucími. Alternativou mohlo být pouze přijetí určitých studijních opatření retroaktivní povahy, ať dílčí, či zásadnější povahy, o nichž však v té době oficiálně nikdo ještě vážně neuvažoval. Únor 1948 se však již blížil.

Přílohy:

Tabulky jsou převzaty i s komentářem ze souborného vydání výsledků výzkumu: Čestmír HÖLL, *Moravskoslezské vysokoškolské studentstvo ve statistice, souborné a doplněné vydání jednotlivých dílčích zpráv*, Brno, Svaz vysokoškolského studentstva v Brně, 1949, oddíl A, č. 3: Rozvrstvení posluchačů dle věku, oddíl D, č. 15: Státní studijní podpory, oddíl E, č. 21: Rozvrstvení posluchačů dle zaměstnání.

1. Rozvrstvení rodičů posluchačů dle zaměstnání

Předpokladem správného zpracování této otázky bylo stanovení jednotlivých kategorií zaměstnání, do nichž by bylo možno zařadit veškeré uvedené údaje, obsažené v dotazníku. Ač rozmanitost příslušných povolání je skoro neomezená, přece se podařilo, i když ne zcela výstižně, vytvořit následující skupiny:

- 1 Státní a veřejní úředníci a zaměstnanci (učitelé)
- 2 Soukromí úředníci a zaměstnanci
- 3 Vojeňští gážíisté a příslušníci bezpečnostních složek
- 4 Svobodná povolání (lékaři, advokáti, umělci apod.)
- 5 Podnikatelé

³⁹ Pro méně majetné vrstvy existoval už za 1. republiky rozsáhlý systém úlev až po úplné osvobození od poplatků.

- 6 Živnostníci, obchodníci a řemeslníci
- 7 Rolníci a lesníci
- 8 Dělníci apod. skupiny
- 9 Pensisté, resp. osoby ve výslužbě
- 10 Posluchači, nemající otce, resp. rodičů

Všimneme-li si tedy rodičů brněnských vysokoškolských studentů po této stránce jako celku, vidíme, že na prvním místě stojí posluchači, jejichž rodiče jsou ve státní a veřejné službě. Tato skupina tvoří něco méně než 1/3 všech vysokoškoláků (28,3 %). Dále jsou nejpočetnější rodiče, kteří nejsou v aktivním zaměstnaneckém poměru, pensisté, jichž je více než 1/6 (2010 osob). Z ostatních uvedených povolání jdou za sebou v sestupné linii příslušníci zemědělského stavu (11,7 %), posluchači bez rodičů (10 %). Ze zbývajících zaměstnání jsou nejpočetnější kategorie soukromých úředníků a zaměstnanců (9,2 %), a živnostníci (8,2 %). Ve skupině podnikatelské je 606 rodičů posluchačů, tj. 4,6 %, vojenští gážisté 4,5 %, příslušníků z dělnických řad 2,5 % a svobodných povolání taktéž 2,5 %.

Na jednotlivých vysokých školách se jeví tato situace (čísla znamenají procenta vzhledem k základnímu číslu – počtu posluchačů. Arabské číslo značí vždy pořadí).

A. Masarykova universita. Základní číslo 7087

1	státní a veřejní úředníci a zaměstnanci	31,20 %
2	pensisté	16,50 %
3	bez otce	9,70 %
4	soukromí úředníci a zaměstnanci	9,20 %
5	zemědělci	8,30 %
6	živnostníci	7,40 %
7	vojenští gážisté	4,79 %
8	podnikatelé	4,71 %
9	svobodná povolání	2,80 %
10	dělníci	2,40 %
–	Ztrátové číslo	2,90 %

B. Vysoká škola technická. Základní číslo 3268

1	státní a veřejní úředníci a zaměstnanci	27,4 %
2	pensisté	15,5 %
3	bez otce	11,5 %
4	živnostníci	11,3 %
5	soukromí úředníci a zaměstnanci	10,4 %
6	zemědělci	6,8 %
7	podnikatelé	5,9 %
8	vojenští gážisté	4,8 %
9	dělníci	2,8 %
10	svobodná povolání	2,3 %
–	Ztrátové číslo	1,3 %

Vůči universitě je značnější přesun jen u kategorie živnostníků.

C. Vysoká škola zemědělská. Základní číslo 1490

1	zemědělci	30,6 %
2	státní a veřejní úředníci a zaměstnanci	23,5 %
3	pensisté	12,9 %
4	soukromí úředníci a zaměstnanci	8,3 %
5	bez otce	7,6 %
6	živnostníci	6,3 %
7	vojenští gážisté	4,2 %
8	podnikatelé	3,0 %
9	dělníci	2,9 %
10	svobodná povolání	1,8 %
–	Ztrátové číslo	0,6 %

Vůči universitě a technice je nejmarkantnější rozdíl v tom, že první místo zaujímají příslušníci zemědělského stavu, což souvisí též úzce s posláním této vysoké školy.

D. Vysoká škola zvěrolékařská. Základní číslo 858

1	zemědělci	29,0 %
2	státní a veřejní úředníci a zaměstnanci	19,9 %
3	pensisté	12,9 %
4	bez otce	8,6 %
5	soukromí úředníci a zaměstnanci	7,7 %
6	živnostníci	7,0 %
7	podnikatelé	3,6 %
8	vojenští gážisté	3,5 %
9	svobodná povolání	3,3 %
10	dělníci	1,9 %
–	Ztrátové číslo	4,2 %

Srovnáme-li Vysokou školu zvěrolékařskou s universitou a technikou, vidíme, že poměry jsou podobné, jako u Vysoké školy zemědělské, vzhledem k této je potom procento zemědělců nižší, i když zůstává značně vysoké.

E. Vysoká škola sociální. Základní číslo 345

1	bez otce	24,0 %
2	státní a veřejní úředníci a zaměstnanci	22,3 %
3	pensisté	16,9 %
4	živnostníci	7,9 %
5	zemědělci	6,9 %
6	soukromí úředníci a zaměstnanci	5,1 %
7	dělníci	4,3 %
8	vojenští gážisté	3,5 %
9	svobodná povolání	1,8 %
10	podnikatelé	1,1 %
–	Ztrátové číslo	6,3 %

Vůči všem předcházejícím jeví se při srovnávání ve všech skupinách značné přesuny.

2. Tabulka posluchačů dle věku

Rok narození:	1928	1927	1926	1925	1924	1923	1922	1921	1920	1915–1919	1910–1914	1900–1909	do 1899	Nevyplněno	Celkem
LF	5	191	214	337	314	310	218	158	161	293	52	22	1	48	2324
PF	7	160	199	186	222	231	287	221	220	147	144	80	19	117	2240
FF	2	96	151	158	155	161	149	144	104	197	75	42	9	13	1456
PfF	2	67	63	117	112	123	90	61	60	107	41	28	6	15	892
PdF	0	39	25	18	13	5	11	5	3	14	10	6	3	23	175
MU celkem	16	553	652	816	816	830	755	589	548	758	322	178	38	216	7087
S	7	76	97	103	122	130	128	130	101	119	25	9	1	18	1066
E	3	42	50	47	52	52	39	31	24	45	6	4	1	7	403
CH	1	58	84	83	85	105	79	67	36	40	9	2	0	39	688
St	2	46	44	60	58	56	82	44	42	44	21	12	6	0	517
A	1	31	37	45	38	37	44	37	15	22	15	5	0	15	342
Z	0	4	8	5	10	9	4	8	5	42	63	40	20	24	242
VŠT celkem	14	257	320	343	365	389	376	317	223	312	139	72	28	103	3258
H	4	44	87	92	86	73	76	84	58	77	32	20	3	25	761
L	2	63	111	108	99	96	72	59	34	28	17	7	1	22	719
VŠZ celkem	6	107	198	200	185	169	148	143	92	105	49	27	4	47	1480
VŠS	3	29	41	41	32	22	26	14	20	33	25	27	6	26	345
VŠV	3	72	103	138	102	124	76	67	46	63	6	2	0	56	858
Úhrnem	42	1018	1314	1538	1500	1534	1381	1130	929	1271	541	306	76	448	13028

Ztrátové číslo 448 (3,4%)

Čísla v posledním vertikálním sloupci znamenají počet posluchačů té či oné fakulty (odboru).

Vysvětlivky:	MU	Masarykova univerzita	VŠT	Vysoká škola technická	VŠZ	Vysoká škola zemědělská
	LF	Lékařská fakulta	S	Strojní odbor	H	Hospodářský odbor
	PF	Právnícká fakulta	E	Elektro odbor	L	Lesnický odbor
	FF	Filozofická fakulta	CH	Chemie odbor	VŠS	Vysoká škola sociální
	PfF	Přírodovědecká fakulta	ST	Stavební odbor	VŠV	Vysoká škola veterinární
	PdF	Pedagogická fakulta	A	Architektury – odbor		
			Z	Zeměměřiči		

3. Stipendia 1946/1947 (leden)

Fakulta (odbor)	Výše státních studijních podpor v Kčs													Počet všech		Jelich poměr v %
	nad 1500	1500	1250	1200	1000	950, 800, 700	900	750	600	500	400	300	pod 300	stipendistů	posluchačů	
MU	53	736	336	174	287	109	92	120	75	67	60	74	57	2240	7087	31,6
lékařská	25	373	124	79	129	47	37	50	34	30	34	27	18	1007	2324	43,33
právníká	8	67	55	19	30	18	6	20	6	10	6	9	10	264	2240	11,74
filozofická	10	189	92	55	83	27	32	31	17	14	15	23	16	604	1456	41,19
přírodovědecká	10	106	48	21	44	16	16	15	18	10	5	13	10	332	892	37,33
pedagogická	0	1	17	0	1	1	1	4	0	3	0	2	3	33	175	18,85
Technika	41	460	175	139	208	52	59	45	57	34	41	59	58	1428	3268	43,69
strojní	18	174	63	46	87	13	20	16	16	12	8	28	7	508	1066	47,65
elektro	1	57	15	29	23	11	10	4	6	2	5	7	12	182	403	45,16
chemický	9	94	42	28	52	9	17	7	18	7	12	12	20	327	698	46,85
stavební	7	82	36	28	32	9	10	5	12	10	5	10	12	258	517	49,9
architekti	5	40	14	2	13	8	2	8	4	2	10	2	5	115	342	33,91
zeměměřiči	1	13	5	6	1	2	0	5	1	1	1	0	2	38	242	15,7
VŠZ	15	193	120	59	55	15	28	29	29	18	4	17	13	595	1490	40,5
hospodářský	1	60	46	33	28	10	12	3	14	6	1	6	4	224	761	29,4
lesnický	14	133	74	26	27	5	16	26	15	12	3	11	9	371	729	50,7
VŠ veterinární celkem	11	164	142	34	31	2	22	7	10	11	3	19	9	465	858	54,11
VŠ sociální celkem	1	12	23	1	24	3	3	11	5	2	4	0	1	90	345	26,08
Vše úhrnem	121	1565	796	407	605	181	204	212	176	132	112	169	138	4818	13048	36,84

Die mährisch-schlesische Studentenschaft in der Statistik von 1946

ZUSAMMENFASSUNG

Im Herbst des Jahres 1946 veranstaltete der Studentenbund in Brünn eine statistische Erhebung unter den Hörern der Hochschulen in Mähren-Schlesien. Die Umfrage, die eine breite Skala von Aspekten enthielt, angefangen bei der altersmäßigen und sozialen Zusammensetzung der Hörer oder dem Anteil von Frauen oder Berufstätigen unter der Hörschaft bis hin zu speziellen Fragen (beispielsweise nach der Beteiligung im Widerstand oder danach, ob der Betreffende Opfer rassistischer Verfolgung war), erbrachte interessante Einsichten. Mit der Schließung der tschechischen Hochschulen für die Dauer von sechs Jahren korreliert der hohe Anteil von Hörern, die bereits während des Studiums berufstätig waren; dieser Anteil erreicht sein Maximum an der juristischen Fakultät in Brünn (45 %). Den beträchtlichen Anteil von Hochschülern höheren Alters kann man nicht mit der kriegsmäßig bedingten Studienunterbrechung alleine erklären – immerhin waren fast 7 % der damals eingeschriebenen Brünnener Hochschüler vor 1914 geboren. Die statistische Erhebung trug somit zu der damals laufenden Diskussion über die Einführung von Hochschulaufnahmeverfahren bei, die 1947 in einen entsprechenden Gesetzesentwurf mündete, den Abgeordnete der im Parlament vertretenen nichtkommunistischen Parteien einbrachten und der auch die Unterstützung des Rates der Hochschulrektoren fand. Die Ergebnisse der statistischen Erhebung an den mährisch-schlesischen Hochschulen zeigt, dass der in der Nachkriegszeit einsetzende Zustrom von Hörern an die Hochschulen nicht die einzige Ursache für ihre Kapazitätsprobleme darstellte. Ein ebenso brennendes Problem, das von dem erwähnten Gesetz allerdings nicht gelöst werden konnte, war die hohe Zahl der sogenannten ewigen Studenten.

Deutsche Übersetzung Wolf B. Oerter

Materiály

ŽEZLO PŘÍRODOVĚDECKÉ FAKULTY UNIVERZITY KARLOVY: NOVÉ POZNATKY O HISTORII, RESTAUROVÁNÍ A POUŽITÝCH MATERIÁLECH

ZDEŇKA PETROVÁ

SCEPTRE OF THE FACULTY OF SCIENCE OF CHARLES UNIVERSITY: NEW FINDINGS ABOUT ITS HISTORY, RESTORATION, AND MATERIALS USED

The article focuses on the sceptre of the Faculty of Science of Charles University in Prague. Recently discovered historical documentation provided new information regarding its making, enabled reinterpretation of some of the reliefs, and offered a description of the restoration works performed on the sceptre in the 1950s and in 1979. Investigation of the sceptre itself led to a reevaluation of its length, a description of goldsmithing techniques, and, last but not least, enabled a reidentification of four of the ten groups of stones that adorn the sceptre and brought information on the composition of metal alloys used for its manufacture.

Key words: sceptre – Faculty of Science of Charles University in Prague – gemstones – precious metals – historical circumstances – restoration – goldsmithing techniques

Úvod

Mezi insignie Univerzity Karlovy symbolicky představující akademická práva a svobody propůjčené univerzitě patří žezla fakultní a rektorské, medaile s řetězy důstojenství a pečetidlo se známým vyobrazením klečícího Karla IV. Jakožto vzácné skvosty dokumentující historický vývoj univerzity poutají zaslouženou pozornost, nicméně není mnoho publikací, které by se jimi podrobně zabývaly. Zatím nejobsáhlejší zmapování historie insignií podává Petráň a kol.¹ Nejvíce informací týkajících se popisu žezel pak uvádějí Herber a Havránek,² jejichž výzkum je základem všech pozdějších publikací zmiňujících žezla Univerzity Karlovy.

Tento článek vychází z diplomové práce zpracované na Přírodovědecké fakultě Univerzity Karlovy, jejímž předmětem zájmu byl především materiálový výzkum žezla přírodovědecké fakulty. Při rešerši historického kontextu však byly objeveny zajímavé dosud nepublikované dokumenty, které vrhají světlo na okolnosti vzniku žezla, umožňují reinterpretaci jeho reliéfů a přinášejí podrobnosti o jeho rozsáhlém restaurování v roce 1979. Materiálový průzkum pak odhalil chybné vizuální určení některých drahých kamenů zdobících žezlo a také naznačil postříbření žezla, které bylo později potvrzeno v objevené restaurátorské dokumentaci.

¹ Josef PETRÁŇ (ed.), *Památky Univerzity Karlovy*, Praha 1999, s. 363.

² Otto HERBER – Jan HAVRÁNEK, *Insignie, medaile, taláry Univerzity Karlovy*, Praha 1987, s. 149.

Žezla Univerzity Karlovy v průběhu dějin

Z počátku užívaly univerzity zejména žezla rektorská, a tak tomu bylo i na Univerzitě Karlově. Nejspíše na začátku 15. století začaly užívat žezla i jednotlivé fakulty. Žezla měla význam zejména při veřejných slavnostech, inauguracích, při jmenování do univerzitních funkcí a udílení titulů, ale i při výkonu právní moci nad členy akademické obce.³

Středověká podoba nejstarších žezel Univerzity Karlovy není známa. Žezla, která byla užívána fakultami lékařskou a právníkou od první poloviny 17. století, měla nově vytvořené horní části dřívku a hlavice na původně gotických rukojetích; žezla fakult teologické a filozofické (vzhledem ke své stylové podobnosti) zřejmě vznikla najednou, okolo poloviny 17. století. Žezlo rektorské, užívané tehdejší Univerzitou Karlo-Ferdinandovou, bylo původně rektorským žezlem klementinské jezuitské koleje a vzniklo nejspíše záhy po založení jezuitské akademie v roce 1562. Po jejím připojení k univerzitě v roce 1654 pak reprezentovalo rektorský úřad spojených škol.⁴

V roce 1882, kdy se Univerzita Karlo-Ferdinandova rozdělila na univerzitu českou a německou, připadla žezla německé straně a česká univerzita si musela nechat vyrobit žezla nová. Zakázka byla zadána pražskému zlatníkovi Janu Tenglerovi (jehož živnost byla založena roku 1878), který zhotovil v roce 1883 žezlo rektorské a žezla právnícké, filozofické a lékařské fakulty. Později, roku 1891, vyrobil žezlo i pro nově vzniklou českou teologickou fakultu.⁵

Po osamostatnění Československé republiky se česká univerzita Karlo-Ferdinandova vrátila ke svému původnímu názvu Univerzita Karlova a jako jediné uznané pokračovatelce historického vysokého učení jí měla být navracena starší univerzitní žezla, což bylo ošetřeno i zákonem z roku 1920 (tzv. *Lex Mareš*). Německá univerzita v Praze je však nechtěla vydat a k jejich vrácení došlo až po studentských bouřích v roce 1934. Téhož roku Ministerstvo školství a národní osvěty zadalo Vysoké škole umělecko-průmyslové vytvoření návrhů na nová žezla pro německou univerzitu a v roce 1937 byla žezla zhotovena. Již roku 1939 si však německá univerzita opět přivlastnila historická žezla, která byla v dubnu 1945 spolu s novými žezly německé univerzity odvezena z Prahy a od té doby jsou nezvěstná.⁶

Univerzita Karlova tak při svých slavnostech používá žezla vyrobená v letech 1883 až 1891 (rektorské a fakult právnícké, filozofické, lékařské, katolické teologické) a žezla zhotovená v průběhu 20. století při vzniku dalších fakult. Postupně přibyla žezla fakult přírodovědecké, pedagogické, tělesné výchovy a sportu, matematicko-fyzikální, farmaceutické v Hradci Králové a husitské teologické.⁷ Jako poslední, v roce 2005, bylo zhotoveno žezlo fakulty humanitních studií, které se vymyká obvyklému pojetí žezla použitým materiálem – jeho základ tvoří dřevo.

³ Josef PETRÁŇ, *Karolinum, historický klenot Univerzity Karlovy*, Praha 1995, s. 117.

⁴ J. PETRÁŇ (ed.), *Památky*, s. 363; Karel DOMIN – Václav VOJTIŠEK – Josef HUTTER, *Karolinum, statek národní*, Praha 1935, s. 211.

⁵ J. PETRÁŇ (ed.), *Památky*, s. 363.

⁶ Tamtéž.

⁷ Tamtéž.

Žezlo Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy

Vládním nařízením č. 392/120 Sb. ze dne 24. června roku 1920 se od filozofické fakulty oddělila fakulta přírodovědecká.⁸ Již při plánování jejího oddělení byl Ministerstvu školství a národní osvěty podán děkanátem filozofické fakulty mezi jinými návrh ve znění, že: „*Obě [fakulta filozofická a fakulta přírodovědecká] mají svého pedela a své insignie.*“⁹

Ustanovení pedela, zajištění jeho slavnostního taláru a objednání žezla pro přírodovědeckou fakultu se však začalo projednávat až o více jak rok později, 25. listopadu 1921, a to na schůzi profesorského sboru přírodovědecké fakulty. Byla ustanovena komise, která se měla záležitostmi zabývat.¹⁰ Na schůzi konané 26. ledna 1922 pak došlo k projednání návrhu komise, kde je mimo jiné uvedeno: „... *aby zároveň bylo Ministerstvo školství a nár. osv. požádáno, aby dalo zhotoviti fakultní žezlo podobné žezlu původní nerozdělené fakulty filozofické. Ozdoby žezla by mohly býti pozměněny; vedle súvičky by mohl býti vhodným způsobem k němu přidělán astronomický globus, popřípadě jiné předměty symbolicky připomínající předměty pěstované na fakultě.*“¹¹ Na Ministerstvo školství a národní osvěty pak byla o pět dní později děkanem zaslána žádost týkající se pedela, opatření jeho pláště a návrhu žezla s doporučením, aby zpracováním návrhu byla pověřena škola zlatnická nebo umělecko-průmyslová.¹² Ministerstvo odpovědělo až 9. října téhož roku, nicméně příznivě ve všech zmiňovaných záležitostech, a uvádí, že návrh byl na základě rozhodnutí ministerského tajemníka Dr. Štecha¹³ objednan u školy umělecko-průmyslové a bude předložen děkanství k vyjádření.¹⁴ Vzhledem k tomu, že záležitost pořízení fakultního žezla dále nijak nepostupovala, byla 19. prosince z přírodovědecké fakulty ministerstvu zaslána urgence.¹⁵ Po následném obdržení návrhu žezla byla 25. ledna 1923 na schůzi profesorského sboru zvolena komise pro posouzení návrhu, přičemž z referátu předneseného na schůzi únorové a zřejmě v obdobné podobě schváleného na schůzi dubnové¹⁶ vyplývá stanovisko přírodovědecké fakulty vyjadřující domněnku, že žezlo by se příliš stylově odlišovalo od ostatních univerzitních žezel a nezachovávalo by dostatečně kontinuitu s dřívější společnou fakultou filozofickou. Autorem návrhu žezla byl prof. Jaroslav Horejc, pro jehož tvorbu byl typický dekorativní charakter s osobitými protáhlými a svalnatými figurami.¹⁷ Tento jeho styl zřejmě narazil na hodnocení akademiků. Komise tedy navrhuje: „*Budiž opatřeno žezlo úplně shodné s žezlem dosavadní společné fakulty až na to, aby na místě zlatčeného slunce na vrcholku se nalézala malá planetosphaera se stříbrnou hvězdou jako ukončení.*“ Je také připojena drobná kresba, jak by měla hlavička žezla vypadat (obr. 1).¹⁸

⁸ František ČECH, *Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy 1920–1980: dějiny, současnost, perspektivy*, Praha 1981, s. 160.

⁹ Archiv Univerzity Karlovy (dále AUK), fond Akademický senát Univerzity Karlovy (dále AS UK), k. 46, i. č. 685, 1920, oddělení přírodovědecké fakulty od fakulty filozofické.

¹⁰ AUK, fond Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy (dále PFF UK), k. 1/II, i. č. 1, 1921/22, protokoly schůzí profesorského sboru.

¹¹ AUK, f. PFF UK, k. 76, i. č. 1622, 1921/22, spisy přírodovědecké fakulty /1–1300/, spis č. 846; AUK, f. PFF UK, k. 1/II, i. č. 1.

¹² AUK, f. PFF UK, k. 76, i. č. 1622.

¹³ Národní archiv, fond Ministerstvo školství, Praha (1918–1949), k. 1067, i. č. 1533, spis č. 13.728/22.

¹⁴ AUK, f. PFF UK, k. 78, i. č. 1623, 1922/23, spisy přírodovědecké fakulty /1–2000/, spis č. 739.

¹⁵ AUK, f. PFF UK, k. 78, i. č. 1623, 1922/23, spisy přírodovědecké fakulty /1–2000/, spis č. 1120.

¹⁶ AUK, f. PFF UK, k. 1/II, i. č. 2, 1922/23, protokoly schůzí profesorského sboru.

¹⁷ Emanuel POCHÉ a kol., *Encyklopedie českého výtvarného umění*, Praha 1975, s. 611.

¹⁸ AUK, f. PFF UK, k. 79, i. č. 1623, 1922/23, spisy přírodovědecké fakulty /2001–3300/, spis č. 2890.

Ministerstvo školství a národní osvěty rektorátu umělecko-průmyslové školy tlumočilo stanovisko přírodovědecké fakulty a vrátilo mu původní návrh žezla.¹⁹

Vypracování kopie žezla filozofické fakulty s drobnými úpravami však umělecko-průmyslová škola ve zprávě ministerstvu na základě vyjádření prof. Jaroslava Horejce, autora původního návrhu, tvrdě zamítla: „*Ústav náš vycházel při vzniku návrhu z potřeby zcela nového žezla, jelikož podle názoru školy nedoporučovalo se rozmnožovati řemeslné práce, prosté jakékoliv hodnoty umělecké.*“²⁰

Profesorský sbor se tedy na základě tohoto vyjádření usnesl, že výroba upravené kopie žezla filozofické fakulty by se mohla svěřit firmě Jan Tengler, která se osvědčila při zhotovení předchozích univerzitních žezel, a také vždy rychle a ochotně v případě potřeby žezla opravila. Tou dobou již firmu převzal Alois Tengler, syn Jana Tenglera, který byl ochoten kopii vypracovat, přičemž vypočtené náklady dosahovaly přibližně 10 až 12 tisíc korun v tehdejších cenách; předložil však zároveň profesorskému sboru nový návrh žezla, který více vycházel vstříc představám profesorů a využíval modernějšího přístupu výroby. Provedení odhadoval na cenu 20 tisíc korun.²¹ V říjnu 1923 profesorský sbor jednal o uvedených možnostech a přiklonil se k novému návrhu firmy Tengler.²² Dne 22. ledna dalšího roku pak byl sepsán s Aloisem Tenglerem na půdě fakulty protokol, ve kterém se zavazuje dodat objednané žezlo v ceně 20 tisíc korun (splatné při dodání) nejpozději do 15. listopadu 1924, přičemž musí vzít v úvahu případné připomínky referenta a děkanátu fakulty ke vzhledu žezla i u již dokončeného díla, a tyto změny zpracovat nejpozději do konce března roku 1925. Potřebnou částku schválilo v prosinci 1923 Ministerstvo školství a národní osvěty v podobě mimořádné dotace fakultě. Na zadní straně tohoto dokumentu je pak nedatovaný přípis, ve kterém děkan stvrzuje, že „[žezlo] Bylo bezvadně a umělecky zpracováno a řádně dodáno.“²³ Na samotném žezle je však uvedena spolu se jménem a adresou firmy (Praha II, Školská 18) datace výroby 1926 (obr. 2).

Vysvětlení by mohlo být následující: na fotografii číslo 36 otištěné v publikaci M. Štemberkové²⁴ jsou podle popisku zobrazeni akademičtí hodnostáři Univerzity Karlovy ve studijním roce 1924/25 (obr. 3). Zcela vlevo sedí děkan přírodovědecké fakulty, nad nímž stojí pedel již se žezlem. Přestože je fotografie poměrně nízké kvality, dá se jednoznačně určit, že je na ní současně žezlo přírodovědecké fakulty, nicméně s méně členitým a zdobeným dřívkem – např. chybí osmistěn s reliéfy dívek (který je ovšem zmíněn už v původním návrhu). Na žezle tedy byly nejspíše provedeny dodatečné úpravy v roce 1926, takže dostalo svoji současnou podobu, přičemž žezlo bylo zřejmě již předtím dodáno v původním dohodnutém termínu.

Originální nákras návrhu žezla firmy Aloise Tenglera nebyl u jeho dopisu v archivních materiálech přiložen. Nicméně Tengler ve svém dopise poměrně podrobně popisuje podobu návrhu; je tedy možné posoudit, jak se návrh odlišuje od výsledné podoby žezla a také je jasnější interpretace některých prvků na žezle.²⁵

¹⁹ AUK, f. PpF UK, k. 79, i. č. 1623, 1922/23, spisy přírodovědecké fakulty /2001–3300/, spis č. 2568.

²⁰ AUK, f. PpF UK, k. 79, i. č. 1623, spis č. 2890.

²¹ AUK, f. PpF UK, k. 79, i. č. 1623, spis č. 2890.

²² AUK, f. PpF UK, k. 1/II, i. č. 3, 1923/24, protokoly schůzí profesorského sboru.

²³ AUK, f. PpF UK, k. 79, i. č. 1623, spis č. 2890.

²⁴ Marie ŠTEMBERKOVÁ, *Universitas Carolina Pragensis*, Praha 1995, s. 140.

²⁵ AUK, f. PpF UK, k. 79, i. č. 1623, spis č. 2890.

Popis žezla Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy

Žezlo je slohově poplatné secesi, která v době jeho vzniku doznávala; v ornamentálních prvcích je však možné vysledovat již vliv českého Art Deco.²⁶

M. Štemberková²⁷ uvádí, že návrh žezla vypracoval Alfons Mucha; to se však nepodařilo potvrdit. D. Stehlíková²⁸ pouze připomíná podobnost alegorických ženských postav s jeho stylem.

Níže uvedený popis žezla je koncipován již s názvy drahých kamenů, které byly určeny na základě provedení materiálového výzkumu. Celkový pohled na žezlo z lícni i rubové strany s upřesněním pozice drahých kamenů ukazuje obr. 4.

Dřík žezla je po celé délce členěn, profilován a ukončen kulovitou patkou. Směrem vzhůru se mírně rozšiřuje a je zdoben kanelováním (žlábkováním). Na tuto část dřívku nasedají tři vyduté prstence a část zdobená ornamentem v podobě lotosových listů, jejichž motiv pokračuje i na dalším segmentu. Ve vrcholku každého ze čtyř listů je trojice kapkovitých ametystů. Dřík pokračuje částí se čtyřmi zeleně dobarvenými chalcedony vsazenými doprostřed secesního rostlinného dekoru, který je v každé ze čtyř částí složen ze čtyř proti sobě posazených a spirálovitě stočených listů. Na tuto část navazuje osmiboký kalichovitý článek zdobený obdélníky a trojúhelníky s vlnovitě profilovaným okrajem a na jeho vrcholu je zasazeno dvacet karneolů vybroušených do kabašonu.²⁹

Spojovací část připomíná tvarem kalich, jehož noha je osmihranná, ornamentálně prolamovaná (ozdobně vyřezávaná pilkou) a ve spodní širší části je zdobena čtyřmi granáty zasazenými ve zlacené obrubě. Sloupek, na němž jsou umístěny čtyři oválné citriny, je zdoben diamantovou bosáží (geometrickým zdobením s vystouplým povrchem), nad ní kanelováním a na závěr opět diamantovou bosáží se čtyřmi lvími hlavami. Na sloupek nasedá segment připomínající číši kalichu. Ta je ve tvaru hranolu, přičemž na stěnách jsou umístěny ženské akty, na hranách jsou pak sloupky s krychlovitými patkami a hlavicemi dekorovanými trojúhelníky. Koruna vychází ze stupňovitě geometricky členěného dílu, ve vrcholu zakončeného trojúhelníkem. V jeho spodní části je umístěn šroubek, jímž jsou zřejmě spojeny dva hlavní díly žezla.³⁰

Základna koruny je podepřena čtyřmi zlacenými listy, mezi nimiž jsou umístěny čtyři menší a dva větší fazetované ametysty. Samotná hlavice má tvar dvanáctiúhelníku; po obvodu je zdobena dvěma velkými fazetovanými ametysty a čtyřmi destičkami mechového achátu, které jsou sice zasazené, ale zároveň na podklad lepené.³¹

Líc hlavice tvoří na pravé straně secesní reliéf sedící ženy, která se levicí opírá o glóbus. U jejích nohou jsou tři knihy a křivule. Zpoza její postavy vyčnívá dalekohled, níže je umístěno prolamované zábradlí na pozadí s černou malbou Hradčan na modrobílém obloze. Na levé straně je pak šest rytých gem (konkrétně intaglií, tedy gem se zahloubeným, negativním reliéfem)³² – kříšťálů se znameními zvěrokruhu (zprava nahore sestupně doleva

²⁶ Dana STEHLÍKOVÁ, *Encyklopedie českého zlatnictví, stříbrnictví a klenotnictví*, Praha 2003, s. 620; Světlana SPIWOKOVÁ, osobní sdělení, 2009.

²⁷ M. ŠTEMBERKOVÁ, *Universitas*, s. 140.

²⁸ D. STEHLÍKOVÁ, *Encyklopedie*, s. 620.

²⁹ O. HERBER – J. HAVRÁNEK, *Insignie*, s. 149; S. SPIWOKOVÁ, osobní sdělení, 2009.

³⁰ O. HERBER – J. HAVRÁNEK, *Insignie*, s. 149; S. SPIWOKOVÁ, osobní sdělení, 2009.

³¹ O. HERBER – J. HAVRÁNEK, *Insignie*, s. 149; S. SPIWOKOVÁ, osobní sdělení, 2009.

³² Lumír KLIMEŠ, *Slovník cizích slov*, Praha 1983, s. 816.

dolů: Lev, Rak, Váhy, Panna, Bliženci, Býk), přičemž z Býka je zobrazena pouze polovina.³³ Jak je však vidět na fotografii žezla v publikaci Herbera a Havránka,³⁴ rozmístění znamení zvěrokruhu bylo dříve (opět zprava nahoře sestupně doleva dolů): Váhy, Panna, Lev, Rak, Bliženci, Býk, navíc jsou všechna směřována do středu hlavice; v nynější úpravě všechna směřují přibližně svisle dolů – takto jsou zachycena již na fotografii v publikaci Štemberkové z roku 1995.³⁵ Žezlo tedy v době mezi pořízením fotografií muselo projít úpravou, u které není jasné, jestli to byla změna úmyslná (např. vrácení žezla k možnému dřívějšímu vzhledu), nebo neúmyslná. Je možné, že k této změně došlo při restaurování žezla v roce 1979.

Na rubu hlavice se nachází reliéf sovy stojící na knize, v pozadí vlevo s drapérií (dekorativně zřaseným závěsem) a vpravo zábradlím. Nad ním je hvězdná obloha. Pět kruhových obrub po pravé straně rubu, ve kterých zřejmě původně měly být zasazeny další křišťály se znameními zvěrokruhu, jsou osazeny lapisy lazuli.³⁶

Zakončení žezla je tvořeno třemi postavami – proti sobě skloněnými akty ženy a muže, mezi nimiž vychází zlacené slunce a nad nimi žezlo ukončuje postava dítěte.³⁷

Celým žezlem prochází mosazný trn.³⁸ Uprostřed kulovitého zakončení žezla, kde mosazný trn vychází na povrch, je tak zřetelný jiný barevný odstín, než má okolní stříbro. Herber a Havránek,³⁹ Petrůň a kol.⁴⁰ i Stehlíková⁴¹ uvádějí, že žezlo je dlouhé 136 cm. Autoři pozdějších publikací zřejmě tuto informaci převzali z knihy Herbera a Havránka.⁴² Není možné vyloučit, že žezlo prošlo od roku studia žezla úpravou, při které by došlo k jeho výraznému zkrácení. Současná délka žezla je přibližně 115,7 cm, což je podstatný rozdíl od uváděné hodnoty. Je však více pravděpodobné, že 136 cm je chybný údaj vzhledem k tomu, že délka fakultních žezel vzniklých před žezlem přírodovědecké fakulty se podle Petrůň a kol.⁴³ pohybuje od 116 do 122 cm. Hodnota 116 cm patří žezlu filozofické fakulty; je možné předpokládat, že žezlo přírodovědecké fakulty bylo vyrobeno s podobnou délkou vzhledem k požadavkům profesorského sboru na jejich podobnost.

V nejširší části hlavice žezlo měří 13,3 cm (15,1 cm včetně ametystů zasazených po bocích hlavice), hloubka hlavice je 2,5 cm.

Reinterpretace reliéfů

Nové světlo na interpretaci reliéfů vrhá původní dopis Aloise Tenglera profesorskému sboru přírodovědecké fakulty, jehož část je reprodukována na obr. 5, ve které návrh žezla poměrně podrobně popisuje.

Ne vše (viz výše uvedený popis) však ve výsledném díle bylo uskutečněno: „*Hlavní část nesoucí sošku tvoří dvanáctiúhelník na vnitřním obvodu vroubený paralelně dvanácti*

³³ O. HERBER – J. HAVRÁNEK, *Insignie*, s. 149; S. SPIWOKOVÁ, osobní sdělení, 2009.

³⁴ O. HERBER – J. HAVRÁNEK, *Insignie*, s. 149.

³⁵ M. ŠTEMBERKOVÁ, *Universitas*, s. 140.

³⁶ O. HERBER – J. HAVRÁNEK, *Insignie*, s. 149; S. SPIWOKOVÁ, osobní sdělení, 2009.

³⁷ O. HERBER – J. HAVRÁNEK, *Insignie*, s. 149; S. SPIWOKOVÁ, osobní sdělení, 2009.

³⁸ Jaroslav NÁPRSTEK, osobní sdělení, 2010.

³⁹ O. HERBER – J. HAVRÁNEK, *Insignie*, s. 149.

⁴⁰ J. PETRÁŇ (ed.), *Památky*, s. 363.

⁴¹ D. STEHLÍKOVÁ, *Encyklopedie*, s. 620.

⁴² O. HERBER – J. HAVRÁNEK, *Insignie*, s. 149.

⁴³ J. PETRÁŇ (ed.), *Památky*, s. 363.

medailony zvířetníku lehce zlacenými. Postava ženy představující přírodovědu spolu s astronomií, matematikou, chemií a zeměpisem, spočívá v pravém rohu lehce opřena o galerii ochozu – snad Rudolfského letohrádku Belvedere. Pozadí prostoru představující hvězdnou oblohu s lehkou silhouetou Hradčan projektují v emailu, event. vybroušenou na způsob kamejí ve skle. Strana opačná může mít v střední části „nezbytnou“ sovu a část se soškou kryta by byla volně splývající draperií. Vně dvanáctiuhelníku jsou zlacené výběžky v čtyřhran seskupené, zdobené lehce tepanou prací prolamovanou. Na svrchní části sklánějí se postavy muže a ženy vzdávající hold přírodě, věčně mladé, v záři vycházejícího slunce. Po stranách umístěny dva velké topasy. Žerd' nahoře nese osmistěn, na jehož širších stranách nachází se čtyři reliéfy dívčí – alegorie čtyř živlů – mezi zlacenou prací ornamentální. Kamenů mohlo by se užítí, almantynů, ametystů apod. jichž umístění na pouhém náčrtku nedá se ještě definitivně určití.“⁴⁴

Herber a Havránek,⁴⁵ Petráň a kol.,⁴⁶ Stehlíková⁴⁷ i Štemberková⁴⁸ uvádějí, že hlavní reliéf ženy na lící straně koruny představuje Přírodu (Naturu). Jak však vyplývá z Tenglerova popisu, tento reliéf zobrazuje Přírodovědu s atributy astronomie, chemie, zeměpisu a matematiky (zřejmě tedy v podobě dalekohledu, křivule, glóbusu a knih). Naopak „věčně mladou“ Přírodu představuje postavička dítěte na vrcholu žezla. Tu Herber a Havránek⁴⁹ interpretovali jako postavu Krista.

Co se týká aktů žen na hranolovité části žezla připomínající kalich (obr. 6), Stehlíková⁵⁰ u nich uvádí, že zobrazují čtyři Živly, což Tenglerův popis potvrzuje.

Technika zlatnické výroby

Stříbrný dřík žezla je vyroben kovotlačitelsky (tedy „natažením“ plechu na rotující formu kovotlačitelského soustruhu) nebo litím do formy. Reliéfy na hlavici, reliéfy aktů žen na spojovací části (obr. 6) i tři postavy na vrcholu žezla jsou vytvořeny litím a následným cizelováním (závěrečnou úpravou) stříbrné slitiny. Naopak tepáním a cizelováním vznikly listy u základny hlavice a Slunce na vrcholu žezla. Při této technice se využívá kladívka a následně cizelérských čakanů (podlouhlých ocelových nástrojů) pro vytváření reliéfu z obou stran a předmět se v průběhu procesu několikrát vyžihá pro navrácení původních vlastností. Na zlacených listech umístěných pod hlavici žezla se objevuje sulfidová koroze v podobě náběhových barev (obr. 7). Zlacený jsou taktéž obruby některých kamenů. Z dalších technik bylo použito montování obrub různého typu a prolamování (tedy ozdobné vyřezávání pilkou) na patce spojovací části a zábradlí vedle sovy a lícího reliéfu Přírodovědy. K vytvoření hvězd na obloze rubové části hlavice bylo použito pozlaccovací techniky lepení plátkového zlata na mixtion (olejovo-pryskyřičnou směs).⁵¹

⁴⁴ AUK, f. PFF UK, k. 79, i. č. 1623, spis č. 2890.

⁴⁵ O. HERBER – J. HAVRÁNEK, *Insignie*, s. 149.

⁴⁶ J. PETRÁŇ (ed.), *Památky*, s. 363.

⁴⁷ D. STEHLÍKOVÁ, *Encyklopedie*, s. 620.

⁴⁸ M. ŠTEMBERKOVÁ, *Universitas*, s. 140.

⁴⁹ O. HERBER – J. HAVRÁNEK, *Insignie*, s. 149.

⁵⁰ D. STEHLÍKOVÁ, *Encyklopedie*, s. 620.

⁵¹ S. SPIWOKOVÁ, osobní sdělení, 2009; Karel TAUBL – Zdenka KOMÁRKOVÁ-TAUBLOVÁ – Antonín BRANIŠ, *Zlatnictví, stříbrnictví a klenotnictví*, Praha 1989, s. 163.

Puncovní a výrobní značky

Na žezle je umístěno dohromady devět značek, z toho šest státních puncovních a tři výrobní.

Vyhláškou čís. 596 Sb. ministerstva financí ze dne 14. října 1920, jež vstoupila v platnost dnem 1. března 1921, byly zavedeny nové puncovní značky zlatého a stříbrného zboží pro území Československé republiky. Pro větší tuzemské stříbrné zboží byly značky stanoveny následovně: „... značky pro všechny stupně ryzosti mají stejný elipsovitý obrazec, představující hlavu „šohajky“, pro každý stupeň však odlišné ohraničení; stupeň ryzosti vyznačen jest v obrazci arabskou číslicí 1–4 a počtem křivých čar tvořících ohraničení.“ Pro menší tuzemské stříbrné zboží pak bylo zavedeno: „... pro stupeň stříbra č. 2 (900/1000) hlava zajíce s číslicí 2; pro stupeň stříbra č. 3 (800/1000) hlava psa s číslicí 3; pro stupeň stříbra č. 4 (750/1000) hlava berana s číslicí 4“ (obr. 8).⁵²

Všech šest puncovních značek na žezle vyznačuje ryzost 800/1000, přičemž dvě představují hlavu „šohajky“ s číslem 3, které jsou umístěny na spodní a horní části dřívku, zbylé čtyři, které jsou velmi špatně čitelné, představují hlavu psa s číslicí 3 (obr. 9). Ty jsou umístěny na čtyřech reliéfech ženských aktů na spojovací části žezla.

Mezi výrobními značkami jsou dvě s iniciálami AT v obdélníku vyřatém shora i zdola (obr. 9). Jak však vyplývá z měděné tabulky z roku 1905 se seznamem zlatníků v českých zemích uložené na Puncovním úřadě v Praze (na obr. 10 se zvětšenými detaily týkajícími se A. Tenglera) a z Archivní knihy záznamů o výrobních značkách II/14 (1912–1956),⁵³ Alois Tengler st. měl používat značku s iniciálami AT, avšak v obdélníku hladkém; tuto značku po něm pak převzal jeho syn stejného jména Alois Tengler ml. roku 1934. Značka nacházející se na žezle nebyla za první republiky úředně schválena a neměla být použita. Je tedy otázkou, jestli samotné žezlo vyráběl Alois Tengler st., nebo Alois Tengler ml., kterému v době výroby žezla (roku 1924) bylo devatenáct let a mohl se na něm již podílet, a který se mohl úpravou výrobní značky proti otci vymezit.⁵⁴ Tyto dvě značky s písmeny AT jsou umístěny vždy vedle puncovní značky s hlavou „šohajky“.

Na kónické části pod hlavicí žezla je pak značka, která má místo pro první iniciálu volné, na druhém místě je T (viz obr. 9). Ani z ní tedy jasně nevyplývá, kdo ze zlatnického rodu Tenglerů žezlo vyrobil – Alois Tengler st. měl bratra Jana Tenglera ml., taktéž zlatníka, který se stejně jako Alois Tengler ml. mohl na vytvoření žezla podílet.⁵⁵

Restaurování a úpravy žezla Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy

Dne 9. března roku 1950 zaslal Alois Tengler mladší rektorátu Univerzity Karlovy nabídku, ve které uvádí možnost rozebrání žezel kvůli jejich neskladnosti na dvě sešroubovatelné části, přičemž by dřevěné vnitřní nosné tyče byly nahrazeny lehkými rourami z hliníku nebo mosazi se závitem. Jak potvrdila provedená rentgenfluorescenční analýza, v případě žezla přírodovědecké fakulty byla nosná tyč nahrazena trubkou z mosazi. Zároveň A. Tengler ml. v rozpočtu nabídky uvádí: „*oprava žezel včetně doplnění scházejících částí a kamenů*“

⁵² Karel TAUBL a kol., *Vývoj českého puncovníctví*, Praha 2001, s. 66.

⁵³ Archivní kniha záznamů o výrobních značkách II/14.

⁵⁴ D. STEHLÍKOVÁ, osobní sdělení, 2010.

⁵⁵ D. STEHLÍKOVÁ, *Encyklopedie*, s. 620; TÁŽ, osobní sdělení 2010.

s úpravou na sešroubování ze dvou částí vyžadovala by nákladu 800 Kč za kus.“ Rektor univerzity Karlovy prof. dr. J. Mukařovský odpověděl kladně, přičemž byla zadána také objednávka na nová kuffíková pouzdra na žezla.⁵⁶

O více jak dvacet let později, 22. 11. 1977, kdy se stav žezla stal znovu nevyhovujícím, si rektorát univerzity objednal u Díla, podniku Českého fondu výtvarných umění, hospodářského střediska Výtvarné služby, restaurování insignie přírodovědecké fakulty. Tato objednávka byla závazně přijata 26. ledna 1979 s určením času plnění na rok 1979. V únoru byla podepsána hospodářská smlouva, ve které je určen restaurátor žezla pan Jaroslav Náprstek, přičemž cena práce byla spočtena na 22 000 Kčs. Celková cena pak s obchodní přírůžkou tvořila 23 320 Kčs.⁵⁷

Jaroslav Náprstek žezlo kompletně restauroval. Demontoval všechny oddělitelné části žezla a vyjmul všechny kameny, které byly z větší části přebroušeny. Jedna ametystová fazetovaná „kulička“ umístěná pod hlavicí žezla byla nahrazena novou, doplněny byly chybějící drobné karneoly. Kovové části žezla byly nejdříve žiháním a mořením zbaveny několika vrstev laku, vrstvy patiny a v několika místech i cínové pájky, která podle Náprstka pocházela z nevhodného způsobu opravy A. Tenglerem v 50. letech. Následně byla většina částí přecizelována, přebroušena či přepilována, případně letována a smirkována. Rozmontované žezlo bylo posléze znovu postříbřeno, pozlaceno a patinováno; stříbření a zlacení bylo provedeno družstvem Soluna. Podrobná restaurátorská zpráva byla dokončena 4. září 1979. O dva dny později, 6. září, se se zprávou seznámili zástupci Univerzity Karlovy a doporučili kladné kolaudování provedené práce. Taktéž byl ke schválení doporučen honorář 22 000 Kčs vzhledem k výtvarné a technologické kvalitě práce.⁵⁸

Jaroslav Náprstek se v době před opravou žezla přírodovědecké fakulty již osvědčil při restaurování žezel právnické a lékařské fakulty a žezla rektorského. Taktéž u J. Náprstka byla 4. prosince 1979 objednána prostřednictvím Díla, podniku ČFVU, kopie rektorského žezla s předpokládaným rozpočtem 250 000 Kčs.⁵⁹

Materiálový výzkum žezla Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy

Na žezle je zasazeno dohromady 67 drahých kamenů. Pro účely diplomové práce byly rozděleny do deseti skupin, a to na základě barvy, výbrusu a umístění na žezle. U drahých kamenů byly zkoumány a sledovány následující vlastnosti (přičemž ne vždy u všech kamenů): optické vlastnosti – zda je kámen opticky izotropní (ve všech směrech mající stejné optické vlastnosti), nebo opticky anizotropní. S optickou anizotropií pak také souvisí pleochroismus, kdy je možné pozorovat změnu odstínu či barvy u kamene při různém úhlu pohledu (mnohdy je však změna natolik subtilní, že je potřeba speciálního přístroje pro její pozorování); dále byla sledována reakce kamenů na ultrafialové záření, při které je možné u některých minerálů při zatemnění pozorovat luminiscenci různé barvy a intenzity. Charakteristická, i když pro jednoznačné určení minerálů méně významná, je také jejich tepelná vodivost; dále byl u několika kamenů změřen index lomu a u dvou typů kamenů

⁵⁶ AUK, f. AS UK, k. 50, i. č. 737, spis č. 4159.

⁵⁷ AUK, f. Dokumentační sbírka, k. 2, restaurování.

⁵⁸ AUK, f. Dokumentační sbírka, k. 2; J. Náprstek, osobní sdělení, 2010.

⁵⁹ AUK, f. Dokumentační sbírka, k. 2.

bylo pro další charakterizaci použito tzv. Chelsea filtru umožňujícího průchod žlutozelené a červené složky světla – přičemž vzhled kamene pozorovaného přes filtr poskytuje další informace vedoucí ke správné identifikaci. Všechny kameny byly pozorovány se zvětšením ve stereomikroskopu, který umožnil u několika kamenů i sledování inkluzí (uzavřenin, které mohou být tvořeny krystaly jiných minerálů, solnými fluidy, ze kterých minerál roste apod.). Jednoznačnou identifikaci kamenů pak podpořila Ramanova spektroskopie, kdy po vyslání záření o určité vlnové délce (v tomto případě 785 nm) směrem na kámen jsou následně zaznamenávány fotony kamenem rozptýlené, a tudíž posunuté ve vlnové délce, které dohromady tvoří vysoce charakteristické spektrum studované látky.

Kovy žezla byly studovány rentgenfluorescenční analýzou, při které dochází k vybudování charakteristického rentgenového záření vzorku pomocí rentgenového záření zdroje. Linie ve vzniklém spektru lze následně přiřadit jednotlivým zastoupeným prvkům. Vzhledem k nízké hloubce dosahu (řádově desítky mikrometrů) výsledky analýzy odpovídají pouze složení povrchu. Pokud je stejné jako složení celého předmětu, lze za předpokladu, že je dostupný standard s podobným zastoupením prvků, množství jednotlivých kovů ve slitině kvantifikovat.

Výsledky

Jak již bylo zmíněno, kameny na žezle byly rozděleny do deseti skupin, jejichž pozice je upřesněna na obr. 4. Ametysty tří různých výbrusů a různých odstínů fialové, dále oranžové až oranžově červené karneoly, mechové acháty šedé barvy s tmavě zelenými až lehce žlutě zelenými dendrity (větvičkovými vrostlicemi) a čiré křišťálové intaglie byly podle získaných výsledků vizuálně určeny správně jak v díle Herbera a Havránka,⁶⁰ tak v restaurátorské zprávě z roku 1979.⁶¹ Nicméně čtyři zbývající skupiny kamenů byly identifikovány chybně. Čtyři světle žluté až oranžově žluté kameny nacházející se na střední části žezla byly autory publikací považovány za topazy, ale zejména díky naměření Ramanových spekter byly tyto kameny reidentifikovány jako citríny. Jak uvádí Jenkins a Larsen,⁶² citrín je problematické odlišit od topazu pouze na základě vizuálního pozorování. Navíc tepelnou úpravou ametystu či záhnědy z určitých lokalit lze dosáhnout změny jejich barvy na citrín, který pak bývá obchodován pod termínem „zlatý topaz“, „brazilský topaz“ apod., takže i odtud může pramenit zaměňování názvů těchto minerálů.⁶³

Dále Herber a Havránek⁶⁴ uvádějí, že na žezle jsou čtyři chryzoprasy, tedy chalcedony (mikrokrytalické formy křemene v tomto případě smíšené ještě s moganitem, varietou SiO₂) s tzv. jablečně zelenou barvou (světle zelenou se žlutým nádechem).⁶⁵ Podle pozorování na denním světle však mají zmíněné chalcedony barvu modravě zelenou a zejména jejich reakce v Chelsea filtru, kterou popisuje T. Liddicoat,⁶⁶ kdy se při pozorování přes

⁶⁰ O. HERBER – J. HAVRÁNEK, *Insignie*, s. 149.

⁶¹ AUK, f. Dokumentační sbírka, k. 2.

⁶² AMANDA L. JENKINS – RICHARD A. LARSEN, *Gemstone Identification Using Raman Spectroscopy*, *Spectroscopy* 19 (4), 2004, s. 20–25.

⁶³ A. L. JENKINS – R. A. LARSEN, *Gemstone*, s. 20–25.

⁶⁴ O. HERBER – J. HAVRÁNEK, *Insignie*, s. 149.

⁶⁵ DAVID C. SMITH – SYLVIE ROBIN, *Early Roman Empire Intaglios from "Rescue Excavations" in Paris: an Application of the Raman Microprobe to the Non-Destructive Characterization of Archaeological Objects*, *Journal of Raman Spectroscopy* 28, 1997, s. 189–193.

⁶⁶ RICHARD T. LIDDISCOAT, *Handbook of Gem Identification*, Santa Monica 1993, s. 364.

filtr jevíly jako růžové, potvrdila, že to nejsou přírodně vzniklé chryzoprasý, ale zeleně dobarvované běžné chalcedony.

Další skupinou kamenů, která byla chybně určena, tvoří pět tmavě modrých drahokamů zasazených na zadní straně hlavice žezla; Herber a Havránek⁶⁷ je identifikovali jako lazurity. O samotné lazurity se však nemůžé jednat, protože jak prokázalo vizuální i mikroskopické pozorování, zasazené kameny se skládají z více minerálů modré a bílé barvy a zrn mosazné barvy, které dohromady vytvářejí zcela charakteristický vzhled lapisů lazuli, které tak představují horninu a ne samostatný minerál (nicméně u lapisů lazuli je nejčastější modrou minerální složkou právě již zmíněný lazurit, dále sodalit, nosean, haüynit, bílý minerál je většinou kalcit a mosazně zbarvená zrna tvoří pyrit).⁶⁸ Podle mikroskopické charakteristiky a barevné reakce při pozorování v Chelsea filtru jsou zřejmě dva z pěti lapisů lazuli uměle dobarvovány. V restaurátorské zprávě J. Náprstka⁶⁹ se o lapisech lazuli mluví jako o lazulitech. Přes značnou podobu názvu se však jedná o chybné označení – lazulit je opět pouze minerál a navíc se rozhodně nevyskytuje v hornině lapisu lazuli vzhledem ke svému zcela odlišnému chemickému složení a podmínkám vzniku.

Poslední skupinou kamenů, která byla dříve chybně vizuálně určena, tvoří čtyři granáty, které byly popisovány jako almandiny. Podle naměřených Ramanových spekter se však jedná o směsné členy pyrop-almandinové řady, přičemž zastoupení koncových členů se pohybuje přibližně v poměru 1 : 1.

Složení stříbrných slitin, ze kterých je žezlo přednostně vytvořeno, bylo zjištěno pomocí rentgenfluorescenční analýzy. Obsahují stříbro, měď, zinek a v některých případech malé množství olova. Za použití standardu Ag sterling s obsahem 92,5 % stříbra a 7,5 % mědi bylo vypočteno kvantitativní zastoupení jednotlivých prvků ve slitině. Vypočtený obsah stříbra na měřených místech žezla se pohyboval od přibližně 81 % do cca 97 % (přičemž větší množství měření se blížilo k vyšší hranici intervalu), což značně převyšovalo očekávanou ryzost udávanou puncy (800/1000, tedy 80 %). Společně s charakteristickým znakem nacházejícím se ve spektrech, který naznačoval nestejnorné rozložení zastoupení prvku v hloubkovém profilu místa měření, se dal vyvodit závěr, že žezlo bylo dodatečně postříbřeno, což bylo později potvrzeno v nově objevené restaurátorské zprávě.⁷⁰ Rentgenfluorescenční analýza také potvrdila pozlacení zlatě zbarvených částí žezla a díky (byť nenápadnému) výstupu vnitřního podpůrného trnu na kulovitém zakončení žezla bylo možné určit, jak už bylo výše zmíněno, jeho složení – slitinu mědi a zinku, tedy mosaz.

Životopisný exkurz

Jaroslav Horejc (15. 6. 1886 – 3. 1. 1983)

Prof. Jaroslav Horejc se narodil 15. 6. 1886 v Praze. Po absolvování Odborné školy pokračovací pro ryjce a pasíře nastoupil v roce 1904 na umělecko-průmyslovou školu, kde o šest let později, 15. 7. 1910, absolvoval s výborným výsledkem. Dalších osm let pracoval jako samostatný výtvarník; těsně před koncem první světové války nastoupil jakožto

⁶⁷ O. HERBER – J. HAVRÁNEK, *Insigie*, s. 149.

⁶⁸ Mohsen MANUTCHEHR-DANAI, *Dictionary of Gems and Gemology*, Berlin – Heidelberg 2005, s. 879.

⁶⁹ AUK, f. Dokumentační sbírka, k. 2.

⁷⁰ AUK, f. Dokumentační sbírka, k. 2.

smluvní učitel na umělecko-průmyslovou školu a o rok později, 1. 10. 1919, se stal na škole definitivním profesorem. Vedl oddělení uměleckého zpracování kovů, záběr jeho činnosti však byl široký. Aktivně spolupracoval s uměleckořemeslným výrobním a prodejním družstvem Artěl; mezinárodně vzbudil pozornost návrhy skleněných řezaných váz a dále se zabýval šperky, kovovými bytovými doplňky, návrhy keramiky i kovových mříží veřejných staveb (např. ve Zlaté bráně u sv. Víta na Pražském hradě), tvorbou bronzových plastik, mramorových soch a reliéfů. Podílel se mimo jiné na výzdobě náhrobku Jana Amose Komenského v Naardenu, za kterou dostal r. 1937 holandský řád Oranje-Nassau. Své práce prezentoval na množství mezinárodních výstav, například v Paříži, Miláně, Vídni, Amsterdamu, Římě či Kolíně nad Rýnem, kde několikrát uspěl získáním zlaté medaile či čestného diplomu. V říjnu roku 1942 byl německým vedením přeložen na trvalý odpočinek a jeho ateliér byl zabrán, nicméně ihned po válce byl povolán zpět na školu. V prosinci roku 1948 pak přišel návrh rektorátu na jeho penzionování, který nabyl platnosti k 31. 1. 1949. Horejc pak dále pracoval jakožto samostatný umělec.⁷¹

Zlatnický rod Tenglerů

Jan Tengler (1835–1913) se narodil v Praze, kde se také vyučil v dílně Aloise Kettnera. Po prohlášení mistrem si zřídil samostatnou dílnu, kde se věnoval především tvorbě církevního umění (mimo jiné např. kříže a svícny pro katedrálu sv. Víta v Praze). Jak již bylo výše zmíněno, po roce 1882, kdy byla česká univerzita nucena předat žezla univerzitě německé, byl pověřen zhotovením nových žezel pro českou univerzitu. Podle návrhů Bedřicha Wachsmanna a Josefa Scheiwla tak vznikla v roce 1883 žezla fakult právnické, filozofické a lékařské a žezlo rektorské. V roce 1891 pak bylo vyrobeno žezlo pro nově vytvořenou českou teologickou fakultu.⁷²

Synové Jana Tenglera, Jan Tengler ml. (činný od 1889, zemřel 13. 1. 1931) a Alois Tengler (6. 6. 1874 – 1956) se vyučili v jeho dílně (ve Školské ulici 16–18), kde od konce 80. let 19. století oba pracovali. V roce 1902 Alois Tengler převzal otcovu živnost. Stejně jako otec se věnoval církevnímu umění, vytvořil např. přenosný oltář pro Emauzský klášter v Praze.⁷³ V roce 1924 mu bylo svěřeno zhotovení žezla pro přírodovědeckou fakultu, které bylo do finální podoby dovedeno v roce 1926.

Syn Aloise Tenglera, Alois Tengler ml. (25. 6. 1905 – po 1980) se vyučil v dílně svého otce; živnost převzal v roce 1934, přičemž pokračoval v tradici církevního umění. V roce 1950 nabídl Univerzitě Karlově opravu žezel včetně jejich rozebrání na dva sešroubovatelné kusy, což bylo univerzitou příznivě přijato a příslušné úpravy byly následně provedeny. V roce 1951 pak jakožto poslední pokračovatel soukromé firmy předal dílnu státu a stal se prvním vedoucím znárodněného závodu Charita – chrámová služba, kde působil jako mistr a pedagog až do svého penzionování.⁷⁴

⁷¹ Archiv hlavního města Prahy, fond Vysoká škola umělecko-průmyslová, k. 56, i. č. 368, Horejc Jaroslav; E. POCHÉ a kol., *Encyklopedie*, s. 611; Milan CHURAN – Pavel AUGUSTA – František HONZÁK – Ladislav NIKLÍČEK – Tomáš PASÁK – Jiří PENÁŠ – Milan POLÁK – Jan PÖMERL – Jaroslav RIEDEL – Pavel VLČEK – Tomislav VOLEK, *Kdo byl kdo v našich dějinách ve 20. století*, 1. díl, Praha 1998, s. 467.

⁷² J. PETRÁŇ (ed.), *Památky*, s. 363; D. STEHLÍKOVÁ, *Encyklopedie*, s. 620.

⁷³ D. STEHLÍKOVÁ, *Encyklopedie*, s. 620.

⁷⁴ Archivní kniha záznamů o výrobních značkách II/14, 1912–1956, Technická knihovna Puncovního úřadu; AUK, fond AS UK, k. 50, i. č. 737, 1946–1950, taláry a insignie, spis č. 4159; D. STEHLÍKOVÁ, *Encyklopedie*, s. 620.

Závěr

Výzkum žezla přinesl zajímavé poznatky z několika oblastí:

- vyjasnění okolností vzniku žezla, jehož objednání začal profesorský sbor přírodovědecké fakulty projednávat v listopadu 1921; následovalo odmítnutí prvního návrhu žezla od prof. Jaroslava Horejce, závazné objednání v lednu 1924 u zlatníka Aloise Tenglera a pravděpodobně dodání žezla ve finální podobě v roce 1926; uplynulo tak pět let, než mohla fakulta žezlo využívat při slavnostních událostech;
- přehodnocení délky žezla (z uváděných 136 cm na přibližně 116 cm);
- reinterpretace některých reliéfů umístěných na žezle – např. reliéf sedící ženy na lící straně hlavice žezla představuje Přírodovědu, nikoliv Přírodu, a naopak postavička dítěte ukončující žezlo na vrcholu hlavice představuje Přírodu a nikoli Krista, jak byla dříve interpretována;
- popis techniky zlatnické výroby žezla a upřesnění použitých punců;
- informace o průběhu restaurování žezla – nejdříve v 50. letech 20. století a následně v roce 1979;
- reidentifikace čtyř z deseti skupin kamenů zasazených na žezle (dříve zmiňované topazy jsou ve skutečnosti citríny, „chryzoprasy“ jsou zeleně dobarvované chalcedony, lazurity/lazulity jsou správně lapisy lazuli, přičemž dva z pěti jsou zřejmě dobarvované, a almandiny jsou ve skutečnosti směsné členy pyrop-almandinové řady);
- určení složení stříbrných slitin, ze kterých je žezlo vyrobeno, potvrzení pozlacení částí žezla a určení složení mosazného trnu procházejícího žezlem.

Poděkování

Především bych chtěla poděkovat panu kvestorovi Ing. Josefu Kubíčkoví, bez jehož svolení ke studiu žezla přírodovědecké fakulty by tato práce nebyla umožněna. Nemenší dík patří i vedoucí organizačního oddělení rektorátu Univerzity Karlovy paní Václavě Kupové za její vstřícnost a ochotu při zpřístupňování žezla; děkuji také zaměstnancům organizačního oddělení panu Petru Svobodovi a paní Blance Vorlíkové. Děkuji panu Jaroslavu Novákovi, pedelovi přírodovědecké fakulty, za jeho ochotu a prvotní impuls ke studiu žezla. Velký dík za cenné rady a podporu při zpracovávání diplomové práce patří mému školiteli Mgr. Viktoru Goliášovi, Ph.D., a konzultantovi RNDr. Radku Hanusovi. Za provedení rengenfluorescenční analýzy a vstřícný přístup děkuji Ing. Tomáši Trojkovi, Ph.D. Děkuji také prof. Janu Jehličkovi, Dr., za naměření Ramanovy spektroskopie a za pomoc při zpracovávání těchto spekter děkuji Mgr. Adamu Culkovi, Ph.D. Děkuji paní PhDr. Světlaně Spiwokové za cenné konzultace v oblasti popisu žezla a jeho zlatnického zpracování a paní PhDr. Daně Stehlíkové, CSc., za konzultace týkající se výrobních značek žezla a ve stejné oblasti i paní Blance Dvořáčkové z Puncovního úřadu Praha. Děkuji zlatníkovi panu Jaroslavu Náprstkovi za milé přijetí a cenné informace o restaurování žezla. Za nasměrování studia v Archivu Univerzity Karlovy děkuji Mgr. Petru Cajthamlovi a PhDr. Michalu Svatošovi, CSc. Děkuji také Bc. Tomáši Ježovi za pomoc při pořizování fotografické dokumentace žezla Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy.

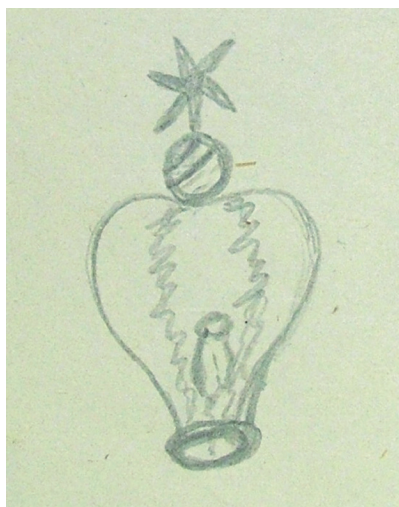
Das Zepter der Naturwissenschaftlichen Fakultät der Karlsuniversität: neue Einsichten in Geschichte, Restaurierung und die verwendeten Materialien

ZUSAMMENFASSUNG

Der Aufsatz fasst die Erkenntnisse zusammen, die sich aus einer Untersuchung des Zepters der Naturwissenschaftlichen Fakultät der Karlsuniversität Prag ergaben, insbesondere neue historische Informationen, aber auch neue Einsichten in die verwendeten Materialien. Dank aufgefundener Dokumentation war es möglich, die Umstände der Zepterentstehung zu klären. Die Bestellung eines Zepters wurde bereits im November 1921 im Professorenkollegium der Naturwissenschaftlichen Fakultät erörtert. Es folgte eine Ablehnung des ersten, von Prof. Jaroslav Horejc unterbreiteten Zepterentwurfs. Die verbindliche Bestellung für das Zepter erfolgte im Januar 1924 bei dem Goldschmied Alois Tengler, dessen Vater Jan Tengler bereits früher für die Karlsuniversität mehrere Zepter angefertigt hatte. In seiner endgültigen Gestalt wurde das Zepter wahrscheinlich 1926 geliefert. Fünf Jahre waren also verstrichen, ehe die Fakultät bei feierlichen Anlässen ein Zepter benutzen konnte. Besagte Dokumentation ermöglichte auch eine Neuinterpretation einiger Zepterreliefs, so stellt zum Beispiel das Relief der sitzenden Frau auf der Vorderseite des Zepterknaufts nicht die Natur, sondern die Naturwissenschaft dar, während die Natur von der auf der Knauftspitze angebrachten und früher als Christus gedeuteten Kindgestalt repräsentiert wird. Neu beschrieben werden konnte auch die Goldschmiedetechnik der Zepterherstellung. Die Untersuchung erbrachte gleichfalls Informationen über den Verlauf der Restaurierungen des Zepters, und zwar zunächst aus den 1950er Jahren und dann aus dem Jahr 1979. Erneute Messungen ergaben eine neue Zepterlänge (statt der bislang angeführten 136 cm nur etwa 116 cm). Durch Anwendung der Raman-Spektroskopie, der optischen Mikroskopie und anderer gemmologischer Methoden konnten vier von zehn Steingruppen am Zepter neu identifiziert werden (die früher erwähnten Topase sind in Wirklichkeit Zitrine, die „Chrysoprase“ sind grün nachgefärbte Chalzedone, die Lasurite sind richtigerweise Lapislazuli, wobei zwei von fünf offensichtlich nachgefärbt sind, und die Almandine sind in Wirklichkeit eine Mischung der Pyrop-Almandin-Reihe). Eine Röntgenfluoreszenzanalyse ermöglichte sodann, die Zusammensetzung der Silberlegierungen, aus denen das Zepter hergestellt ist, zu bestimmen, die Vergoldung eines Teils des Zepters zu verifizieren und schließlich die Zusammensetzung des durch das Zepter verlaufenden Messingdorns zu bestimmen.

Deutsche Übersetzung Wolf B. Oerter

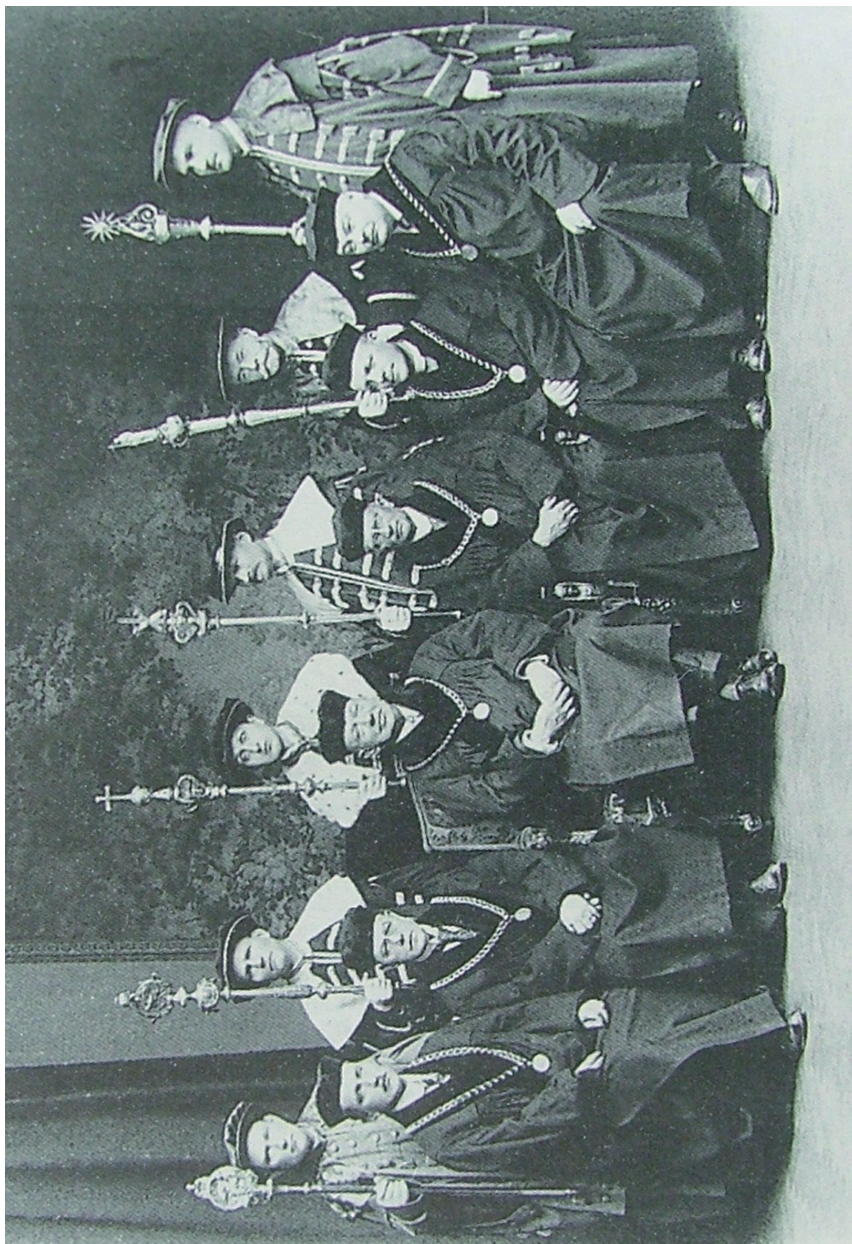
K příspěvku Z. Petrové:



Obr. 1 Kresba návrhu hlavice žezla ve zprávě komise profesorského sboru (AUK, fond PŘF UK, i. č. 1623, 1922/23, spisy přírodovědecké fakulty /čj. 2001–3300/, spis čj. 2890)



Obr. 2 Vročení na žezle PŘF UK umístěné pod hlavici žezla (šířka obrázku přibližně 1,3 cm) (foto: Zdeňka Petrová a Viktor Goliáš)



Obr. 3 Akademičtí hodnostáři UK ve studijním roce 1924/1925. Zcela vlevo děkan přírodovědecké fakulty František Slavík, nad ním stojící pedel se žezlem přírodovědecké fakulty; dřík žezla nemá zjevně současnou podobu (převzato z: Marie ŠTEMBERKOVÁ, *Universitas Carolina Pragensis*, Praha 1995, s. 140, reprodukční foto Jan Smit)



Obr. 4 Žezlo přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy; vlevo pohled z líce, vpravo pohled z rubu; umístění kamenů na žezle: (1) ametysty s kapkovitým výbrusem, (2) zeleně dobarvené chalcedony, (3) karneoly, (4) granáty, (5) citríny, (6) ametysty ve tvaru fazetovaných „kuliček“, (7) mechové acháty, (8) ametysty obdélníkového výbrusu, (9) křišťálové intaglie, (10) lapisy lazuli (foto: Zdeňka Petrová, Viktor Goliáš a Tomáš Jež)

KOVOVÉ PŘEDMĚTY
z oboru církevního umění
— kalichy, monstrance,
svícný, kříže.
Výroba konvic, pohárů,
sloních příborů, šperků
a pod.

ALOIS TENGLER

ZÁVOD PRO UMĚLECKO-PRŮMYSLOVÉ PRÁCE
ZE STŘÍBRA, MĚDI A BRONZU

V PRAZE - II., ŠKOLSKÁ ULICE ČÍSLO 689.

:: TEPEANÉ PRÁCE ::
dekaraturní sochy, mříže,
lampy ole vlast. neb do-
daných návrhů a modelů
Zlacení a stříbření u ohni
galvanicky a opravy se
přijímají.

Práva 2890
2890
7370

V PRAZE, dne 5. října 1913.

Váženému sboru profesorskému,
čestné fakulty přírodovědecké v Praze!

Váženému výboru dovoluji sobě předložit návrh
stříbrného žezla jeho provedení stálo by as 20.000 - kor

Vánek jest ve skleněné velikosti, tak, že délka celého
žezla obnášela by as 100 mm, délka rýdce od bodu b., dolů
as 50 mm.

Hlavní část tvoří sošku trojí, dvojnásobně velikou,
na vnitřním obvodu vrubení paralelně dvojnásobně
vnitřníku lehce slazenými. Postava ženy představitelky pří-
rodovědy spolu s astronomií, matematikou, chemií a zeměpisem,
spojená v pravém rohu lehce opřena o galerii ochou - snad
Rudolfinského letohrádku "Schloss".

Sošce prostoru představitelky hvězdnou oblohu
s lehkou silhouetou hvězdám projektují v emailu, ovnit.
vybrusíme na způsob kamejí ve skle.

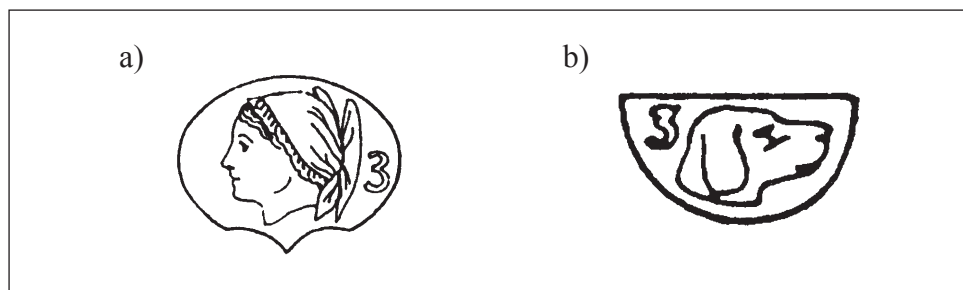
Obr. 5 Ukázka z dopisu Aloise Tenglera profesorskému sboru přírodovědecké fakulty, kde předkládá návrh na fakultní žezlo (AUK, fond PĚF UK, k. 79, i. č. 1623, 1922/23, spisy přírodovědecké fakulty /čj. 2001-3300/, spis čj. 2890)



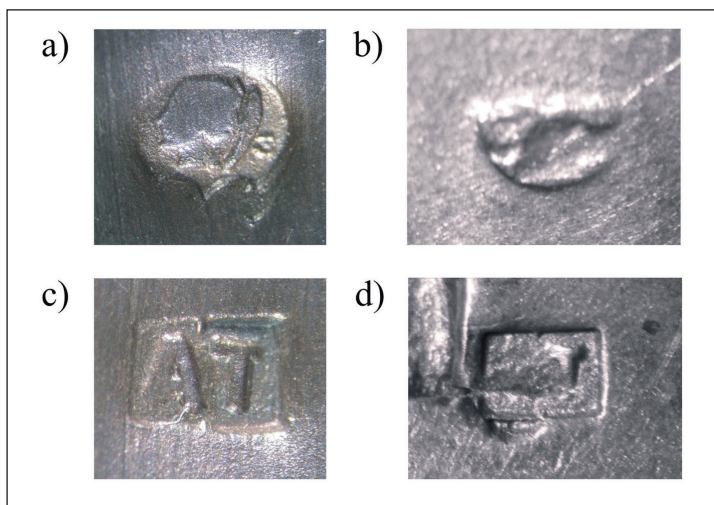
Obr. 6 Vyobrazení čtyř Živlů v podobě ženských aktů na spojovací části žezla: a) lící reliéf, žena drží rybu (zřejmě představuje živel Vody), b) reliéf na pravé straně žezla, žena pozoruje letícího ptáka (zřejmě představuje živel Vzduchu), c) reliéf na zadní straně žezla, žena držící hada (pravděpodobně zpodobnění Země), d) reliéf na levé straně žezla, žena drží nejspíše větévku (pravděpodobně představuje Oheň) (foto: Zdeňka Petrová a Tomáš Jež)



Obr. 7 Sulfidová koroze na zlacených listech pod hlavicí žezla (foto: Zdeňka Petrová a Tomáš Jež)



Obr. 8 Státní puncovní značky pro stříbrné zboží s ryzostí 800/1000: a) pro velké tuzemské zboží, b) pro menší tuzemské zboží (převzato z: Dušan BOUŠA, *Seznam puncovních značek platných na území České republiky*, Praha 2008, s. 52)



Obr. 9 Puncovní a výrobní značky na žezle přírodovědecké fakulty: puncovní: a) hlava „šohajky“ na spodní části dřívku (šířka ~ 3,2 mm), b) hlava psa na reliéfu Živlu ve střední části žezla (šířka ~ 1,5 mm); výrobní: c) „AT“ na spodní části dřívku (šířka ~ 2,2 mm), d) „T“ na lící straně geometrické části žezla pod hlavici (šířka ~ 2,2 mm) (foto: Zdeňka Petrová, Viktor Goliáš a Radek Hanus)



Obr. 10 Měděná tabulka se seznamem zlatníků v českých zemích z roku 1905 s výrobní značkou A. Tenglera; uložena na Puncovním úřadě v Praze (zdrojové foto: Blanka Dvořáčková, Puncovní úřad Praha)

Kronika

Jsou archiváři historici? Zasedání ICA/SUV v Praze (29. 9. – 3. 10. 2010)

Na otázku v názvu pražské konference by jistě téměř každý středoevropský archivář odpověděl kladně. Tradice paralelního vzdělání archivářů v oboru historie a množství „čistých“ historiků, kteří se dostali k archivnictví jaksí mimochodem a shodou okolností, jsou ve zdejších podmínkách samozřejmostí. Pražské setkání archivářů z celého světa poskytlo dostatek podnětů k úvahám o tom, že jde o samozřejmost danou tradicí a že v jiných oblastech světa může vypadat situace úplně jinak. Svědčí o tom anglosaské pojetí archiváře jako nestranného pozorovatele („impartial observer“), jenž by měl pokud možno co nejméně ovlivňovat budoucí interpretaci materiálu. Jeho úkolem je zajistit uchování archiválií a jejich uspořádání, využití a interpretaci má přenechat badateli. Takový archivář může být teoreticky také o něco výkonnější, protože se při pořádání do archiválií „nezačte“. Tolik hlavní teze, zelený strom života je samozřejmě o poznání košatější. Diskuze v průběhu konference ukázaly, že zástupci obojího pojetí jsou si vcelku dobře vědomi předností i slabín obou systémů a že je dobře své zkušenosti konfrontovat.

Sekce univerzitních a vědeckých archivů Mezinárodní archivní rady (ICA/SUV)¹ spojuje svá výroční zasedání většinou s prakticky orientovanou konferencí, kterou pořádá některý z členských archivů. Témata konferencí z posledních let byla zaměřena spíše na budoucnost, ať už se jednalo o problematiku uchování archiválií univerzitní provenience (Reykjavík, 2006), změny, jimiž vědecké a univerzitní archivy procházejí na prahu 21. století (Dundee, 2007) nebo mezinárodní perspektivu při pohledu na tento typ institucí (Rio de Janeiro, 2009). Středoevropské prostředí bylo z mnoha důvodů vhodnou příležitostí k nastolení tématu částečně retrospektivního, tematizujícího národní archivní tradice.

Místní přípravný výbor konference, která se konala v Modré posluchárně a v Malé aule Karolina, tvořili zástupci Ústavu dějin a archivu UK, Masarykova ústavu – Archivu Akademie věd ČR a Archivu Veterinární a farmaceutické univerzity v Brně. Ředitel ÚDAUK Petr Svobodný byl zároveň členem výboru ICA/SUV, koordinujícího přípravu v mezinárodním měřítku. Výročnímu zasedání sekce ICA/SUV předcházelo pracovní setkání zúčastněných českých institucí v Brně, kde byly také s předstihem prezentovány postery českých specializovaných archivů, připravené pro mezinárodní akci.

Prezence účastníků mezinárodní konference byla zahájena 29. září odpoledne, kdy se začali sjíždět zahraniční i domácí archiváři. Téhož dne proběhlo i jednání výboru sekce a konalo se společenské setkání v reprezentačních prostorách Karolina za účasti rektora UK prof. Václava Hampla. Následující den zazněly zejména teoreticky zaměřené příspěvky. Petr Svobodný v úvodním referátu poukázal na středoevropskou praxi propojení úřední a výzkumné funkce archivu, což zároveň ilustroval na řadě českých a moravských příkladů. Prof. William J. Maher z University of Illinois v Urbana-Champaign nahlédl kriticky anglosaský model archiváře jako nestranného prostředníka („neutral agent“). Díky jeho

¹ International Council on Archives/Section on University and Research Institution Archives.

příspěvku si středoevropští archiváři měli hned na začátku jednání příležitost uvědomit, jak malé je někdy zdejší povědomí o americkém univerzitním archivnictví, často úzce spojeném s knihovnami. Podobně hluboce teoreticky ukotvený byl následující příspěvek Normana H. Reida ze skotské University of St. Andrews. I v jeho případě byl vícekrát skloňován zásadní termín jenkinsoniánské tradice anglosaského archivnictví definující archivářovu roli při vzniku fondů a sbírek a při jejich využívání: „impartial observer“. Tedy to, čím středoevropský archivář není, a většinou si asi je i jist, že být nemůže. Reid ve svém příspěvku pregnančně vyjádřil jednu ze stěžejních námitek proti archivářově nestrannosti, jež byla v oficiálních diskuzích i v kuloárech probírána po celý zbytek jednání: už sám výběr a tvorba archivní pomůcky je do jisté míry interpretací nebo přinejmenším zasahováním do původního archivního materiálu. Ještě dál dospěl ve svém příspěvku Matěj Spurný z Ústavu hospodářských a sociálních dějin FF UK, který shrnul především své zkušenosti z projektu „KSC na FF UK“. Podle jeho pojetí má historik konstruuující obraz minulosti na základě archivních pramenů překonávat statický ráz uspořádaného materiálu. Mezi historikem a archivářem tak je rozdíl primárně v míře interpretace, alespoň tak bylo možno jednu ze stěžejních myšlenek příspěvku pochopit.

Poslední blok prvního dne jednání začal reprodukovanou ukázkou z karibské hudby, aby se přítomní připravili na poněkud neobvyklý pohled na archivnictví. Evropští archiváři byli konfrontováni s realitou, která je jim dosti vzdálená a většina z nich o ní jistě téměř nic neví. Instruktivní, plošný pohled na zakladatelskou povahu práce archiváře v Karibiku podali Cherri Ann Beckles, Sharon Alexander-Gooding a Stanley Griffin z University of West Indies. Místní specifika charakterizují zejména snahy o zaplnění dosavadních mezer v dochování historických pramenů v tom nejširším slova smyslu. Nečetní místní archiváři jsou často prvními (na západních univerzitách) odborně vzdělanými osobami na svých místech. Příspěvek Andrzeje Klubińskiego z Archivu Polské akademie věd ve Varšavě byl zaměřen na roli archiváře při výběru materiálu pro budoucí historiky v souvislosti s polskými standardy popisu archivního a knihovního materiálu [MARC21 a ISAD (G)].

Po jednání následovala exkurze do inspirativního prostředí Strahovského kláštera se zasvěceným výkladem kurátora sbírky rukopisů Jana Pařeža.

Program dalšího dne zahájil obsáhlejší příspěvek kolegyň ze skotské univerzity v Dundee (Patricia Whatley a Caroline Brown). Podrobně v něm představily role univerzitního archiváře v tomto prostředí, možnosti prezentace archivu a její konkrétní příklad: úspěšnou výstavu „On the Road with the Beatles“ vycházející z fotografické sbírky Michaela Peto. Následující příspěvky mapovaly situaci kanadských univerzitních archivů. Garron Wells z univerzity v Torontu pojednala o dokumentaci kanadských historických spolků z let 1860–1920 a Shelley Sweeney z University of Manitoba o moderních formách prezentace univerzitního archivu, mj. prostřednictvím využití populárních webů typu youtube. Společný příspěvek ředitele univerzitního archivu z Lipska Jense Blechera a M. Ďurčanského o zkušenostech univerzitních archivářů s kulatými jubilei musel vzhledem k právě probíhajícímu německému „Archivtagu“ a z toho vyplývající nepřítomnosti saského kolegy přednést posledně jmenovaný. Souběžné výroční rokování v Drážďanech se negativně odrazilo v takřka naprosté nepřítomnosti německých kolegů. Závěrem představitelé společnosti AIP Beroun (jednoho ze sponzorů konference) představili projekt digitální knihovny Manuscriptorium. Večerní setkání účastníků ve Ville Lanna podpořila Česká archivní společnost finančně i prostřednictvím úvodního slova jednatele ČASu Jiřího Smitky.

V posledním oficiálním dni jednání zazněly dva příspěvky: Martina France z Masarykova ústavu – Archivu AV ČR o osobních fondech a příbuzných typech dokumentace a Grainne Loughran z univerzity v Ulsteru o roli archiváře na umělecké vysoké škole. Generální diskuze znovu poukázala na hlavní rozdíly mezi středoevropským a anglosaským pojetím hlavních úkolů archiváře a nároků na něj kladených. Řídila ji s bravurou a elegancí Shelley Sweeney disponující nejen zkušenostmi ze severoamerického archivnictví, ale také znalostí českého jazyka – místní organizátoři jí vděčí za pomoc při řešení mnoha dílčích organizačních problémů.

Svého druhu třešničku na dortu představoval celodenní výlet do Plas v neděli po uzavření samotného jednání. Zhruba polovina vytrvavších účastníků měla možnost prohlédnout si celý areál kláštera, včetně objektů spravovaných nedávno vzniklým Centrem architektonického dědictví Národního technického muzea. Pavlu Koderovi a jeho spolupracovníkům patří dík za tuto možnost.

Základní údaje o sekci ICA/SUV nalezne zájemce na webové adrese: <http://www.library.illinois.edu/ica-suv/>, podrobnější informace o pražské konferenci včetně fotodokumentace a některých reflexí pak zde: <http://www.dundee.ac.uk/cais/suv2010/>. Dodejme ještě pro úplnost, že další výroční jednání sekce proběhlo úspěšně 12.–16. července 2011 na univerzitě v kanadském Edmontonu (University of Alberta) a bylo věnováno otázce přejímání a zpřístupňování archiválií („Best Foot Forward: Inreach and Outreach for Archivists“).

Zasedání ICA/SUV bylo po konferenci k výročí Dekretu kutnohorského z ledna 2009 další významnou mezinárodní akcí, v níž sehrál ÚDAUK roli hlavního pořadatele (či přinejmenším „zprostředkovatele“). Lze s potěšením konstatovat, že alespoň jedno významné mezinárodní setkání tohoto typu v roce se stává v posledních letech samozřejmostí.

Petr Cajthaml – Marek Ďurčanský

„Universities in Central Europe – Crossroads of Scholars from All Over the World.“ Praha, Karolinum 29. 9. – 1. 10. 2011

Rok 2011 je v rámci aktivit Evropské společnosti pro dějiny vědy (dále ESHS) rokem in-between. Mezi dvěma velkými konferencemi (Barcelona 2010 a Athény 2012) se schází vědecká rada a výbor ESHS k zasedání a zpravidla se v této souvislosti pořádá menší konference, věnovaná některému z aktuálních témat. Sté výročí příchodu Alberta Einsteina do Prahy, kde v roce 1911 získal profesuru na německé Karlo-Ferdinandově univerzitě, se proto stalo jedním z námětů konference, kterou ESHS pořádala v pražském Karolinu společně se Společností pro dějiny věd a techniky (dále SDVT), Ústavem dějin a Archivem UK (dále ÚDAUK) a Kabinetem dějin vědy Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR. Konferenci podpořil grant Mezinárodního visegradského fondu, jehož nositeli byly spolu se SDVT Slovenská spoločnosť pre dejiny vied a techniky při SAV, Polska Akademia Umiejętności v Krakově a Magyar Felsőoktatási Levéltári Szövetség (Společnost maďarských archivů vysokých škol).

Konference nesla název „Universities in Central Europe – Crossroads of Scholars from All Over the World“. Zúčastnilo se jí přes 60 odborníků ze 16 zemí světa. Po podvečerním uvítacím přípitku ve čtvrtek 29. září 2011, na němž prorektor UK, prof. Ivan Jakubec, spolu

s ředitelem ÚDAUK, doc. Petrem Svobodným, a předsedkyní ESHS, doc. Soňou Štrbářovou, uvítali přítomné, následoval druhého dne odborný program.

Vědeckou část zahájil Petr Svobodný keynote přednáškou o pohnutých osudech pražské univerzity v průběhu 20. století. Celá konference pak byla rozdělena do tří tematických bloků, zaměřených na prvním místě na Einsteina, a dále pak na jevy, jejichž reprezentantem může Einstein být: na dobrovolnou migraci vědců a studentů mezi univerzitami a na fenomén hostujících profesorů.

První velký tematický blok, věnovaný Albertu Einsteinovi, otevřeli keynote přednáškou Dieter Hoffmann a Jürgen Renn, kteří spolu s Alexandrem Blumem (všichni Max-Planck-Institute for History of Science, Berlin) zrekapitulovali různé aspekty Einsteinova pobytu v Praze v letech 1911–1912.

Následoval výklad Aleny Šolcové (ČVUT Praha), stopující Einsteina přímo v pražských ulicích: seznámila posluchače slovně i obrazem s místy spjatými s Einsteinem. Emilie Těšínská (Kabinet dějin vědy ÚSD, AV ČR) připomněla významné Einsteinovy předchůdce, následovníky i současníky z pražské české i německé univerzity, zabývající se rovněž teoretickou fyzikou. Andreas Kleinert (Martin Luther University Halle/Saale) se věnoval výhradně Antonu Lampovi, muži, který přivedl Einsteina do Prahy. Další biografický příspěvek následoval od Barbary Wolff (Hebrew University Jerusalem) – biografie Einsteinova syna Eduarda (1910–1965). Na závěr dopolední části zhodnotil Ze'ev Rosenkranz (Einstein Papers Project, Pasadena) Einsteina z pozic sionismu.

V úvodu odpoledního zasedání se Thomas Neumann (DESY Zeuthen) pokusil pochopit Einsteinův dialog s Bohem. Následovalo vystoupení Józsefa Illy (Budapest/ Einstein Papers Project Pasadena), týkající se Einsteinova zapojení do řešení některých praktických technických problémů. Michal Kokowski (Polish Academy of Science Krakov) se zabýval Bose-Einsteinovým rozdělením ve fyzice. Blok uzavřel Hubert Goenner (University Göttingen) výkladem o dalších osudech Einsteinovy teorie jednotného pole v rukou a komunikaci jeho následovníků na celém světě v období 1930–1969.

Po přestávce pak Erwin Neuenschwander (University of Zurich) plynule přešel od einsteinovského tématu k „dobrovolné migraci vědců“, když pojednal Curych jako odrazový můstek pro významné matematiky a fyziky právě na příkladu Alberta Einsteina a Hermanna Weyla. Další referáty už Einsteina zcela opustily. Společné vystoupení Christofa Aichnera a Tanji Kraler (University of Innsbruck) se zaměřilo na reformy v rakouském vzdělávacím systému v období 1848–1860. Éva Vámos (Hungarian Museum of Science, Technology and Transport Budapest) zůstala v 50. letech 19. století, ale zabývala se nucenou migrací profesorů. Jedním z nejzásadnějších bylo bezesporu vystoupení Jana Surmana (University of Vienna), který přesně v duchu záměru organizátorů v určitém smyslu okalibroval univerzity v rámci habsburské monarchie v období 1848–1918.

Společenský večer ve Vile Lanna uvedla prezentace projektu Soni Štrbářové a Antonína Kostlána (oba Kabinet dějin vědy ÚSD, AV ČR), rekapitulující výsledky několikaletého studia nucené migrace československých vědců v průběhu 20. století. Večer pokračoval rautem.

Druhý den jednání zahájila keynote přednáška Mitschella Ashe (University of Vienna), věnovaná zásadním problémům mobility vědců v 19. a 20. století. Další příspěvky se soustředily převážně na konkrétní případy pobytu vědců a studentů na zahraničních univerzitách. První z nich, Efthymios Nicolaidis (National Hellenic Research Foundation Athens)

zahájil tento blok prezentací řeckých vědců na středoevropských univerzitách. Attila Szilárd Tar (Krúdy Gyula Gymnasium Győr) prezentoval přehledně migraci studentů z Uher na německých univerzitách v 18. století. Andor Mészáros (Fakulty of Humanities, Pázmány Péter Catholic University of Hungary) pojednal o studentech z Uher na pražské univerzitě v období od osvícenství do roku 1918. Emilia Vaz Gomes (Centro de Estudos de História da Ciencia, Universidade de Évora) zakončila blok přednáškou o portugalských učencích, kteří zavítali do střední Evropy na počátku 20. století.

Několik následujících referátů se zaměřilo na téma „hostujících profesorů“. Maria Teresa Borgato (University of Ferrara) prezentovala působení jezuity Caspara Ságnera (1721–1781) a jeho vliv na výuku filozofie v Itálii. László Molnár (Archives of Semmelweis University Budapest) připomněl dvě kariéry vědců-lékařů z různých období a jejich pohnuté osudy: Jana Nepomuka Czermaka (1828–1873) a Borise V. Petrovského (1908–2004). Felicitas Seebacher (Alpen-Adria-University of Klagenfurt) se zabývala působením Theodora Billrotha (1829–1894). Kamilla Staudigl-Czechowitz (University of Vienna) předložila několik příkladů právníků „mezi Prahou a Vídní“.

Poslední blok konference zahájil Fabio Bevilacqua (University of Pavia) s pohledem z Pavie na „vědeckou“ Prahu. Katalin Simon (Budapest City Archives) vysvětlila postavení peštské lékařské fakulty v rámci habsburské monarchie v 1. polovině 19. století. Do doby o sto let později posunula posluchače Audrone Janužytė (Mykolas Romeris University Vilnius) výkladem o litevské univerzitě mezi dvěma světovými válkami. Odbornou část konference uzavřel Jiří Hnilica (Karlova univerzita v Praze) rekapitulací svého výzkumu československo-francouzských kulturních styků v období 1918–1948 na příkladu kategorie hostujících profesorů.

Bonusem konference se staly dvě nedělní vycházky. Dopoledne Soňa Štrbáňová provedla zájemce po pamětihodnostech Starého Města pražského, spojených s dějinami vědy. Odpoledne Petr Svobodný předvedl univerzitní kampus na Karlově náměstí a Albertov, spojený zejména s výukou medicíny a přírodních věd.

Milada Sekyrková

Vysoké školy a společnost

Již podruhé¹ se uskutečnilo pracovní setkání skupiny badatelů zabývajících se dějinami vysokých škol ve druhé polovině 20. stol. Tentokrát se sešli ve dnech 19.–20. 10. 2011 v Olomouci v redukováném početním složení pracovníci z pražských, olomouckých a brněnských univerzitních archivů a FF UK, která byla zastoupena i doktorandkami. Jednání nazvané *Vysoké školy a společnost* otevřel organizátor letošního semináře, archivář UPO Pavel Urbášek. Oba dny zasedání měly zajímavý průběh a dobře volený program, v němž na každý referát navazoval koreferát a bohatá diskuze. Vystoupení se snažila řešit obecnější témata vztahu univerzit a proměňující se společnosti v časovém horizontu 1945–1990.

¹ K prvnímu setkání viz zprávu v AUC-HUCP 49/1, 2009, s. 124–126. Část příspěvků z hradeckého jednání byla otištěna v časopise Východočeské listy historické 27, 2010, s. 5–108, 170–189, druhá část vyšla jako sborník z konference pod názvem *Možnosti a meze výzkumu dějin vysokého školství po roce 1945*, ed. Sylva SKLENÁŘOVÁ, Hradec Králové 2010, 84 ss.

Dvě prvá vystoupení načrtla průřez celkovým vývojem ze dvou různých hledisek. Jakub Jareš se zaměřil na pojem „intelektuální elity“ a sledoval jejich výměr a vývoj jejich postavení v uvedeném období. Připomněl pojmy užívané pro tuto vrstvu v jiných zemích (odlišné místo ve společnosti mělo německé „Bildungsbürgertum“ než ruská „inteligence“) a dosavadní pokusy o aplikaci variabilní terminologie na české poměry. Sledoval pak dále vliv společenského vývoje po únoru 1948 i po srpnu 1968 na profil akademického učitele i jeho sebevnímání a sebevědomí. Vývoj směřoval k degradaci prestiže intelektuálních elit, k jejich „odkouzlení“ a ztrátě autority ve společnosti, což se projevuje dodnes. V diskuzi (M. Spurný, P. Urbášek) pak zazněl názor, že hlavním přelomem byl rok 1968, po kterém ztrácí inteligence svůj dosud uchovaný étos a v roli zaměstnanců režimu přistupuje na kompromisy zajišťující životní standart.

Pavel Urbášek se věnoval dopadům hospodářského vývoje v zemi na vysokoškolský vzdělávací systém. Centrálně direktivní model hospodářství se od 50. let projevil podřízením vysokých škol potřebám plánovaného hospodářství. Výroba dávala minimální podněty k rozvoji výzkumu a nevyjasněný systém dvojkolejného řízení vědy (státní komise versus Akademie věd) byl jen další brzdou. Návrhy na reformu objevující se od poloviny 60. let působí jako série pokusů a omylů. Odrážela se v nich také rivalita mezi vysokými školami a akademií, týkající se výzkumné funkce či dokonce monopolu na výzkum. Vysoké školy se tak potácely mezi výlučně pedagogickou funkcí a šancí zapojit se do procesu vědy. Direktivní řízení se přeneslo i na oblast koordinace vědy, nevedlo však k efektivizaci jejich výkonů. Ve školství se to projevovalo především neúspěšným hledáním souladu mezi nabídkou a poptávkou vzdělaných absolventů, resp. zájemců o studium (směrná čísla pro přijímací zkoušky vždy zaostávala za hospodářským vývojem). P. Cajthaml v koreferátu sumarizoval faktory, které tvořily společenskou poptávku po studijních místech na vysokých školách a konstatoval, že žádný z užitých modelů z 50.–90. let nedokázal optimalizovat poměr mezi potřebami státu, zájmem studentů o jednotlivé obory a poptávkou zaměstnavatelů po určitých odbornících.

Další dva referáty charakterizovaly dvě vybraná, od sebe zcela odlišná období. Petr Cajthaml nastínil proměny univerzit v 50. letech 20. stol. a snažil se pojmenovat příčiny, které za nimi stály. Typická byla tendence redukovat a atomizovat klasické univerzity (např. roztržštění filozofické a přírodovědné fakulty UK do několika úže zaměřených fakult) ve prospěch specializovaných vysokých škol (VŠE, VŠCHT, VŠRJ) a regulovat objem přijímaných studentů (snížení počtu posluchačů právnických fakult, způsobené jak státní restrikcí tak sníženým zájmem). Zásahy směřovaly proti dominantnímu postavení univerzit v rámci vysokého školství a z toho vyplývající úloze univerzitních elit jako svědomí národa (otázkou zůstává tradovaný cíl – lepší státní a stranická kontrola rozdrobených škol).

Výjimkou z těchto trendů byl rozvoj lékařských fakult, jejich početní nárůst a úvahy o vytvoření jedné velké lékařské akademie. Záhy se ukázala neperspektivnost zvolené cesty, charakterizovaná problémy s uplatněním nadprodukce úzce specializovaných odborníků, a došlo k rušení nebo spojování nedávno zřízených škol. P. Svobodný doplnil v koreferátu výklad o fakta z oblasti lékařského školství.

Roman Elnér zrekapituloval vývoj v 80. a počátkem 90. let. Vycházel z rozhovorů vedených s prof. Liborem Pátým,² který byl před listopadem 1989 zapojen do aktivit neformál-

² Srv. Libor PÁTÝ, *Rok '89 mýma očima*, AUC-HUCP 45/1–2, 2005, s. 129–155.

ních struktur a jejich podněty se pak snažil jako polistopadový náměstek ministra školství dotáhnout a prosadit s cílem reformovat vysoké školy. Jednalo se především o přepracování vysokoškolského zákona, očistu ministerstva a rehabilitace, rozšíření institucionální základny vysokého školství a otevření české vědy směrem k zahraničí. V diskuzi zazněly úvahy nad fobii rozkládajícího se režimu před pojmem reforma školství, jejíž potřeby si byl vědom, ale obával se reminiscencí procesů z 60. let. M. Spurný poukázal na absurditu demonizování akademie po listopadu '89, neboť v ní byli skryti mnozí za normalizace vyloučení z vysokých škol, zatímco univerzity normalizačně „očištěné od živlů“ se přenesly do nové doby často ve stejném personálním složení. Téma proto vyvolalo četné úvahy o prvcích kontinuity a diskontinuity vývoje ve sledovaném období a otázku, které z řešení je pro vysoké školy zdravější – sametová kontinuita nebo „dederonová“ čistka?

V následujícím referátu pojednala Marta Edith Holečková o krátkodobém a velmi specifickém jevu – Univerzitě 17. listopadu, jejímž prostřednictvím se snažil socialistický stát řešit v letech 1961–1974 pomoc rozvojovým zemím v oblasti vzdělávání, ale zároveň také realizovat své zájmy především v Africe, ideologicky působit na potenciální spojení a zahraniční zájmové sféry. Referentka popsala fungování školy a poukázala na řadu jevů, s nimiž stát nepočítal a které narušily jeho záměry s touto školou, ať se jednalo o „třídní původ“ afrických studentů, negativní rasové reakce domácího obyvatelstva, konflikty s českými studenty, nežádoucí politické aktivity zahraničních studentů nebo jejich těžko kontrolované kontakty mimo republiku. Celý projekt nakonec zkolaboval především na finanční náročnosti, kterou nemohla hostící země dále unést. Diskutující zdůraznili, že pokus čsl. státu o samostatnou zahraniční iniciativu, která by připravila prostředí pro aktivity ekonomické, byl v rámci bloku RVHP ojedinělý (např. Polsko odmítalo zapojovat se do takových zahraničních akcí).

Závěr semináře byl věnován normalizačním jevům. Matěj Spurný sledoval podobu diskurzu, který zvolil nově nastupující režim pro svoji legitimizaci. Jeho základem bylo vyrovnání se s minulostí, která musela být odsouzena a z ní vyvozeny důsledky a program dalšího vývoje. Fakulty dostaly za úkol vypracování analýzy vývoje, což filozofická fakulta a její „zdravé jádro“ vzaly vážně a vznikl elaborát o 700 stranách. Ten byl základem pro M. Spurného ke zkoumání tezí, které nové vedení fakulty v té souvislosti formulovalo. Analýza se připravuje k edičnímu zpřístupnění. P. Cajthaml v diskuzi připomněl, že druhou fází legitimizačního procesu normalizačního vedení byla anticharta v r. 1977.

Kateřina Volná načrtla hlavní témata spojená se studiem otázky působení StB na FF UK. Představila metodologické přístupy, s nimiž chce zvládnout tuto velmi složitou a choulostivou problematiku. Vyslovila řadu otázek, které jsou v té souvislosti kladeny, ale jejichž zodpovězení by mělo přijít až na konci výzkumu. V tuto chvíli je základním východiskem zmapování pramenné situace – zničené materiály StB je nutno nahradit rekonstrukcí sítě zpravodajů pomocí svazků jednotlivců. Před neadekvátními závěry a hodnoceními by mělo chránit stanovení určitých hodnotících kritérií a komparace možných postojů a modelů chování. Naznačené postupy byly ilustrovány na příkladech některých pedagogů fakulty a ukázalo se, že lze vytipovat různé strategie informátorů, různé motivace a sledovat i různou míru kontaktů a jejich „odměňování“.

V průběhu celého jednání se vracely některé motivy, které spojovaly témata jednotlivých referátů, jejichž texty budou otištěny v příštím čísle tohoto časopisu. Traktovaná problematika se jevila jako stále živá a dodnes aktuální. Opakovaně se ukazovalo, že obdobné problémy nejsou doposud vyřešeny, je proto důležité poznat peripetie minulosti.

Jevy, které bývají traktovány jako specifické pro komunistické státy, byly jistě výrazné především v sovětském bloku, ale byly přítomny i na Západě a představovaly obecnou tendenci vývoje VŠ – proměna pozice elit, jejich degradace, pauperizace, ztráta prestiže; zmasovění studia, jeho militarizace, problémy se vzděláním ve třetím světě, ekonomické limity a společenská poptávka. Zatímco západní teoretici refleктоvali tyto jevy, v ČR taková reflexe chybí.

Školství tedy prodělávalo jistou modernizaci, která je pro východní blok označována jako zmrzačená (ideologicky, příp. i jinak). Účastníci si položili otázku, zda existovala vedle toho nezmrzačená modernizace, kde hledat kritéria pro taková hodnocení, a vyslovili se pro srovnávání plynulého a přerušovaného vývoje. S tím souvisí i již zmíněná otázka kontinuity a diskontinuity vývoje v případě vysokého školství.

Setrvalými problémy jsou také další jevy, ať obecnějšího charakteru (skloubení akademické svobody a finanční závislosti, možnost optimálního nastavení systému vysokého školství pro potřeby společnosti, tedy direktivní nebo liberální řízení přílivu a zaměření zájemců o studium), nebo česky specifičtější, jako je setrvalá rivalita vysokých škol a akademie věd v otázce jejich vzdělávací a výzkumné funkce.

Pracovní setkání nemohlo zodpovědět všechny takto artikulované otázky a účastníci doufají, že podobné setkávání nad dalšími tématy bude v obdobném duchu pokračovat. Nejbližší seminář by se mohl uskutečnit v roce 2013.

Blanka Zilynská

Recenze a zprávy

William J. Courtenay – Karl Ubl, Gelehrte Gutachten und königliche Politik im Templerprozeß

(= Monumenta Germaniae Historica, Studien und Texte 51), Hannover 2010, Hahnsche Verlagsbuchhandlung, XIX + 172 s., ISBN 978-3-7752-5711-4

Autoři a současně editoři začínají připomínkou, že v době kolem roku 1400 pařížská univerzita, resp. její teologové jako autoři nejrůznějších dobrých zdání při procesech před pařížským parlamentem nabyli v politickém životě země velkého vlivu. Nicméně konstatují, že tu nešlo o žádné novum, ale že si světská moc takto vybírala povinnou daň za udílení rozmanitých privilegií už v dobách dřívějších, kdy to sama potřebovala – a nalézala více či méně ochotné uši i hlavy. Kdo by si u nás v té souvislosti nevzpomněl na okolnosti vzniku Dekretu kutnohorského! Lze domyslet, co by se stalo, kdyby i německá většina pražské univerzity vyšla panovníkovi vstříc? A znepokojivou otázku lze převést i do dob mladších...

Ani jednoho z autorů není třeba představovat. Zejména první z nich byl v posledních číslech tohoto časopisu vícekrát představen jako čelný badatel současnosti v oblasti pozdně středověkých univerzitních dějin, zejména pak pařížských. V předkládané práci nejde o běžnou rozpravu, nýbrž o vydání dotud špatně přístupných a málo známých textů s kvalifikovaným komentářem. Na základě závěrečné autorské poznámky v předmluvě lze konstatovat, že větší část práce, a to jak textu, tak edice, je dílem druhého ze spolupracovníků.

V podstatě je možno říci, že kniha měla nést specifikující podtitulek, v němž by figurovalo jméno vlastního hrdiny knihy, totiž teologa Jeana de Pouilly. První z autorů podává jeho poměrně dramatický životní běh včetně akademické dráhy na Sorboně. Ten sice skončil neznámo kdy, ale poslední stopy jeho aktivit lze řadit do počátku dvacátých let 14. věku. Vedle jeho aktivit v kontextu s templářským procesem je ovšem třeba zmínit i jeho účastenství ve velkém sporu žebrevých řádů s farním klérem (český čtenář jistě vzpomene na obdobnou situaci v českých zemích v době této nepřilíh vzdálené).

V sedmdesátistránkovém úvodu leží ovšem těžiště ve sledování vývoje vztahu dvora i přímo osoby francouzského krále Filipa IV. Sličného (přesto jeho jméno v rejstříku kupodivu nepřichází) k průběhu střetu jím vyprovokovaného s bohatým a vlivným templářským řádem. Ten lze ovšem spíše nazvat jednostranným útokem všemocného krále, řešícího tak své ekonomické i jiné problémy. Nicméně i on potřeboval *pro forma* nějakou „nezávislou“ podporu proti původně rozpačité a až velmi zdrženlivé moci duchovní – papežství. A tu mohl král uvítat podporu významného a zdánlivě autonomního kulturního i politického činitele, pařížské univerzity, již se mu dostalo již dříve v jeho sporu s papežem Bonifácem VIII. Tato podpora sice nebyla jednoznačná, protože však panovník univerzitní vyjádření výrazně usměrňoval charakterem svých dotazů, vyzníval celkový tón univerzitních dobrozdání pro panovníka pozitivně.

Zdrženlivá dobrá zdání resp. quodlibety Jeana de Pouilly, jejichž edice tvoří druhou polovinu knihy, to zřetelně ukazují. Zatímco první se věnuje otázce, zda papež má vědět o všech tajnostech jednotlivých církevních institucí (*Utrum expedit simpliciter quod*

secreta cuiuslibet religionis revelentur pape), druhé řeší otázku, za koho má být ten, kdo se přiznal k herezi, ale později ji odvolal, považován (*Utrum si aliquis sit confessus heresim et postea revocet in facie ecclesie dicendo se falsum dixisse, talis debeat dici relapsus*). Třetím vydaným dokumentem je tzv. *De facto Templariorum. Consultatio altera* (dosud vydané jen zčásti), které Ubl nejen připisuje prostředí králova dvora, ale přímo nejbližším spolupracovníkům jeho zlého ducha Viléma z Nogaretu. Je proto poněkud zvláštní, je-li v obsahu kapitola tomuto dokumentu věnovaná označena jako „Die sog. Consultatio altera: Ein Werk des Jean de Pouilly?“ Zatímco první dva texty jsou vydávány z pěti mladších a rozptýleně dochovaných opisů, třetí je vydán z nepochybného originálu. Nezbytným doprovodem je závěrem přicházející seznam citovaných teologických a juristických autorit, rejstřík jmen a pojmů a úvodem podaný jedenáctistránkový seznam použitých edic a literatury.

Čtenář má nad čím přemýšlet. Nejen ve středověkém kontextu, ale i v průniku do historie století dvacátého.

Ivan Hlaváček

Najstarsza księga promocji Wydziału Sztuk Uniwersytetu Krakowskiego z lat 1402–1541, wydali Antoni Gąsiorowski, Tomasz Jurek, Izabela Skierska s latinským patitulem, Warszawa 2011, Instytut historii PAN, s. XXXVII, 1–188 (faksimile), 189–419 (edice a rejstříky), ISBN 978-83-88909-91-7

Trojici editorů této knihy pomocí je třeba bez výhrad obdivovat, a snad už úvodem lze říci, že za její cílevědomost stejně jako za preciznost. Je to ovšem třeba zdůrazňovat jen více méně na okraj, protože čtenáři tohoto časopisu o tom mají povědomost přinejmenším po četbě referátů o jejich edicích jiných úředních knih krakovské univerzity. Editoři totiž pracují systematicky (viz HUCP 44/1–2, 2004, s. 229–231, 50/1, 2010, s. 269–270).

Už první poznámka úvodu nás přenáší do Prahy. Editoři totiž citují, jak je v tamním statutu definována funkce děkanské knihy, která víceméně platí i pro tuto knihu. Ta v dnešní podobě začíná fragmentem statut z r. 1406. Je známo, že tato kniha i její pokračování byly vydány už v r. 1849 J. Muczkowskim, jedná se však o vydání, které nedostačuje dnešním požadavkům diplomatickým ani věcným. Můžeme říci, že to obecné, co platilo o předchozích edicích, lze opakovat i o této edici. Vedle rozsáhlého kodikologicko-obsahového úvodu (tu by byl čtenář uvítal jeho alespoň rámcové rozčlenění), se zřetelným shrnutím v jazyku anglickém, přináší nejdříve dokonalou faksimili celého kodexu, potom přichází kritická edice a posléze dva rejstříky. Co lze považovat na referované publikaci za nejdůležitější, je těžko říci, ale už možnost okamžité kontroly edice s originálem, který dává dokonalejší představu o způsobu práce písařů než sebersáhlejší popis, je nenahraditelnou hodnotou, ať se to týká změn písařských rukou, jednotlivých margiálií, ale i dalších diplomaticko-paleografických specifik, která sice běžný uživatel nevnímá, ale specialista ocení. Nemá smysl v tomto stručném referátu parafrázovat obsah úvodu či dokonce se pokoušet o nějakou paralelu s pražskými poměry. Je však zapotřebí zdůraznit to, co je pro běžného uživatele nejdůležitější, totiž možnost orientace ve změní tisíců jmen. Editoři uvádějí, že jich je kolem 5600, z nichž 1260 jedinců získalo titul magistra svobodných umění. Valná většina z nich vystupuje prakticky pouze jednou, zpravidla bez predikátu, tedy jen s křestním jménem

a místem původu. Je-li latinizovaná forma u větších lokalit nejčastější, přesto nezřídka přichází i všelijaká zkomolení u lokalit menších, které ani latinské označení neměly. Identifikaci u nich nadto znesnadňuje i duplicita či dokonce multiplicita řady místních jmen. Označování podle určitého teritoria či regionu je naopak velmi řídké. Proto lze bez nadsázky konstatovat, že největší díl práce editorů představuje sestavení prvního z obou rejstříků. Ten druhý zaujímá celkem 17 stran a přináší věcné údaje, zejména pokud šlo o titulatury jednotlivých osob. Edici pak uzavírá seznam děkanů artistické fakulty z let, jimž je kniha (a edice) věnována. Podstatný je rejstřík osobní, obnášející 110 stran (kniha je velkého kvartového formátu), kde hlavním heslem, které odkazuje na edici, je příslušná lokalita. Všechna osobní jména jsou ovšem také rozepsána a odkazují k lokalitám původu. Ty jsou pak z valné míry bezpečně určeny a ukazují rozptyl či přitažlivost krakovského studia. Ale spouš schematická mapka tohoto fenoménu by byla mimořádně zajímavým a velice výmluvným svědectvím o peripetiích historie této fakulty a ovšem i o těch oblastech, z nichž se její členové rekrutovali. Zásadně je za základní heslo volen dnešní úřední název, přičemž jsou samozřejmě respektována všechna stará označení v relevantních jazycích, jakož i jejich geografickopolitické zařazení v původních politickosprávních strukturách, které jsou ale bezproblémově převeditelné na dnešní poměry. Lze ovšem uvažovat o tom, zda pro snazší orientaci nepolských uživatelů, kterých jistě bude řada, by nebylo bývalo lepší, kdyby byl zvolen obecně srozumitelný úzus (tak se např. setkáváme s termínem *szw.*, což je Švýcarsko aj.). Pro Polsko se odkazuje na staré historické správní rozdělení. Aby tento rejstřík příliš nenabyl na rozsahu, jsou i jednotlivá křestní jména uváděna zkratkami. Třeba proto před použitím důkladně projít na s. XXXVn. seznam zkratk. Ale to jsou technické záležitosti, na které si odborník snadno zvykne a v nichž se bezproblémově zorientuje.

Tak jako jsem v předchozích případech upozorňoval na osoby z českého státu, je třeba učinit to i nyní. A ukazuje se, že je tu možno mnohé se dovědět. Není-li Praha vůbec ani zmíněna, je to pochopitelné. Pokud pak jsou z Čech zde zaregistrovány osoby, děje se tak až na výjimky z okrajových, převážně německých lokalit, jako Kadaň, Cheb, Locket, Manětín, Horšovský Týn či Most, i když zcela soliterně přicházejí např. i Vlašim nebo Jindřichův Hradec, ale kupodivu i Soběslav, a pak i zcela zapadlé lokality jako Úněšov nebo Svinná (v Čechách jich je sice pět, ale na Slovensku další dvě; takže přece jen není jistota příslušné atribuce). Jde-li u Čech o jednotliviny, moravská města jsou zastoupena hojněji a ovšem i masivněji: Olomouc mnoha desítkami, Opava sice skromněji, ale též jde o desítky. Rozsáhlý je seznam dalších lokalit: Jihlava, Litovel, Ostrava, Moravský Beroun, Bruntál, Ivančice, Uherské Hradiště, Uničov, Krnov, Kroměříž, Mikulov atd. Aby se tyto údaje mohly detailně vyhodnotit, bude zapotřebí spolupráce regionálních historiků, aby jev zasadili do vlastních dějin toho či onoho města. Může se přitom najít i uplatnění takových osob v jejich rodišti.

Možno skončit se skoro už stereotypním, leč oprávněným díkem za skutečně odříkavou práci, která byla odvedena ve velké kvalitě.

Ivan Hlaváček

Siegfried Hoyer, *Kleine Geschichte der Leipziger Studentenschaft 1409–1989*

Leipzig 2010, Leipziger Universitätsverlag, 311 s., s řadou vyobr. v textu, ISBN 978-3-86583-480-5

V roce 2009 uplynulo šest set let od založení „nevlastní dcery“ pražské Karoliny. Klíčovou publikací se staly velké, několikasvazkové dějiny této univerzity, ale nezůstalo jen při tom. Dosvědčuje to i tato publikace, která si vzala za úkol vysledovat nejdynamičtější element nejen této univerzity, její studentstvo. Autora není třeba představovat, patří doslova k „inventáři“ tamní univerzity. V rámci svých prací k pozdně středověkým a raně novověkým dějinám zasáhl Hoyer badatelsky i do českých dějin 15. století. Tentokrát jeho kniha výrazně překračuje jeho původní specializaci a zasahuje až do nejbezprostřednější současnosti. Je v té souvislosti třeba s uznáním říci, že novému a nejnovějšímu období, konkrétně době od Vídeňského kongresu (1815), jsou věnovány více než dvě třetiny knihy. Době nacismu je v tomto rámci věnováno dvacet, době sovětské okupační zóny a návazné NDR pak takřka čtyřicet stran. Uváděním těchto údajů chci jen konstatovat, že autor nepodlehł svodům své specializace, ale zodpovědně si rozvrhl jednotlivé epochy, jejichž obsah rovnoměrně naplnil jak informacemi, které se týkají právních východisek studentského spolkového života, tak těmi, které sledují vlastní konkrétní dění v této velmi vrtkavé komunitě. V obsahu se setkáváme s informací, že poznámkový aparát k textu je připojen závěrem. Se zájmem proto otvíráme knihu na těchto stránkách, je ale třeba konstatovat, že nejde o běžný poznámkový aparát, nýbrž o mírně komentovanou bibliografii prací, ale i pramenů k jednotlivým epochám. Že se tam různě doplňují práce zaměřené na obecný univerzitní vývoj s těmi, které se dotýkají bezprostředně univerzity lipské, resp. některých studentstvu věnovaných fenoménů, rozumí se samo sebou. Plyne z toho, že kniha nemá žádný celkový seznam literatury či pramenů.

Autor zvolil důsledně chronologický postup, který rozčlenil do celkem deseti kapitol. Je pochopitelné, že různá struktura a množství pramenů si nutně vyžádaly také variabilitu podání v jednotlivých kapitolách. Nicméně všude se autor snaží postihnout právní podklady té které doby, jež udávaly studentskému životu jeho limity, i když do práce integruje i různé studentské aktivity, které tyto hranice překračují. Děje se tak ve větším měřítku zejména v mladších dobách, což je vzhledem k dochovanosti pramenů zcela pochopitelné. Není snad ani pro medievistu žádnou hanbou, že se začte zejména do posledních kapitol. Jak mnoho společného (leckdy ale také rozličného, to např. pokud jde o teologické fakulty) tu lze nalézt i pro historii doby před rokem 1989! Autor tu sahal i k aktovému materiálu, z něhož čerpal řadu více či méně charakteristických informací, zejména o zásazích mimouniverzitních orgánů resp. osob, zpočátku i okupačních orgánů do vnitřního univerzitního života. A tu je třeba konstatovat – i když lze autora pochopit, neboť současná všudypřítomná (pseudo)ochrana osobnosti hrozí na každém kroku –, že by čtenář, zejména pak asi domácí, uvítal, kdyby „namhafter Ordinarius“, který se zasazoval o vyloučení kritika toho či onoho nešvaru (např. s. 271) byl označen jménem nebo alespoň svou *veniae legendi*, či alespoň datem, které by také mohlo pomoci tuto epochu dále zřetelněji členit. Musil jsem to říci, i když si uvědomuji limity, které zejména v této souvislosti Hoyer měl. Ostatně dodejme, že u studentů se s těmi jmény často setkáváme jako s aktivními účastníky univerzitního i politického života, ať už v tom či v onom směru.

Ale je třeba ještě několika slov o kapitolách ke starším obdobím, které věnují pozornost i obecnějším předpokladům sociálního charakteru, které jsou výsledkem analýzy univerzitních matrik. Tu zejména zaujme interpretace univerzitní frekvence, resp. kolísání imatrikulací v souvislosti s vnějšími událostmi, mezi nimiž hrály velkou roli husitské války, jak autor konkrétně ukazuje na roce 1429, kdy došlo k tažení husitských vojsk pod vedením Prokopa Holého do Saska (s. 19). Ale samozřejmě i v jiných dobách působily obdobné příčiny, ať obecně politické či zdravotní. Tu je snad potřeba ještě upozornit na přehlédnutí, při němž je zaměněn nominalismus s realismem u Viklefa a jeho přívrženců (s. 18). Stejně tak asi není přijatelná informace o tom, že počátkem 15. století měla Vídeň zhruba stejný počet obyvatel (přes dvacet tisíc) jako Kolín n. R. Překlep 14. století místo 15. si čtenář opraví sám (obě s. 14).

Knihu zavírám s konstatováním, že by čtenář rád toleroval, kdyby místo „Malých dějin lipského studentstva“ měl před sebou jeho „Velké dějiny“, třeba s i s některými přílohami pro dobu starší, ale zejména mladší. Ale budiž dík i za ty „Malé dějiny“.

Ivan Hlaváček

Jiří Stočes, Pražské univerzitní národy do roku 1409

Univerzita Karlova v Praze – Nakladatelství Karolinum, Praha 2010, 308 s.

Średniowieczny uniwersytet w Pradze, najważniejsze międzynarodowe centrum intelektualne w środkowej Europie w drugiej połowie XIV i na początku XV w., jest przedmiotem dużego zainteresowania mediewistów na świecie. Wszelkstronnie badali oni fundację uniwersytetu dokonaną przez Karola IV Luksemburga, jego organizację, pierwszy okres funkcjonowania, powstanie uniwersytetu prawniczego w 1372 r., dynamiczny rozwój obu uczelni, kolegia, środowisko studentów i graduatów, osiągnięcia mistrzów praskich w zakresie filozofii, teologii i prawa kanonicznego oraz ich kariery kościelne i państwowe, recepcję wyklefizmu, ukształtowanie się środowiska reformatorskiego, konflikty wewnątrz trójwydziałowego uniwersytetu, dekret kutnohorski z 1409 r. i wielką migrację profesorów i studentów z Pragi do Lipska i innych uniwersytetów europejskich, a także proces załamywania się międzynarodowego charakteru obu uniwersytetów i upadek uniwersytetu prawniczego. Te rozliczne badania zostały podsumowane w tomie pierwszym monumentalnej syntezy dziejów Uniwersytetu Karola,¹ opublikowanej również w wersji angielskiej.²

Wśród szeregu problemów, które były w dotychczasowej historiografii badane tylko fragmentarycznie znajdowały się nacje funkcjonujące w obu uniwersytetach praskich, bowiem system nacyjny wzorowany na uniwersytecie paryskim został wprowadzony najpierw w czterowydziałowym uniwersytecie, a następnie w uniwersytecie prawniczym. Na zagadnienie praskich nacji spoglądano głównie poprzez pryzmat dekretu kutnohorskiego i jego skutków, zaś istniejące opracowania Sabine Schumann i Rodericha Schmidta³ nie spełniają

¹ Michal SVATOŠ (ed.), *Dějiny Univerzity Karlovy, I, 1347/48–1622*, Praha 1995.

² Ivana ČORNEJOVÁ – Michal SVATOŠ, *A History of Charles University, I, 1348–1802*, Prague 2001.

³ Sabine SCHUMANN, *Die „nationes“ an der Universitäten Prag, Leipzig und Wien. Ein Beitrag zur älteren Universitätsgeschichte*, Berlin 1974; Roderich SCHMIDT, *Die Prager Universitäts-Nationen bis zum Kuttenberger Dekret von 1409 und die Anfänge ‚nationaler‘ Gedanken im Königreich Böhmen*, in: Hans Rothe (Hg.), *Deutsche in den böhmischen Ländern*, Köln – Weimar – Wien 1992, s. 47–65.

wymogów wszechstronnej i nowoczesnej monografii tego problemu. Dlatego z uznaniem należy przyjąć rozprawę J. Stočesa poświęconą dziejom nacji w uniwersytetach praskich do roku 1409. Autor od kilkunastu lat prowadzi intensywne badania nad środowiskiem studentów i mistrzów praskich uniwersytetów oraz ich organizacją i funkcjonowaniem. Rozprawa składa się ze wstępu, pięciu rozdziałów, ekskursu, zakończenia, bibliografii źródeł i literatury przedmiotu, streszczenia w języku niemieckim, wykazu skrótów oraz indeksu osobowego i geograficznego.

We wstępie (*Úvod*, s. 7–11) Autor zwięźle zaprezentował zasadnicze powody podjęcia tematu, tj. brak w czeskiej mediewistyce solidnego oraz pełnego opracowania problemu nacji i dlatego „tato monografie by chtěla zminěný dluh české historiografie alespoň částečně vyrovnat” (s. 8). Przyjął zasadnie koncepcję chronologicznego ujęcia tematu i systematycznego, analitycznego ukazania dziejów nacji od ich początków w praskim uniwersytecie do roku 1409 w szerokim kontekście życia uniwersyteckiego w średniowiecznej Europie.

W rozdziale I (*Prameny a literatura*, s. 13–30) J. Stočes omówił podstawę źródłową swych badań, przede wszystkim źródła odnoszące się do dziejów uniwersytetów praskich, wydane w *Monumenta Historica Universitatis Carolo-Ferdinandae Pragensis* (t. I–III, Pragae 1830–1848) i dyplomatariuszach, a także niepublikowane dokumenty, przechowywane w Archiwum Uniwersytetu Karłowskiego oraz rozproszone wzmianki źródłowe, między innymi w zabytkach dziejopisarstwa czeskiego XIV i XV w., a także metryki i księgi promocji uniwersytetów środkowoeuropejskich we Wiedniu, Heidelbergu, Lipsku i Krakowie. Przegląd literatury przedmiotu Autor świadomie ograniczył do wybranych prac poświęconych nacjom w średniowiecznych uniwersytetach europejskich, zaś bardziej szczegółowo omówił dorobek historiografii czeskiej i niemieckiej z ostatnich kilkudziesięciu lat w zakresie studiów nad nacjami w praskich uniwersytetach. Zarysował przy tym proces przełamywania uwarunkowań ideologicznych o charakterze nacjonalistycznym w badaniach czeskich i niemieckich nad problemem średniowiecznych nacji uniwersyteckich w Pradze.

Rozdział II (*Univerzitní národy v Boloni, Paříži a na dalších evropských univerzitách*, s. 31–53) stanowi swego rodzaju wprowadzenie w problem średniowiecznych nacji uniwersyteckich. Za literaturą przedmiotu Autor definiuje pojęcie uniwersyteckiej nacji: „Pod pojmem univerzitní národ rozumíme korporaci učitelů a studentů, případně pouze studentů konkrétního obecného učení, kteří pocházeli z jednoho regionu či země. Protože i univerzita sama měla ve středověku v prvé řadě korporativní charakter, byly národy korporací uvnitř korporace, podobně jako třeba cechy v městské obci” (s. 31). Dystansuje się przy tym od rozważań i dyskusji dotyczących w ogóle pojęcia średniowiecznego narodu i świadomości narodowej, bowiem interesują go przede wszystkim dzieje nacji uniwersyteckich jako instytucji w obrębie uniwersytetów i ich rola społeczna w środowisku studentów i mistrzów. Wykład o historii średniowiecznych nacji rozpoczął Autor od Bolonii, gdzie narodziły się liczne nacje (w 1265 r. było ich 16) jako korporacje studentów z poszczególnych regionów Italii (citramontańskie) i terytoriów zaalpejskich (ultramontańskie) w końcu XII i na początku XIII w. Prześledził ich rozwój, organizację oraz funkcje w obrębie prawniczych uniwersytetów bolońskich do XIV w. Nacje wybierały konsyliarzy tworzących *consilium* przy rektorze, które wpływało na podejmowanie decyzji. W uniwersytecie citramontańskim owa rada wybierała rektora większością głosów, natomiast w uniwersytecie ultramontańskim statuty z 1317 r. dokładnie precyzowały skomplikowany sposób obioru rektora z poszczególnych nacji, aby była zapewniona między nimi równowaga. System ten

funkcjonował sprawnie i nie powodował poważniejszych konfliktów międzynarodowych. Autor zwrócił szczególniejszą uwagę na nację czeską, która została poświadczona źródłowo po raz pierwszy w 1302 r. i zaliczana była do grupy małych nacji, podobnie jak polska, czy węgierska. Wybierano z niej rektora co 21 lat. Słusznie Autor podkreślił, że zasługuje ona odrębne studium. W prezentowaniu dziejów uniwersytetów i nacji w Bolonii J. Stoćes nie sięgnął do kilku ważnych prac poświęconych tej tematyce, z których wymienić należy przykładowo: Albano Sorbelli, Sven Stelling-Michaud i Winfried Stelzer.⁴

Z kolei Autor omówił powstanie uniwersytetu w Paryżu i kształtowanie się systemu nacji w jego obrębie, który był odmienny od bolońskiego. W paryskim uniwersytecie ukonstytuowały się cztery nacje (francuska, normandzka, pikardyjska i angielska) w pierwszej połowie XIII w. (pierwsza wzmianka o nacjach pochodzi z bulli Honoriusza III z 1222 r.), do których mogli należeć wyłącznie mistrzowie artium, zaś studenci sztuk wyzwolonych, najliczniejszego wydziału, pozostawali poza nacyjnymi korporacjami. Ponieważ na trzech wyższych wydziałach medycyny, prawa i teologii z reguły studentami byli absolwenci fakultetu sztuk legitymujący się stopniem magisterskim, stąd przynależeli oni do nacji. Grupowały one magistrów artium według terytoriów niekiedy bardzo rozległych, jak w przypadku nacji francuskiej, czy angielskiej, zwanej od 1378 r. niemiecką (zaliczano do niej osoby pochodzące z Anglii, Szkocji, Rzeszy, Danii, Skandynawii i Czech, Polski i Węgier). Niewątpliwie nacje tworzyły wraz z wydziałami uniwersytetu paryskiego. Wywody Autora o najstarszych wzmiankach źródłowych dotyczących fakultetów należy uzupełnić o wiadomość zawartą w bulli *Super speculam* Honoriusza III z 16 XI 1219 r., która wyraźnie mówi o „docentes vero in theologica facultate”.⁵ Każda nacja wybierała swego przełożonego (*procurator*) na jednomiesięczną kadencję. Prokuratorzy mieli wpływ na wybór rektora, zarządzanie i sądownictwo w ramach korporacji uniwersyteckiej. Początki uniwersytetu w Paryżu i kształtowanie się jego organizacji w tym systemu nacyjnego dobrze ukazują pominięte przez J. Stoćesa prace: Jacques Vergera i André Tuiliera.⁶

Pozostałe uniwersytety w zachodniej i południowej Europie, w których istniały nacje, zostały omówione bardziej sumarycznie w jednym podrozdziale. Ukazał w nim najpierw uniwersytety wzorujące się na modelu bolońskim, przede wszystkim uniwersytet w Padwie, powstały w wyniku secesji studentów i mistrzów z Bolonii w 1222 r. Pierwszy okres dziejów uniwersytetu padewskiego dobrze oświetla praca Girolamo Arnaldigo,⁷ która nie była wykorzystana przez Autora. W ramach uniwersytetu ultramontanów funkcjonowała również nacja czeska, zaś szereg wybitnych postaci z Czech studiowało w nim prawo kanoniczne. Pozostałe uniwersytety i poświadczone w nich nacje zostały tylko wspomniane.

Z kolei Autor nakreślił oddziaływanie wzorca paryskiego na uniwersytety francuskie i angielskie. Przy tej okazji warto sprostować błędną informację podaną w przypisie 161

⁴ Albano SORBELLI, *La „Nazione” nelle antiche universita italiane e straniere*, Studi e Memorie per la Storia dell'Università di Bologna 16, 1943, s. 93–232; Idem, *Storia della Università di Bologna*, I, *Il medio evo*, Bologna 1944; Sven STELLING-MICHAUD, *L'Université de Bologne et la pénétration des droits romain et canonique en Suisse aux XIIIe et XIVe siècles*, Genève 1955; Winfried STELZER, *Zum Scholarenprivileg Friedrich Barbarossas (Authentica 'Habita')*, *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters* 34/1978, s. 123–165.

⁵ Zob. Henricus DENIFLE, *Chartularium Universitatis Parisiensis*, I, Paris 1891, nr. 32, s. 91.

⁶ Jacques VERGER, *A propos de la naissance de l'Université de Paris: contexte social, enjeu politique, portée intellectuelle*, in: J. Fried (Hg.), *Schulen und Studium im sozialen Wandel des hohen und späten Mittelalters*, Sigmaringen 1986, s. 69–96; André Tuilier, *Histoire de l'université de Paris*, I, *Des origines à Richelieu*, Paris 1994.

⁷ Girolamo ARNALDI, *Le origini dello studio di Padova, dalla migrazione universitaria del 1222 alla fine del periodo ezzeliniano*, *La Cultura* 15, 1977, s. 388–431.

na s. 47, że książka Jacquesa Verger, *Les universités françaises au Moyen Age*, Leiden 1995, stanowi najnowszą syntezę dziejów uniwersytetów francuskich w średniowieczu. Jest to zbiór 9 artykułów tego badacza poświęconych rozmaitym zagadnieniom z dziejów uniwersytetów francuskich w wiekach średnich, opublikowanych już w czasopiśmie i pracach zbiorowych w latach 1970–1992 z wyjątkiem studium pt. *Le chancelier et l'université à Paris à la fin du XIIIe siècle* (s. 68–102). Również żaden z artykułów tej książki nie traktuje odrębnie o dziejach uniwersytetu w Tuluzie oraz innych uniwersytetów południowofrancuskich, co sugeruje Autor w przypisie 169 na s. 49.

W syntetyzującej charakterystyce nacji w średniowiecznych uniwersytetach europejskich do końca XIV w. J. Stočes podkreślił ich korporacyjną organizację podobną do cechów i bractw oraz społeczną rolę w środowisku studentów i mistrzów, a także ich wpływ na funkcjonowanie uniwersytetów (wybór rektora, podejmowanie decyzji). Stwierdził również, że nacje w naturalny sposób konkurowały między sobą o pozycję i wpływy, co rodziło konflikty, które mogły zagrażać całej korporacji uniwersyteckiej. Jednak wewnętrzna organizacja uniwersytetów i ich statuty starały się eliminować pola konfliktów między nacjami, np. w modelu bolońskim. Autor ponadto stawia tezę, iż system nacji mógł dobrze funkcjonować w tych uniwersytetach, w których istniała powszechnie respektowana centralna władza wewnątrz korporacji uniwersyteckiej, czy też poza nią. W takim układzie rola nacji mogła być jednak ograniczana, a w końcu marginalizowana. J. Stočes na podstawie ogólnych obserwacji dziejów nacji w europejskich uniwersytetach XIII–XIV w. uznał, że „konflikty mezi univerzitimí národy tak představovaly jednu z konstant středověkého vývoje univerzit a v podstatě byly obsaženy v této instituci již od jejího zrodu” (s. 52). To stanowisko nie zostało jednak odpowiednio zilustrowane w poprzedzających wywodach o nacjach w Bolonii, Paryżu, Padwie, Orléanie i innych uniwersytetach. Bardziej wynika ono z badań nad nacjami w trójwydziałowym uniwersytecie praskim. W zakresie erudycyjnym rozdział ten pozostawia sporo do życzenia.

Rozdział III (*Formování univerzitních národů na pražském obecném učení*, s. 54–79) zawiera szczegółową analizę wszystkich informacji źródłowych o narodzinach systemu nacyjnego w założonym w 1348 r. przez Karola IV uniwersytecie. Autor słusznie wykazał, że w dokumencie fundacyjnym wzmianka o tym, że praska uczelnia ma posiadać takie wolności i przywileje jakimi cieszą studenci i doktorzy w uniwersytetach w Paryżu i Bolonii nie oznaczała automatycznego wprowadzenia rozwiązań ustrojowych w nich istniejących wraz z systemem nacyjnym. Niezwykle skąpe wiadomości źródłowe o pierwszych 12 latach funkcjonowania praskiego uniwersytetu nie pozwalają stwierdzić jak wyglądała jego wewnętrzna struktura oraz działalność dydaktyczna. Niektórzy badacze nawet mają wątpliwości czy uniwersytet działał, choć J. Stočes nie podziela tego sceptycyzmu. Był to okres, w którym organizacja uczelni się powoli kształtowała i również wtedy rodziły się nacje poświadczone po raz pierwszy w 1360 r. w *Ordinationes Arnesti*. Według Autora zaszczerpienie organizacji nacyjnej należy przypisać arcybiskupowi Arnoštowi z Pardubic, który studiował w Bolonii oraz Padwie i odegrał niezwykle ważną rolę przy tworzeniu uczelni praskiej. Zarządzenie arcybiskupa stanowiło, iż nacje mają wybierać konsyliarzy (*consilarii sive procuratores*), którzy mają wraz z rektorem podejmować decyzje w mniej istotnych sprawach uniwersytetu („qui minora facta universitatem tangentia expedire possint cum rectore”). W tym dokumencie nie zostały jednak wyliczone nacje, zaś ich liczba i nazwy pojawiły się w pierwszych statutach uniwersyteckich z około 1368 r.

J. Stoćes skrupulatnie wyinterpretował te źródła o charakterze normatywnym ustalając niezbicie, że nacje w Pradze zorganizowano pod znacznym wpływem wzorca paryskiego co do ich liczby (4) i bliższego dookreślenia jedynie nacji czeskiej („cui nationi coniuncti sunt Moravi, Ungari atque Slavi”), które znalazło się w statucie regulującym wysokość opłat wnoszonych przez studentów na rzecz uniwersytetu przy immatrykulacji. Zastrzeżono w tym statucie, że wpis do metryki uniwersyteckiej miał poprzedzać zapis do wybranej nacji. W Pradze członkami nacji byli studenci, bakałarze, mistrzowie i doktorzy z wszystkich wydziałów, a nie tylko magistrzy artium, jak to było w Paryżu. Na podstawie rozmaitych źródeł, przede wszystkim *Liber decanorum facultatis philosophicae* oraz metryki uniwersytetu prawniczego badacze określili terytoria, z których studenci zapisywali się do poszczególnych nacji. W tej materii Autor zaakceptował ustalenia dotychczasowej historiografii. Z kolei rozważył kontrowersyjny problem funkcjonowania nacji w praskim środowisku uniwersyteckim po wyodrębnieniu się uniwersytetu prawniczego w 1372 r., zorganizowanego według modelu bolońskiego. J. Stoćes dowiódł poprzez wnikliwą analizę źródeł (w tym zachowanego fragmentu metryki nacji saskiej), że w 1372 r. nacje uległy podziałowi i oddzielnie istniały po 4 nacje w ramach uniwersytetu trójwydziałowego i uniwersytetu prawniczego. Co ciekawe, w tym ostatnim nie zwiększono liczby nacji, czego należałoby się spodziewać po przyjęciu bolońskiego modelu ustrojowego.

Rozdział IV (*Národy třífakultní univerzity*, s. 80–138) monografii został poświęcony na szczegółowe omówienie wpływu nacji na funkcjonowanie trójwydziałowego uniwersytetu do 1409 r. i ich materialnego uposażenia oraz trzech poważnych sporów między nacjami o: miejsca w kolegiach (1384–1385, 1390), konserwatorów praw (1397) i uniwersyteckie głosy w 1409 r., który zakończył się secesją znacznej grupy mistrzów, bakałarzy i studentów z Pragi. Autor gruntownie zbadał rosnący udział nacji w funkcjonowaniu i zarządzaniu uniwersytetem od początku lat siedemdziesiątych XIV w. Przejawiało się to w składzie komisji egzaminacyjnych na fakultecie artium, powołaniu urzędów: 4 dyspensatorów, kolektorów i assessorów oraz komisji do przestrzegania statutów na tym wydziale. Wyboru dziekana fakultetu sztuk dokonywali wszyscy *magistri-regentes* i nie były one uwarunkowane nacyjnie. Analiza listy dziekanów z lat 1370–1409 i ich przynależności nacyjnej pozwoliła Autorowi na uchycenie zasadniczych tendencji w zmianach znaczenia poszczególnych nacji w obrębie tego wydziału.

W latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XIV w. dominowała nacja bawarska, zaś w następnej dekadzie wzrosła poważnie rola nacji czeskiej, szczególnie w latach 1394–1402, bowiem wówczas co drugi dziekan z niej się wywodził. Równocześnie nabierały znaczenia nacje saska i polska. J. Stoćes zauważył, że od 1406 r. widoczne jest osłabienie pozycji nacji czeskiej i została przywrócona równowaga między nacjami. Świadczy o tym również analiza statystyczna liczby promocji bakałarskich i magisterskich na wydziale sztuk z poszczególnych nacji za lata 1399–1409. Wskazuje ona wzmocnienie pozycji nacji polskiej i saskiej przy osłabieniu roli bawarskiej i czeskiej. Przy tej okazji Autor zaznaczył, że powstanie uniwersytetu w Krakowie nie wpłynęło na studia i promocje studentów ze Śląska. Warto zasygnalizować wyniki badań Antoniego Gąsiorowskiego i Krzysztofa Borody⁸ nad studentami pochodzącymi ze Śląska w Krakowie w pierwszej dekadzie funkcjonowania

⁸ Antoni GAŚSIOROWSKI, *Pierwsi studenci odnowionego Uniwersytetu Krakowskiego (1400/1401)*, Roczniki Historyczne 71, 2005, s. 63–98; Krzysztof BORODA, *Studenci Uniwersytetu Krakowskiego w późnym średniowieczu*, Kraków 2010, s. 74–78, 325, 336, 370–373.

uniwersytetu. W roku 1400/1401 do metryki Uniwersytetu Krakowskiego zapisało się ze Śląska 17 osób, zaś w latach 1400–1409 łącznie 97 studentów (w tym 39 z Górnego Śląska i 58 z Dolnego Śląska). We omawianym okresie bakalaureat sztuk uzyskało 16 osób wywodzących ze Śląska, a stopień magistra artium tylko 5. Wspomniane powyżej konstatacje J. Stočesa wsparły pogląd wyrażony przez Františka Šmahela, że jedną z przyczyn wydania dekretu kutnohorskiego było wzmocnienie obcych nacji i obawa utraty przez nację czeską wiodącej roli w uniwersytecie. Dlatego szukała ona wsparcia u króla Wacława IV. Z drugiej strony Autor podniósł, że na fakultecie sztuk stale rosła liczba mistrzów-regensów z nacji czeskiej, którzy w latach 1409 stanowili 29 % wszystkich mistrzów zaliczanej do tej grupy, jak to ustalili František Kavka. Szkoda, że przy tej okazji J. Stočes nie dokonał zestawienia statystycznego mistrzów-regensów z pozostałymi trzema nacjami.

Przy wyborze rektora trójwydziałowego uniwersytetu nacje odgrywały istotną rolę, bowiem wybierały one po jednym reprezentancie, którzy z kolei wskazywali siedmiu elektorów, a następnie pięciu spośród nich dokonywało elekcji rektora. Jego wybór nie był związany przez statuty z konkretną nacją, jak np. w Bolonii. Autor podkreślił przede wszystkim wpływ nacji na zarządzanie uniwersytetem poprzez radę (*consilium*), złożoną z przedstawicieli wszystkich nacji, ale obok niej istniała jeszcze druga rada (*consilium universitatis*), w której zasiadali wybitni mistrzowie z wszystkich trzech fakultetów bez względu na przynależność nacyjną. Dla pełniejszego obrazu roli poszczególnych nacji w ramach trójwydziałowego uniwersytetu Autor powinien dokonać analizy listy jego rektorów z okresu 1372–1409 w tym aspekcie, podobnie jak zrobił z listą dziekanów fakultetu artium. Z nakreślonego przezeń obrazu wynika, że zasadnicza rola w nacjach na tym uniwersytecie przypadła mistrzom, zaś studenci byli bierną grupą.

Kluczowy problem trzech wielkich sporów między nacjami w trójwydziałowym uniwersytecie rozpatrzył J. Stočes w kontekście wzrastającego wpływu nacji na różne sfery życia korporacji uniwersyteckiej, dążeń poszczególnych nacji do bardziej uprzywilejowanej pozycji i konkurencji między nimi w tym zakresie, a także rozbieżnych stanowisk w sprawie instancji mogącej rozstrzygać spory międzynarodowe. Przy czym uznał on konflikty między nacjami za stały element funkcjonowania uniwersytetu. Autor szczegółowo omówił konflikt o miejsca dla mistrzów czeskiej nacji w Kolegiów Karola w latach 1384–1385 (z epilogiem w roku 1390) i związany z tym spór o kompetencje arcybiskupa praskiego jako kanclerza uniwersytetu. Przedstawił drogę do kompromisu wówczas wypracowanego na mocy którego 5 kolegiatur z 12 w tym kolegium przyznano mistrzom czeskim. J. Stočes wyraźnie zdystansował się od skrajnych opinii w historiografii na temat przyczyn sporu starając się źródłowo ukazać jego złożoną naturę i wszelkie uwarunkowania. Jedyne marginalnie potraktował kwestię ugody między nacjami (*concordia nationum*), której dokument się nie zachował, zaś badacze odnoszą ją do roku 1385 lub 1390. Sam jednak nie zajął zdecydowanego stanowiska w tej materii odsyłając do badań prowadzonych Martina Nodla.

Sporo uwagi Autor poświęcił sporowi o konserwatorów praw uniwersytetu w 1397 r., którymi byli od roku 1383 prepozyt moguncki, dziekan wrocławski i dziekan kolegiaty Wszystkich Świętych na Hradčanach. Konflikt zrodził się, gdy Bonifacy IX potwierdził w 1397 r. wspomnianych konserwatorów na dalsze 25 lat. Wtedy nacja saska zaprotestowała wobec rektora domagając się konserwatora z jej terytorium. J. Stočes prezentuje przebieg sporu i nonsensowny z punktu widzenia prawa kanonicznego kompromis o powołaniu przez uniwersytet 6 subkonserwatorów z nacji saskiej, którzy mieli być przydani

po dwóch każdemu konserwatorowi. Papież jednak nie zaakceptował takiego rozwiązania i w 1400 r. mianował konserwatorem praw archidiacona praskiego, zaś subkonserwatorem dziekana kapituły Wszystkich Świętych. W przypisie 448 na s. 122 dopełnienia wymaga uwaga Autora o konserwatorach Uniwersytetu Krakowskiego, bowiem w 1410 r. Jan XXIII powierzył urząd konserwatora na 15 lat dziekanom: krakowskiemu, wrocławskiemu i gnieźnieńskiemu, zaś w 1429 r. Marcin V mianował na to stanowisko na czas nieokreślony dziekanów wrocławskiego i gnieźnieńskiego oraz opata klasztoru cystersów w Mogile.⁹ Po omówieniu wspomnianego sporu Autor przeszedł dość nieoczekiwania do ukazania narastającego uposażenia materialnego nacji czeskiej w schyłku XIV i na początku XV w., głównie za sprawą mieszczańskich fundacji kolegiów i burs dla mistrzów i studentów czeskich. Wspomniał również o nielicznych fundacjach na rzecz członków nacji polskiej i skonstatował ich brak w obrębie nacji saskiej i bawarskiej. Podrozdział ten nieco zakłóca konstrukcję wywodów o sporach międzynarodowych w Pradze i powinien zostać umieszczony po uwagach dotyczących wzrastającego wpływu nacji na życie uniwersytetu.

Ostatni konflikt między nacjami o głosy uniwersyteckie w 1409 r. Autor potraktował bardzo zwięźle (s. 135–138). Jedyne naszkicował spór skupiając się na jego przyczynach wskazując na obawę marginalizacji żywioną przez nację czeską jako istotnego motywu szukania przez nią wsparcia u monarchy, a także na dążenia mistrzów czeskich związanych z wyklefizmem do przejęcia władzy nad uniwersytetem i rodzący się w Pradze antagonizm o charakterze narodowym wobec żywiołu niemieckiego.

Rozdział V (*Národy na juristické univerziti v Praze*, s. 139–162) całościowo traktuje o funkcjonowaniu 4 nacji w uniwersytecie prawniczym w latach 1372–1419. Wiele uwagi Autor poświęcił wnikliwej analizie metryki tego uniwersytetu, którą prowadził urzędujący rektor wpisując do niej studentów pod wybraną przez nich nacją. Stwierdził, że przez cały okres do 1409 r. dominowała liczebnie nacja saska, zaś miejsce pozostałych ulegało zmianom i tak zauważył on powolną degradację nacji bawarskiej, zaś wzrost znaczenia nacji polskiej, która z ostatniej pozycji w latach siedemdziesiątych XIV w. przeszła na drugie miejsce i od lat osiemdziesiątych je utrzymała. Natomiast nacja czeska co do liczby immatrykulacji plasowała się głównie na trzeciej pozycji. Nieco inny obraz wynika z zestawienia graduatów w uniwersytecie prawniczym, bowiem największa ich liczba pochodziła co prawda z nacji saskiej, a za nią plasowały się w kolejności: czeska, polska i bawarska, z tym jednak, że najwięcej wypromowanych doktorów (56 %) i licencjatów prawa kanonicznego (39 %) było z nacji czeskiej. Rektor uniwersytetu prawniczego był wybierany nie względu na przynależność nacyjną, ale pozycję społeczną i prestiż w korporacji, dlatego mimo słabszej pozycji nacji czeskiej w latach 1372–1409 aż 19 razy był nim przedstawiciel tej nacji, co stanowi prawie połowę wszystkich kadencji rektorskich. Z badań Autora wynika, że tylko w latach siedemdziesiątych i od r. 1404 były kilkuletnie okresy czasu bez rektora z nacji czeskiej. Z nakreślonego obrazu wysnuł on zasadny wniosek, że relacje między nacjami w tym uniwersytecie nie były tak napięte i naznaczone rywalizacją, jak w trójwydziałowym. Nie udało się J. Stoćesowi odszukać w źródłach śladów poważniejszych sporów międzynarodowych w uniwersytecie prawniczym, stąd nieco dziwnie brzmi tytuł podrozdziału: *Spory mezi univerzitiními národy* (s. 157–162). Natomiast stwierdził, że brak konfliktów wynikał z praktycznego ukierunkowania studiujących prawo na uzyskanie urzędów i beneficjów

⁹ Zob. *Codex diplomaticus Universitatis Studii Generalis Cracoviensis*, [ed. Ignatius Żegota Pauli], p. 1, Cracoviae 1870, nr. 46, 85.

w kościelnych poza uniwersytetem i swego rodzaju konserwatyźmu prawników. Nie było ponadto w ramach tego uniwersytetu dobrze uposażonych kolegów dla studentów, o które mogłaby się rozpocząć walka między nacjami. Autor słusznie podkreślił, że dekret kutnohorski nie dotyczył uniwersytetu prawniczego, co jednak nie uchroniło go przed fatalnymi skutkami secesji w 1409 r., ponieważ wtedy Pragę opuściło również wielu studentów, bakałarzy i doktorów prawa kanonicznego z nacji saskiej, bawarskiej i polskiej. Stracił on w zasadzie międzynarodowy charakter i ostatecznie załamał się w 1419 r.

W ostatnim rozdziale (*Ikonografie a tradice pražských univerzityních národů*, s. 163–172) J. Stočes podjął interesującą problematykę dotyczącą pieczęci i godeł poszczególnych nacji w uniwersytetach praskich. Zebrał ułamkowe informacje źródłowe o pieczęciach nacji i zanalizował zachowaną przy dwóch dokumentach z lat 1438 i 1439 pieczęć nacji czeskiej, ustalając, że tłok tych pieczęci powstał po 1372 r. i należał do wspomnianej nacji na trójwydziałowym uniwersytecie. Następnie omówił problem najstarszych berel praskiego uniwersytetu, istniejących do 1945 r., które zostały wywiezione z Pragi przez Niemców i ślad po nich zaginął. Z zachowanej dokumentacji i badań wynika, że berla prawniczego i lekarskiego fakultetu na nodusach posiadały po 4 herby ziem, które jednoznacznie symbolizują nacje saską, czeską, polską i bawarską. Rękojeści berel z tymi nodusami są datowane na czwartą ćwierć XV w. J. Stočes uznał zasadnie, że nacje przed 1409 r. posługiwały się własnymi pieczęciami i herbami, zaś do przedhusyckiej tradycji uniwersytetu z czterema nacjami nawiązała świadomie praska uczelnia po 1437 r., o czym świadczą wspomniane wyżej pieczęci i berla. W zakończeniu tego rozdziału Autor rozważył kwestię istnienia nacji w praskim uniwersytecie po roku 1409. Zebrał wiele informacji źródłowych jednoznacznie poświadczających funkcjonowanie de iure i de facto systemu nacyjnego w następnym okresie dziejów tej uczelni. Choć nie udało się przywrócić międzynarodowego charakteru uniwersytetowi praskiemu po roku 1437, to jednak wiadomości o nacji czeskiej sięgają aż do 1622 r., kiedy uczelnia została przejęta przez jezuitów i zreformowana. Z zauważonych drobiazgów korekty wymaga imię papieża potwierdzającego w 1447 r. papieski dokument erekcyjny uniwersytetu z 1347 r., bowiem był to Mikołaj V, a nie Marcin V.

Rozprawę dopełnia obszerny ekskurs (*Saský univerzityní národ pražské právnické univerzity*, s. 177–231) prezentujący szczegółowe studium prozopograficzne nacji saskiej na uniwersytecie prawniczym. Autor opracował biogramy 1311 osób należących do tej nacji, według kwestionariusza prozopograficznego, na podstawie rozległej bazy źródeł uniwersyteckich i pozauniwersyteckich oraz literatury przedmiotu. W oparciu o te szczegółowe ustalenia biograficzne J. Stočes ukazał frekwencję studentów z nacji saskiej na uniwersytecie prawniczym, pochodzenie geograficzne i społeczne studentów, ich uniwersyteckie peregrynacje oraz kariery po studiach prawniczych w Pradze. Tabele, diagramy i wykresy prezentują wyniki badań w ujęciu dynamicznym. Omawiane studium uważam za znakomite osiągnięcie badawcze J. Stočesa, choć trochę szkoda, że nie dołączył do książki płyty CD z biogramami członków nacji saskiej. Badania prozopograficzne nad pozostałymi nacjami mogą przynieść bardzo istotne wyniki dla pełniejszego ukazania zarówno dziejów poszczególnych nacji, jak i samych uniwersytetów praskich w okresie przedhusyckim.

Najważniejsze ustalenia z poszczególnych rozdziałów oraz ekskursu zostały zebrane w syntetyzującym zakończeniu (*Závěr*, s. 233–242), które zostały powtórzone w niemieckim streszczeniu (*Resumé*, s. 281–290). Praca została zaopatrzona w szczegółową bibliografię źródeł i opracowań oraz indeksy. W sumie omawiana monografia stanowi poważne

osiągnięcie naukowe i bardzo dobrze wpisuje się w nurt nowoczesnych badań mediewistycznych nad uniwersytetami europejskimi. Posuwa zdecydowanie naprzód dotychczasową vědę o dziejach nacji v obu uniwersytetach praskich do roku 1409, a nawet vychodzi poza tę cezuru chronologiczną.

Krzysztof Ożóg

Život a dílo M. Jeronýma Pražského

(František ŠMAHEL, *Život a dílo Jeronýma Pražského*. Zpráva o výzkumu, Praha, Argo 2010, 390 str. – Magistri HIERONYMI DE PRAGA *Quaestiones, Polemica, Epistulae*, edd. František Šmahel – Gabriel Silagi, Turnhout, Brepols Publishers 2010, CLXIII + 308 str.)

František Šmahel publikoval téměř před padesáti lety, v roce 1966, o Jeronýmovi Pražském svou první knižní monografii, kterou tehdy záhy doprovodil podrobnou německy vydanou studií o témže autorovi, doplněnou v podnázvu řečnickou otázkou, zda je bádání o něm perspektivní. Od té doby se nepřestal tomuto Husovu příteli v rámci svých podrobných studií o husitství věnovat a v současnosti máme k dispozici dvě jeho nové rozsáhlé práce vydané v roce 2010, o nichž můžeme předpokládat, že jeho dílo na toto téma uzavírají. První kniha pojednává o Jeronýmově životě a díle, druhá, v níž se spojil, pokud jde o edici Jeronýmova odkazu, s vynikajícím klasickým filologem Gabrielem Silagim, je vydáním dochovaného díla tohoto muže, který skončil na kostnické hranici necelý rok po Husově smrti.

Věnujme se nejprve první z nich. Její podnázev skromně uvádí „zpráva o výzkumu“ a lze ji tak skutečně charakterizovat, budeme-li chápat tuto činnost jako součást Šmahelovy soustavné celoživotní historické práce věnované husitství. První část uvedené knihy věnoval autor Jeronýmovu životu a hned v úvodu znovu skromně zdůrazňuje, že si tato biografie jako zpráva o výzkumu neklade příliš vysoké cíle. S tím lze ovšem souhlasit jen do určité míry, nakolik totiž byl František Šmahel nucen v daném kontextu širší souvislosti Jeronýmova života připomenout jen v nejnütnější nezbytné míře. Jeho rozsáhlá čtyřsvazková *Husitská revoluce* (nebo její třísvazkové německé vydání v řadě *Monumenta Germaniae Historica*) přináší totiž tolik materiálu k dějinám české reformace, že jeho jen částečné vměstnání do rámce strohé vyličení životopisu Jeronýmova by bylo opravdu velmi obtížné. Přesto Jeronýmovo *curriculum vitae* přináší mnoho zajímavého a nového materiálu navzdory skutečnosti, že historiografickou retrospektivu k ní náležející zařadil až do rozsáhlého závěrečného oddílu, přinášejícího soupis děl a edic Jeronýmových spisů a literatury o něm.

Již pokud jde o mládí a bakalářské studium Jeronýmovo, přináší nová kniha vzhledem ke dřívějším znalostem nejedno upřesnění a doplnění. Šmahel zde vychází i ze své relativně nedávno publikované studie v ČČH a velmi cenné je i to, že zde podobně jako na dalších místech své práce opravuje některé své dřívější názory na určité detailní otázky či problémy. To pomáhá osvětlit nebo alespoň zvýraznit některé momenty, přestože je vzhledem ke stavu dochování středověkých pramenů zřejmé, že mnohé, někdy i velmi podstatné prvky ze života tohoto pražského učence zůstanou zahaleny v temnu nepaměti. To se týká

jak jeho roku narození (1378?), tak jeho rodinného původu (otec Václav?) a mnoha dalších okolností, třebaže lze říci, že v jeho případě máme podkladových zpráv relativně více. Také následující líčení Jeronýmova pobytu v Oxfordu, u něhož není a asi ani nikdy nebude jasné, zda šlo o pobyt jeden nebo dva, řeší celou řadu spleťtých otázek. V souvislosti se závěti Vojtěcha Raňkova z roku 1388, která vytvořila finanční předpoklad pro studium českých studentů v Paříži či Oxfordu, řeší otázku, kdo toto stipendium přiděloval, když testamentem stanovené přidělování prostřednictvím funkcionářů metropolitní kapituly u sv. Víta není pravděpodobné, a vyslovuje se domněnka, že se tohoto úkolu mohl ujmout kramář Kříž, v jehož domě byla poslední vůle podepsána. Právě tak se řeší otázka oxfordského pobytu a možného tamního Jeronýmova seznámení s Petrem Paynem, otázka Wyclifových spisů, které si z Paříže kromě Dialogu a Trialogu přinesl a další.

Pokračující životní osudy Jeronýmovy jsou podávány podobným způsobem. Je to Jeronýmovo studium v Paříži, kde dosáhl magisterského titulu na fakultě svobodných umění. Opět se vychází ze známých dat, ta jsou však doplňována novými poznatky, zejména pokud jde o účastníky Jeronýmovy disputace a rozborů, které v této věci učinil nově Z. Kaluža. Podobně univerzitní disputace v Kolíně nad Rýnem a v Heidelbergu jsou doplněny o nové poznatky, jež lze získat mj. z akt rektorské knihy v Heidelbergu a také ze záznamů kolínských. Další kapitoly knihy jsou věnovány Jeronýmovým osudům v Praze, zejména ve sporech o Wyclifa, které tam probíhaly, ale i jeho vystoupení před uherským králem Zikmundem Lucemburským v Budě a jeho vídeňskému procesu na sklonku léta roku 1410, který – již po Dekretu kutnohorském – Jeroným trochu sám inicioval svým provokativním vystoupením ve vídeňských ulicích. V obou případech Šmahel upozorňuje na možné důvody Jeronýmových cest a samozřejmě využívá i nové výzkumy, které doplňují kdysi tak zásluhou práci Klicmanovu o Jeronýmově procesu, vydanou již více než před sto lety.

Jeroným, jak známo, v říjnu roku 1410 z Vídně utekl. Tím vstoupil do dalšího údobí svého života, údobí plného překvapivých a ne ve všech bodech vždy zcela jasných obrátů. František Šmahel se snaží vyřešit vše, co lze z pramenů doložit, přesto zůstává a patrně i zůstane několik míst ne zcela jasných. To se týká jak některých cest Jeronýmových – do Krakova, do Litvy a na Rus, ale i patrně dřívější do Jeruzaléma, tak přesných okolností i datace těchto poutí. Smutná kostnická uzávěra Jeronýmova života zabírá poměrně krátkou, ale pro Jeronýma, bereme-li v úvahu dobu, kdy tam byl vězněn, velmi náročnou dobu 12 měsíců a jednoho týdne od 23. května 1415 do 30. května 1416, kdy skončil upálen na hranici. K tomuto období existuje relativně početná skupina pramenů a Šmahel je využívá v plné míře k podání plastického obrazu tehdejšího utrpení, ale i dočasného pokušení našeho mistra.

Chceme-li zde posoudit první, biografickou část Šmahelovy knihy o Jeronýmovi, můžeme jistě souhlasit s její charakteristikou, kterou podal sám její autor, že je jen „zprávou o výzkumu“, ale nelze souhlasit s její druhou částí, že si totiž „neklade vysoké cíle“ a že také nebude barvitě líčit osudy hrdiny na širokém pozadí doby. Samozřejmě je vynechán širší či nejširší rámec přípravy husitské revoluce, který Šmahel podal v jiných pracích a zejména v *Husitské revoluci*. „Mikroskopické zkoumání pramenů“, které autor znovu na základě své celoživotní práce v souvislosti s Jeronýmem podnikl, přineslo ale mnoho nových poznatků, které čtení knihy činí rozhodně zajímavým a nemálo barvitým. Ostatně je tato část doplněna třemi „sondami a exkurzemi“, věnovanými aktům kostnického procesu Jeronýmova, dataci a okolnostem Jeronýmovy cesty do Jeruzaléma a polemice Dětricha Niema s Jeronýmovými úvahami o původu Čechů a Němců, které pronesl ve své závěrečné řeči na koncilu. Názorně

se v nich ukazuje, jak komplikované mohou být v medievistice osudy historikových výzkumů, např. dlouhý a kulturně-historicky neobyčejně zajímavý exkurz na druhé téma ústí jen do jednovětého sdělení, že Jeroným podnikl svou cestu ke Kristovu hrobu asi v průběhu let 1407–1408, přičemž „vše ostatní zůstává zakryto pavučinami hypotéz“.

Druhá a třetí část knihy spolu úzce souvisejí. Nejprve se podává v části druhé pod názvem „Prolegomena k pražskému sporu o *universalia realia*“ širší přehled filosofické problematiky, již se Jeroným soustředěně věnoval po dobu svého života, a potom, v závěrečné třetí části je podán „Soupis děl Jeronýma Pražského“. Autor naší knihy se uvedeným otázkám věnoval velice soustavně a prakticky také po celý svůj život. V názvech jednotlivých kapitol druhé části knihy se většinou vrací k názvům, které již kdysi ve svých jednotlivých studiích použil, či přesněji, které našel v pramenech a jako významově odpovídající motto mohl dát do záhlaví svých prací. Je zde třeba připomenout, že František Šmahel vykonal kdysi obrovskou práci při výzkumu a soupisu rukopisných prací, jež mají vztah k pražskému sporu o univerzálie v druhé polovině 14. století a ve století následujícím. Právem o této problematice tehdy napsal, že je to *causa celebris* našich ideových dějin. Výsledek jeho práce vyšel v roce 1980 – v době, kdy publikování Šmahelových prací u nás bylo skoro nemožné – v knižní podobě v Polsku a tento jeho *Verzeichnis der Quellen zum Prager Universalienstreit 1348–1500* slouží vědeckému bádání dodnes. (V současnosti převedl F. Šmahel do majetku Oddělení pro dějiny starší české a evropské filosofie Filosofického ústavu AV ČR i svůj celý bohatý archiv fotokopií rukopisů, na jehož základě uvedený soupis pořizoval.)

Právě v rámci tohoto soupisu a přípravných prací k němu Šmahel objevil i dosud neznámé spisy Jeronýma Pražského, zapsané v rukopisech jako anonymní, a tak mohl podstatnou měrou rozšířit dosavadní vědomosti o zachovaných dílech tohoto myslitele. Srovnáme-li nynější Šmahelův soupis Jeronýmových děl, založený již do značné míry na jeho seznamu z roku 1980, se Soupisem pramenů k literární činnosti M. Jana Husa a M. Jeronýma Pražského, který vydal na základě tehdejších znalostí v roce 1965 F. M. Bartoš a P. Spunar za redakce prof. A. Škarky, jsme překvapeni, jak málo bylo tehdy z Jeronýma známo. Z univerzitních textů to byla jen jeho kvestie z Heidelbergu, vydaná J. Kratochvílem, a dvě kvestie vydané J. Sedlákem, nepočítáme-li jeho známou chválu sedmera svobodných umění a neméně slavný *Štít víry*. Všechno ostatní bylo do té doby neznámo. Nyní tento obraz vypadá podstatně jinak, počet kvestií se rozrostl na více než dvojnásobek, počítáme-li i zapsanou polemiku s M. Blažejem Vlkem ve dvou případech a stručnější odpověď Jeronýmovu na principiální kvestii M. Michala z Malenic z roku 1412. Není také sporu o tom, že se jedná o texty velmi významné.

Vrátím se však zde ke druhé části Šmahelovy práce, kterou věnoval pražskému sporu o univerzálie. Je to neobyčejně cenný příspěvek k dějinám filosofického myšlení na pražské univerzitě v době před vypuknutím husitských bouří. Autor zde sice použil staré výstižné názvy svých dřívějších statí, ale zároveň zcela nově zpracoval celou řadu textů a materiálů, které byly od doby jeho dřívějších výzkumů publikovány. V prvé řadě to je kritická edice Wyclifova předního traktátu *De universalibus*, vydaná I. J. Müllerem v Oxfordu v roce 1985 (včetně úvodu P. V. Spadea k souběžně vydanému anglickému překladu tohoto díla, který provedl A. Kenny), dále studie a statě, vydané u Brilla ve velmi zdařilém sborníku *A Companion to John Wyclif* z roku 2006 a samozřejmě řady dalších studií o tomto anglickém mysliteli. Doplněny jsou samozřejmě i všechny mezitím u nás a ve světě vydané práce a edice o dané tematice. To autorovi umožnilo podat nový obraz filosofického kvasu, který v Praze v té době panoval, a naznačit mnohá zpřesnění i opravy názorů badatelů cizích

i některých vlastních. (Je zde třeba zmínit alespoň nové kritické stanovisko Šmahelovo k soupisu knihovny Jeronýma Pražského, který zveřejnil na stránkách ČČH Ivo Kořán. Šmahel se nyní domnívá, že knihy patřily pozdějšímu Jeronýmovu jmenovci, Jeronýmovi ze Skutče.) To vše je nesporně velmi prospěšné. Určitý posun v chápání wyclifského a husitského realismu jako směru „středního“ a možnou pochybnost o oprávněnosti používání spojení „krajní či výstřední wyclifský realismus“ Šmahel zatím – vzhledem ke stavu studia nevydaných pramenů – staví k diskuzi. Dalšímu bádání se zde, právě na základě Šmahelova pojednání, otevírají nové perspektivy.

Ve třetí části knihy, kterou posuzujeme, je na ss. 239–337 podán celkový soupis Jeronýmových prací. Autor jej zde podává podrobně proto, aby doložil, nakolik jsou jeho atribuce spisů Jeronýmovi jako autorovi opodstatněné. Spisy jsou uspořádány ve stejných oddílech a v pořadí, jako je tomu v souběžné kritické edici Jeronýmova díla, která vyšla v Belgii a o níž budeme referovat dále. Jako první jsou uvedeny Jeronýmovy univerzitní kvestie, následují jeho další univerzitní texty – *Štít víry* a *Chvála svobodných umění*, potom Jeronýmovy texty kostnické a konečně dopisy, přičemž je sbírka uzavřena dochovanými přímými polemikami s Jeronýmem. Jeronýmovy spisy nedochované jsou pak samozřejmě pojednány jen v české knize. U jednotlivých děl je podán nejen detailní rozvrh jejich obsahu, ale jsou posouzena i v širším historickém kontextu, zdaleka nejen z hlediska, kdy byla připravena či přednesena. Zvláště podrobně a fundovaně jsou pojednána témata sporná či ta, k jejichž řešení F. Šmahel přispěl. To se týká např. objevu opravdové polemiky M. Blažeje Vlka s Jeronýmem (oproti stanovisku Jana Sedláka – a zároveň při tom k objevu Jeronýmova autografu), právě tak se týkají Štítu křesťanské víry a Chvály svobodných umění, což jsou Šmahelova témata, která jej provázejí téměř od doby jeho studií, atd. František Šmahel je ostatně v případě Jeronýmově (ale zdaleka nejen v něm) objevitelem a badatelem zcela zásadním, který naše vědomosti posunul neobyčejným způsobem vpřed. (Českou knihu uzavírá stručný, ale výstižný komentář k vydaným pramenům a jeronýmovské literatuře, podrobná bibliografie, seznam rukopisů a zkráceně citovaných kvestií.)

Věnujme však ještě pozornost druhému ohlášenému titulu této recenze – kritické edici Jeronýmova díla. Vyšla jako 222. svazek v řadě *Corpus Christianorum – Continuatio mediaevalis*, vydávané nejpřednějším belgickým nakladatelstvím Brepols v Turnhoutu, proslulým zejména pro svou činnost ve vydávání klasických a středověkých literárních děl spojených s křesťanstvím. Je známo, že tento vydavatelský dům převzal od nakladatelství Akademie věd ACADEMIA v Praze úkol vydat také Husovy latinské spisy. Zatím byly zveřejněny tři svazky – Husův kvodlibet z roku 1411, jeho kvestie a naposledy polemické spisy.¹ Nyní ve stejné řadě Husových spisů, jako dodatkový svazek XXVIIA, vychází literární pozůstalost Jeronýma Pražského – *Magistri Hieronymi de Praga Quaestiones, Polemica, Epistulae*. Jako editoři jsou na titulním listu uvedeni František Šmahel a Gabriel Silagi, v krátké následující předmluvě je však vysvětleno, že za rozsáhlou úvodní studii, jejíž rozsah činí 163 stran, je odpovědný první z autorů, zatímco za druhou část – edici, která zabírá dalších 308 stran, je odpovědnost rozdělena na oba autory stejnoměrně.

První část této knihy tvoří Šmahelův důkladný, německy sepsaný úvod. Není dále nějak formálně členěn, což je u úvodu ke kritické edici, které jinak nebývají tak dlouhé, pochopitelné, ale poněkud to samozřejmě ztěžuje orientaci v tomto textu. Přesto zde můžeme

¹ K prvním dvěma svazkům viz moji recenzi na stránkách tohoto časopisu, roč. 49/1, 2009, s. 140–146.

konstatovat, že v zásadě odpovídá textu, který byl podán v publikaci české. Obsah je ovšem podán v souvislejší podobě, má spíše charakter soustředěné monografie a slouží v prvé řadě orientaci cizojazyčných badatelů a dalších zájemců o tuto českou problematiku, kteří nevládnou českým jazykem. To je samozřejmě velmi cenné. Výklad je provázen podrobným poznámkovým aparátem a je doplněn seznamem Jeronýmových spisů, podrobnou bibliografií, seznamem užitých středověkých rukopisů i obrazovými přílohami.

Pokud jde o druhou, v daném kontextu podstatnou součást této publikace, edici děl Jeronýma Pražského, přináší kritické vydání všech v dané chvíli známých latinských spisů tohoto učenice (včetně jednoho dopisu českého). František Šmahel se při práci na této edici spojil, jak jsme již uvedli, se zkušeným klasickým filologem Gabrielem Silagim. Možná může překvapit, že Jeronýmových děl není veliký počet, takže se všechny vešly do jednoho svazku (např. oproti plánovaným 26 svazkům všech děl Husových). Je to dáno do značné míry pestrostí Jeronýmova života, který mu neposkytl mnoho klidu k soustavnější práci, nadto je ještě alespoň teoreticky možné, že časem budou nalezeny některé jeho spisy další, o jejichž zachování v současnosti nevíme. František Šmahel sám uvádí tyto možnosti a tato díla v obou svých publikacích.

Edice začíná prezentací filosofických kvestií Jeronýmových, z nichž čtyři jsou vydávány ze středověkých rukopisů vůbec poprvé a čtyři jsou reedicí starších a špatně dostupných vydání J. Kratochvíla a J. Sedláka. V tomto rámci je velmi cenné zařazení polemiky M. Blažeje Vlka na Jeronýmovu dvojitou kvestii, opatřenou Jeronýmovými odpověďmi. Šmahel právě tuto polemiku správně identifikoval a určil oproti staršímu chybnému určení Jana Sedláka. Tato řada je ještě doplněna o stručný text Jeronýmových námitek ke kvestii principalis Michala z Malenic při jeho kvodlibetu z roku 1412, kterou kdysi objevil a také vydal už sám F. Šmahel. Následuje pečlivá edice Jeronýmových nejslavnějších textů: jeho Štít víry a Chvála svobodných umění. Následují dvě spíše „smutná“ Jeronýmova kostnická odvolání ze září roku 1414, v nichž se, mučen v těžkém žaláři a ze strachu před upálením, zřekl nauk Jana Husa a Jana Wyclifa. Je známo, že tohoto zřeknutí se a odvolání Jeroným potom velmi litoval a vzal je na koncilu zpět, a je i známo, k jakému konci to Jeronýma přivedlo. Edici uzavírají Jeronýmovy dochované dopisy, a na závěr jsou připojeny ještě tři přímé polemiky s Jeronýmem z univerzitního prostředí v Praze (dvě z nich vydal již dříve J. Sedlák a považoval je omylem za polemiky M. Blažeje Vlka).

Kritické vydání Jeronýmových spisů je připraveno neobyčejně pečlivě. Všechny texty jsou úvodem doprovozeny seznamem středověkých rukopisů, kde jsou zapsány, a údaji o případných dosavadních edicích. Pečlivě jsou zaznamenána různočtení v jednotlivých rukopisech, respektována je i příslušná odborná literatura k jednotlivým textům, včetně navrhovaných zdůvodněných úprav textu (např. v první publikované kvestii Jeronýmově z Heidelberku jsou respektovány návrhy Kaluzovy). Dohledání Jeronýmem citovaných autorit je velmi pečlivé a podrobné, byly v tom plně využity i nové možnosti databází na počítačových sítích. Samotné texty jsou nadto vydány v přehledně uspořádané formě, a jsou tedy velmi solidním základem pro každé budoucí bádání.

Závěrem je třeba Františku Šmahelovi i Gabrielu Silagimu poblahopřát k výkonům, kterými tak výrazně posunuli mediévistické bádání u nás o značný krok dopředu.

Vilém Herold

Vídeňská universita středověku a raného novověku v zrcadle novějších výzkumů

Ve stínu velkých *Dějin Univerzity Karlovy* z let 1995–1998 se českému zájemci může zdát, že historie vídeňské university zůstává ve srovnání s Prahou moderně neprobádaná. Odmyslíme-li velkou literaturu 19. století, nadále lze za standard považovat (již bezmála půlstoletou) Gallovu *Alma Mater Rudolphina* z roku 1965.¹ Pokrok bádání o jedné z universit Praze nejbližších je ovšem veliký. Zejména minulé desetiletí přineslo až fascinující žeň závažných pramenných studií a edic i rozsáhlých náčrtů syntézy dějin této university, která je Praze blízká nejen geograficky. Centrálním hybatelem na poli těchto výzkumů je docent vídeňské university, dvorní rada a do roku 2010 ředitel universitního archivu Kurt Mühlberger.² On také – spolu s Meta Niederkorn-Bruck – připravil závažný sborník o vídeňské universitě v kontextu evropských vzdělanostních center středověku a raného novověku, který je jádrem předkládané recenze, pokoušející se shromáždit odkazy k novější literatuře tohoto významného tématu.³

Prvá část sborníku, z něž tu ovšem můžeme zmínit jen specificky zajímavé příspěvky, je věnována založení vídeňské university a jejímu zakotvení ve městě. Karl Ubl popisuje v článku „Universita jako popské město – ztroskotavší projekt Rudolfa IV.“⁴ situaci při založení vídeňské university. Rudolf IV. – aby získal papežské privilegium – potřeboval avignonskou kurii přesvědčit, že jeho projekt má podporu jak zemské šlechty, tak kléru. Proti v podstatě prestižně motivovanému universitnímu projektu, opírajícímu se o krakovské diplomatické a pařížské organizační i realizační předlohy, stálo ovšem v opozici vídeňské měšťanstvo: Rudolf totiž plánoval uvnitř města u kláštera minoritů zdí odhradit „latinskou čtvrt“ coby vysoce privilegované „popské město“, do něž by se (pod ostrým disciplinárním dozorem jako v jakémsi makroklášteře) kumulovaly jak universitní instituce, tak studentské koleje a bursy. Tato koncepce, která nebrala na vědomí majetková práva a tedy ani zásadní odpor měšťanských či šlechtických majitelů domů ve vyhládnutém vídeňském okrsku, zkrachovala. Rudolf nato neočekávaně zemřel a universita byla reálně založena až o generaci později. Zakladatelský koncept „universitní čtvrti“ se do jisté míry začal prosazovat až v raném novověku, kdy se katolicky reformovaná universita stala předmětem svorné péče císaře a jezuitů.

¹ Franz GALL, *Alma Mater Rudolphina 1365–1965. Die Wiener Universität und ihre Studenten*, Wien 1965.

² Již v polovině 80. let se Mühlberger podílel na vydání trojice nevelkých, ale závažných sborníků v právě založené ediční řadě universitního archivu Schriftenreihe des Universitätsarchivs. Universität Wien 1–3: Günther HAMANN – Kurt MÜHLBERGER – Franz SKACEL (Hgg.), *600 Jahre Theologische Fakultät an der Universität Wien, 1384–1984*, Wien 1985; Tiž (Hgg.), *Das Alte Universitätsviertel in Wien, 1385–1985*, Wien 1985; Tiž (Hgg.), *100 Jahre Universität am Ring. Wissenschaft und Forschung an der Universität Wien seit 1884*, Wien 1986. Z jeho individuálních větších prací nedávné doby jmenujme alespoň hutný náčrt dějin vídeňské university od založení roku 1385 do krize při obléhání Vídně Turky roku 1529, resp. do obnovy university Ferdinandem I. roku 1533: KURT MÜHLBERGER, *Die Gemeinde der Lehrer und Schüler – Alma Mater Rudolphina*, in: Peter Csendes – Ferdinand Opll (Hgg.), *Wien, Geschichte einer Stadt*, Bd. 1, *Von den Anfängen bis zur Ersten Türkenbelagerung (1529)*, Wien – Köln – Weimar 2001, s. 319–410, a v téže syntéze i přehled dějin nižšího vídeňského školství oné doby: Týž, *Schule und Unterricht*, *ibid.*, s. 291–318. Z jeho starších, pro naše téma relevantních publikací pak srovnej zejména: Kurt MÜHLBERGER – Thomas MAISEL (Hgg.), *Aspekte der Bildungs- und Universitätsgeschichte* (Schriftenreihe des Universitätsarchivs, Universität Wien, Bd. 7), Wien 1993, kam napsal obsáhlou studii o studentských přibýtcích v 15.–16. století: Týž, *Wiener Studentenbursen und Kodreien im Wandel vom 15. zum 16. Jahrhundert*, s. 129–190. Jeho práce k dějinám university v 19. a 20. století tu nechávám stranou.

³ Kurt MÜHLBERGER – Meta NIEDERKORN BRUCK (Hgg.), *Die Universität Wien im Konzert europäischer Bildungszentren 14.–16. Jahrhundert*, Böhlau Verlag Wien – Oldenburg Verlag München 2010, 279 str.

⁴ Karl UBL, *Die Universität als Pfaffenstadt. Über ein gescheitertes Projekt Rudolfs IV.*, s. 17–26.

Christian Lackner si položil otázku po funkčním vztahu university s vídeňským vévodským dvorem okolo roku 1400, tedy za Albrechta III. a Albrechta IV.⁵ Kdo byly klíčové kontaktní osobnosti, kdo z profesorů působil v dvorských službách, jak intenzivní bylo literární propojení obou prostředí? Na všechny otázky odpovídá Lackner negativně! Na rozdíl např. od university v Heidelbergu, existenčně pevně svázané s dvorem, byla Rudolphina od samého počátku samostatnější, nepředstavovala „přívěšek“ dvora a za nic podobného se ani nepovažovala. S výjimkou vévodských osobních lékařů byly profesorské kariéry ve Vídni pojímány jako jejich hlavní a jediné zaměstnání (s. 50). Absolventy vídeňské university bylo v této době možno najít u dvora, v diplomatických nebo panovnícko-správních službách jen zcela výjimečně. Albrecht III. se s universitními teology neradil dokonce ani v případech církevně-politicky náročných otázek řešení papežského schismatu. Snad jen v oblasti literárního života se lze dopátrat jistých kontaktů obou prostředí.

Ve studii věnované vztahu university a měst, resp. tematisující roli nově založené university ve Vídni shrnul pak Kurt Mühlberger bohatou dosavadní literaturu sledující toto téma nejen pro Vídeň.⁶ Poukázal především na skutečnost, že klíčovou roli akademického centra hrála ve středověké Vídni (a pro Vídeň) městská škola u sv. Štěpána, kde byly drženy přednášky ze svobodných umění, práv i teologie. Svatoštěpánští scholastikové, placení městem, byli vybíráni z významných (mj. italských) teologů, kanonistů i artistů. Udržovali početné kontakty s dvorem, od konce 14. století působili paralelně na universitě a dokonce byli voleni za rektory. (Zde lze možná hledat vysvětlení, proč se panovník v případech potřeby učené konsultace neobracel na universitu, ale volil tradičnější „okliku“ přes školu sv. Štěpána.)

Mühlberger (v netematisované opositci vůči Ubluvi) připomíná, že obec města Vídně roku 1365 vystavila slavnostní privilegium, v němž uvítala založení university, provedené v souznění panovníka, města i zemské šlechty a slíbila chránit její privilegia a imunity. Šlo ovšem o jednoznačný „diktát“ panovníkovy kanceláře, která potřebovala být i jen kaširovanou městskou podporu, aby papež Urban V. vydal zakládací universitní privilegium. Mühlberger však podotýká, že universitu nebylo možno založit proti vůli města! Motivační roli pro vídeňské elity mohla hrát jak pragmatická představa podstatně zvýšeného odbytu městských produktů ve studentské komunitě, tak představa universitní fundace coby „zbožného díla“ zakladatelů. Město Vídeň se podílelo i na „druhém vídeňském zakládacím privilegiu“ z roku 1384, na němž visí velká městská pečeť vedle pečeti prakticky veškeré vyšší rakouské šlechty.

Tehdy vznikla universitní čtvrť u Stubentor, kde Albrecht III. založil (podle vzoru pražského Collegium Carolinum) Collegium ducale. Okolo něj vznikly domy fakult, kolejí i universitní knihovny,⁷ pro kterou Albrecht V. věnoval stavební materiál z vídeňské synagogy zničené roku 1421. V 15. století dosahoval podíl členů university na obyvatelstvu Vídně asi jedné desetiny, vezmeme-li však v úvahu, že plnoprávných měšťanů bylo ve městě

⁵ Christian LACKNER, *Wissen für den Hof. Die Universität Wien und der Hof der österreichischen Herzöge im späten 14. und frühen 15. Jahrhundert*, s. 37–51.

⁶ Kurt MÜHLBERGER, *Universität und Stadt im 14. und 15. Jahrhundert am Beispiel Wien. Wesentliche Grundlagen und ausgewählte Szenen einer ‚konfliktgeladenen Harmonie‘*, s. 53–83.

⁷ Stavebnímu vývoji university od založení do poloviny 17. století se na základě stavebně historického a archeologického výzkumu věnoval podrobně Thomas KÜHTREIBER, *Universitätsgeschichte aus Schutt und Scherben. Die Wiener Universität bis zur Errichtung der Jesuitenuniversität 1623–1654 aus archäologischer Sicht*, s. 169–206.

asi 2000, pak zhruba 1000 členů – privilegované – univerzitní obce představovalo mimořádně významný segment městského obyvatelstva.⁸

Zvláště podstatné jsou Mühlbergerovy pasáže věnované studentské každodennosti ve Vídni 15. století. To byla doba největšího rozkvětu university, na niž se v polovině století imatrikulovalo přes 700 studentů ročně. Vídeň profitovala z izolace a úpadku Prahy a stala se nejfrekventovanější říšskou universitou oné doby. Něčím pro Prahu těžko představitelným byla řada otevřeně násilných – ozbrojených – srážek vídeňského studentstva s panovníckou i městskou mocí v letech 1423, zejména však v době největšího boomu university v polovině století (1451, 1455, 1456) a poté zejména 1513–1514.⁹ Studentská komunita, opakovaně pohněvaná zejména zatýkáním studentských výtržníků městskou mocí a požadující potvrzení své imunity formou veřejného předčítání universitních privilegií, se mj. bránila proti požadavku nosit na oděvu zjevná znamení příslušnosti k univerzitní obci. Z kontextů vyplývá, že ve vídeňských kolejích a bursách žil velký počet neimatrikulovaných „studentů“, požívajících ovšem studentské výhody a podílejících se na výtržnostech. Proto také definitivní potlačení nepokojů let 1513–1514 skončilo mj. exmatrikulací řady rebelujících studentů a městskou milicí vynuceným odchodem 700 „neimatrikulovaných“ z města. (Uvědomme si, že si v té době universita mohla podobně „puštění žilou“ dovolit: v těchto letech se na ní imatrikulovalo právě asi 700 nových studentů ročně.)

Podstatným rozdílem oproti Praze je i Mühlbergerem konstatované nízké zastoupení vídeňských měšťanů mezi studenty pozdně středověké university. V letech 1377–1519 se na universitě imatrikulovalo celkem 871 osob, píšících se podle Vídně, tj. 1,8 % všech podchycených studentů (s. 79). Z tohoto počtu dosáhlo 6,2 % magisteria a 1,7 % doktorátu. Mühlberger se domnívá, že „domácí“ studenti většinou absolvovali ve Vídni základní studium a poté se zájmem o práva nebo o medicínu přecházeli na jiné, zejména italské university (Padova, Siena, Bologna). Měšťanstvo očekávalo od university výchovu církevních, vládních, ale také městských úředníků a školských elit. Z celku vídeňských radních do r. 1526 bylo 13 % absolventy zdejší university, pro městské písaře byl akademický grad v podstatě podmínkou.

Mimořádně zajímavá studie Christiana Hesse se opírá o databázi Repertorium Academicum Germanicum (RAG), do níž jsou pro období do poloviny 16. století rozepisovány dochované matriky říšských universit německé jazykové oblasti (celkem 18 v této době reálně činných universit).¹⁰ Hesse pro svoji studii využil materiály pro Vídeň, Kolín nad Rýnem, Lipsko, Erfurt, Heidelberg a Rostock z období 1450–1550. Data k mimořádně významné universitě v dnes belgické Lovani a také pro braniborskou, roku 1506 založenou universitu ve Frankfurtu nad Odrou zatím nebyla k dispozici. Hesse sledoval

⁸ Soužití university s městem se ve sborníku týká stať: Peter CSENDES, *Universität und Stadt. Universitätsangehörige im Spiegel städtischer Quellen am Beispiel Wiens*, s. 161–167, odkazující pro 16. století na studii K. MÜHLBERGERA, *Universitätsangehörige und Stadt in der frühen Neuzeit. Quellen und Forschungen am Beispiel Wiens*, in: Peter Csendes – Johannes Seidl (Hgg.), *Stadt und Prosopographie (Forschungen zur Geschichte der Städte und Märkte Österreichs 6)*, Linz 2002, s. 91–108.

⁹ Thomas MAISEL, *Bellum Latinum. Eine studentische Rebellion des frühen 16. Jahrhunderts in Wien*, in: *Aspekte der Bildungs- und Universitätsgeschichte (Schriftenreihe des Universitätsarchivs, Universität Wien Bd. 7)*, Wien 1993, s. 191–231.

¹⁰ Christian HESSE, *Der Blick von außen. Die Anziehungskraft der spätmittelalterlichen Universität Wien auf Studenten und Gelehrte*, s. 101–112. K databázi RAG a výsledkům projektu obecně srovnávací Rainer C. SCHWINGES, *Universitätsbesuch im Reich vom 14. zum 16. Jahrhundert: Wachstum und Konjunkturen*, in: R. C. Schwinges, *Studenten und Gelehrte. Studien zur Sozial- und Kulturgeschichte*, Leiden – Boston 2008, s. 87–118.

čtyři indikátory: počet imatrikulací, spádovou oblast, počet „cizích“ magistrů, kteří přešli do Vídně k přípravě na licenciát a konečně počet magisterských promocií.

„Ve vztahu k počtu imatrikulací zaujímal vídeňská universita v první polovině 15. století špičkovou pozici mezi všemi zkoumanými universitami. Každý čtvrtý student, který se imatrikuloval na území říše, tak učinil ve Vídni, každý šestý v Erfurtu, v pořadí druhé nejfrekventovanější universitě. Se zřetelným odstupem následoval Kolín a Lipsko, na konci škály oblíbenosti ležel Heidelberg a Rostock.“ (s. 103) V druhé polovině století začaly ostatní university (zejména Lipsko a za ním Erfurt) pomalu Vídeň dohánět. Její frekvence 19 000 imatrikulací za léta 1451–1500 však jimi nebyla předstížena (ponecháme stranou Lovaň, na konci 15. stol. nejfrekventovanější universitu celé říše).¹¹ Za Maxmiliána I. zaznamenala Vídeň novou vlnu inskripční konjunktury. Ještě v první polovině 16. století si Vídeň udržela s 15 000 imatrikulacemi přední pozici ve sledované šestici, následována jen o několik stovek studentů Lipskem. V první polovině 16. století kumulovala Vídeň 17 % všech říšských imatrikulací, obdobně jako Lipsko. Nová universita ve Wittenberku držela třetí místo s 15 % a čtvrtý byl Kolín s 11 %. Po roce 1520 ovšem frekvence vídeňské university katastrofálně padla. Ve 40. letech již Vídeň ležela s průměrnou roční imatrikulační frekvencí okolo 100 studentů čtvrtá za hvězdou Wittenberku, za Lipskem a Ingolstadtem.

Tento pokles frekvence se pojí i s dramatickým omezením spádové oblasti. V polovině 15. století se plošně rozprostírala od Sedmíhrad až na Rýn s těžišti v diecésích Pasov a Salzburg, dále v Bavorsku, Frankách, Švábsku a Tyrolích. V polovině 16. století se na Rudolfině imatrikulovali hlavně studenti z Vídně a jejího okolí a dále studenti z jednotlivých měst: Brna, Pasova, Ulmu a Brixenu. Její dosavadní teritoria pro sebe získaly především reformační university. Podstatná je Hesseho připomínka, že v dramatické reformační době se řada studentů, dokonce i těch, kteří zde získali magisterskou promoci, na universitách nenechala zapsat! (s. 106) Údaje matrik tak od 30. let dávají namnoze jen rámcový obraz.

V ohledu přitažlivosti Vídně pro jinde již promované magistry se jako doba jejího největšího rozkvětu (73 imatrikulací magistrů) jeví první dvě desetiletí 16. století. Řada jiných katolických i protestantských universit však byla v tomto ohledu v první polovině 16. stol. podstatně úspěšnější. Co se pak týče vlastních magisterských promocií, ležela Vídeň sledovaného století ve zkoumané šestici se 14 % všech podchycených magisterských promocií daleko za Kolínem (50 %). Mezi dvanácti universitami, jejichž matriky jsou v RAG zpracovány pro léta 1501–1550, se Vídeň se 6 % ocitá ještě hlouběji ve středním poli. V těchto letech dosáhlo magisteria jen 3,2 % jejich studentů, zatímco v Kolíně to bylo 26 %, v Heidelbergu 12 % a ve Wittenberku 8,2 %.

O důvodech tohoto propadu Hesse nehovoří, žádá jen, aby byly zkoumány. K tématu přitom existuje poměrně rozsáhlá, na pramenné analýze zbudovaná literatura.¹² Ta hovoří

¹¹ To ovšem neznamená, že nedocházelo k fatálním výkyvům. Např. roku 1484 se ve Vídni, obléhané králem Matyášem Korvínem, zapsalo pouhých 18 studentů. Ke korvínovské epizodě Vídně i vídeňské university srov. Kurt MÜHLBERGER, *Das Wiener Studium zur Zeit des Königs Matthias Corvinus*, Wiener Beiträge zur Geschichte der Neuzeit 23, 1999, s. 148–173.

¹² Srov. především komplexní a přesvědčivý výklad: Kurt MÜHLBERGER, *Zu den Krisen der Universität Wien im Zeitalter der konfessionellen Auseinandersetzungen*, in: Bericht über den achtzehnten österreichischen Historikertag in Linz vom 24. bis 29. September 1990 (= Veröffentlichungen des Verbandes Österreichischer Geschichtsvereine 27), Wien 1991, s. 269–277, zde s. 270n. Dále srov. Thomas MAISEL, *Universitätsbesuch und Studium. Zur Wiener artistischen Fakultät im frühen 16. Jahrhundert*, Mensch – Wissenschaft – Magie. Mitteilungen der Österreichischen Gesellschaft für Wissenschaftsgeschichte 15, 1995, s. 1–12; Ingrid MATSCHINEGG – Thomas MAISEL, *Sozialgeschichtliche Analysen zur Wiener Artistenfakultät im 15. und 16. Jahrhundert*, Mensch – Wissenschaft – Magie. Mitteilungen der Österreichischen Gesellschaft für

o tom, že již v době konjunktury na konci vlády Maxmiliána I. začalo docházet k vnitřním konfliktům na universitě, zejména zřejmě na artistické fakultě. Důsledkem byly mj. předčasné odchody velkého počtu promováných magistrů, kteří z části nebo zcela nesplnili závazek biennální výuky. Situace kulminovala v politicky labilní době po Maxmiliánově smrti, takže k dramatickému pádu imatrikulační frekvence došlo již bezprostředně po roce 1520, tedy ještě dlouho před tureckým obléháním Vídně. Mezi důvody krize university a poklesu její frekvence je možno uvést tehdejší nepřátelství reformátorů Luthera i Melanchthona k universitám a antické vzdělanosti,¹³ náhlou celoříšskou změnu studentských preferencí a zájmů (reorientace od humanismu k reformaci) a směrů studijních cest, ale také hospodářský úpadek města Vídně, morovou epidemii roku 1521, velký požár města roku 1525, který zpusťošil řadu universitních budov a zařízení, ale i turecké nebezpečí a posléze obléhání Vídně – faktor trvalé povahy, vždy znovu blokující zájem mladé inteligence o válkou ohrožené město.

Následně se změnily i celkové podmínky činnosti university: Ferdinand I. od ní požadoval účinnou přípravu kvalifikovaného úřednictva, učitelů latinských škol a zejména pak katolického kléru, potřebného pro stabilisaci církevní správy země. Universita, od počátku 16. století výrazně směřující k sekularisaci a od 20. let pozoruhodně intensivně a trvale luteranisovaná (1559 si stěžuje Řím, že vídeňská universita je „plná luteránských profesorů“, roku 1578 císař Rudolf II. odmítl volbu nekatolického rektora, prolomil universitní autonomii a dosadil do funkce svého pravověrného kandidáta), na tyto požadavky nereagovala,¹⁴ a to ani pod finančním tlakem. Ferdinand I. byl ovšem panovník energický a cílevědomý. Jeho reformy nasadily universitě „státní korset“.¹⁵

V situaci, kdy panovník nemohl očekávat od university splnění svých opakovaně tematizovaných požadavků, zařídil se jinak: roku 1551 Ferdinand I. povolal do Vídně jesuity. Tomuto tématu je věnována poslední z podstatných studií sborníku o Vídni v koncertu evropských vzdělanostních center: Gernot Heiss vylíčil prvé desetiletí akademického působení jesuitů ve Vídni.¹⁶ Heiss ukázal, že pro katolického panovníka hrála klíčovou roli (ne)loyalita university jeho rakouského residenčního města. Ferdinand I. usiloval o vytvoření „disciplinované, věrně katolické světské elity“, ještě více však potřeboval vyškolit vrstvu „poslušného, vzdělaného a disciplinovaného farního kléru“. Jeho zájem se proto soustředil na reformu, resp. ustavení paralelní jesuitské výuky artes a teologie.

Na úspěchy ovšem bylo nutno si počkat. „Většina šlechticů a měšťanů posílala své syny nadále na zahraniční a na evangelické university, stipendijní místa na vídeňské universitě zůstávala nevyužitá.“ (s. 249) Roku 1552 nadto panoval ve Vídni mor a veškeré školství uzavřelo brány. O rok později dokonce nastoupili jesuité mezi posluchače artistické fakulty staré university (s. 258). Vídeňským jesuitům totiž chyběli náležitě kvalifikovaní učitelé.

Wissenschaftsgeschichte 20, 2000, s. 121–140.

¹³ Srov. Gernot HEISS, *Konfession, Politik, Erziehung. Die Landschaftsschulen in den nieder- und innerösterreichischen Ländern vor dem Dreißigjährigen Krieg*, Wiener Beiträge zur Geschichte der Neuzeit 5, 1958, s. 13–63, zde s. 13n.

¹⁴ K situaci v 60. a 70. letech srov. Kurt MÜHLBERGER, *Bildung und Wissenschaft. Kaiser Maximilian II. und die Universität Wien*, Wiener Beiträge zur Geschichte der Neuzeit 19, 1992, s. 203–230.

¹⁵ K. MÜHLBERGER, *Zu den Krisen*, s. 274n. K hospodářské stabilisaci university za Ferdinanda I. srov. nově Týž, *Finanzielle Aspekte der Universitätsreform Ferdinands I. in Wien 1521–1564*, in: Rainer Christoph Schwinges (Hg.), *Finanzierung von Universität und Wissenschaft in Vergangenheit und Gegenwart* (Veröffentlichungen der Gesellschaft für Universitäts- und Wissenschaftsgeschichte 6), Basel 2005, s. 115–142.

¹⁶ Gernot HEISS, *Die Wiener Jesuiten und das Studium der Theologie und der Artes an der Universität und im Kolleg im ersten Jahrzehnt nach ihrer Berufung (1551)*, s. 245–268.

Absolutně pracovně přetížený Petrus Canisius nemohl vše zvládat: byl kupříkladu jediným z vídeňských jezuitů, který (vedle výuky teologie, psaní katechismu a přezkušování univerzitních profesorů z katolického pravověří) dokázal také kázat německy (s. 268). Od roku 1556 začala nadto Vídní konkurovat – zřetelně úspěšnější – pražská jezuitská kolej. Právě pasáže o konzultacích a pokusech o koordinaci obou jezuitských kolejí v obou Ferdinando-vých residenčních městech patří k snad nejzajímavějším částem Heissova textu. Ten končí konstatováním, že za dané situace bylo velkým úspěchem řádu již to, že se ve Vídni trvale etabloval, našel své mecenáše a jasně veřejně deklaroval svoji náboženskou posici.

Bohatá vídeňská badatelská produkce k prvním dvěma staletím existence Rudolfiny, resp. s ní v 17. století fúzovavší jezuitské akademie se opírá jak o rozsáhlý fundus starší odborné produkce k tomuto tématu, tak o příznivou skutečnost, že je pro Vídeň zachováno nesrovnatelně více (nadto atraktivních) pramenů než pro pražskou universitu sledované doby.¹⁷ Velkou výhodou vídeňského badatelského centra je i skutečnost, že univerzitní archiv systematicky pokračuje v edičním zpřístupňování klíčových pramenů univerzitních dějin, a to jak ke starším, tak mladším dějinám university.¹⁸ Zpřístupňování je provázáno analytickými studii. Rozsah a význam tématu je dán již počtem osob, které prošly z dmi vídeňské alma mater: jen za léta 1377–1777 jich bylo 106 988, z nich 34 % dosáhlo některé z akademických hodností.¹⁹ Měli bychom si uvědomit, že podstatný segment z této akademické obce měl méně nebo více společného s českými zeměmi, případně dokonce přímo s Prahou.

Vídeňský příklad a způsoby jeho vědeckého „obrábění“ v kontextu celé střední Evropy pak ukazuje směr i pro výzkum dějin pražské university: její postavení i osudy (zcela jistě nejen pro 14.–16. století) můžeme pochopit a zhodnotit prakticky jen v komparativní perspektivě s vývojem „sousedních“, nadto shodou okolností velkých a nadregionálně významných universit: především Vídne a Lipska. Máme-li podstatně postoupit v poznání naší alma mater, musíme proto více než dosud přihlížet k dějinám jejích sester, a tedy i k (bohatým) plodům výzkumu jejich dějin.

Jiří Pešek

¹⁷ Jejich charakteristiky i pro hlavní typy systematický výčet podává v užitečné přehledné studii Kurt MÜHLBERGER, *Absolventen der Universität Wien in der Frühen Neuzeit. Perspektiven, Tendenzen, Quellen und offene Fragen*, in: Rainer A. Müller (Hg.), *Promotionen und Promotionswesen an deutschen Hochschulen der Frühmoderne (Abhandlungen zum Studenten- und Hochschulwesen 10)*, Köln 2001, s. 169–186, zde zejména s. 176 a 179–184.

¹⁸ Srov. Kurt MÜHLBERGER, *Die Matrikel der Universität Wien*, in: Grete Klingenstein – Fritz Fellner – Hans Peter Hye (Hgg.), *Umgang mit Quellen heute. Zur Problematik neuzeitlicher Quelleneditionen vom 16. Jahrhundert bis zur Gegenwart (= Fontes rerum Austriacarum, 2. Abteilung, Diplomataria et acta 92)*, Wien 2003, s. 80–88.

¹⁹ K. MÜHLBERGER, *Absolventen*, s. 185.

Alessandro Catalano, Zápas o svědomí. Kardinál Arnošt Vojtěch z Harrachu (1598–1667) a protireformace v Čechách

Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2008, 638 s. ISBN 978-80-7106-942-3

Není dosud tak zcela obvyklé, aby významná cizojazyčná bohemikální dějepisná práce vyšla s malým časovým odstupem v češtině. V případě Catalanovy monografie se o to zasloužil autorův český kolega Petr Maťa a Nakladatelství Lidové noviny v krátké době tři let – originál vyšel pod názvem *La Boemia e la riconquista delle coscienze. Ernest Adalbert von Harrach e la Controriforma in Europa centrale (1620–1667)* v římském nakladatelství Edizioni di Storia e Letteratura v roce 2005. Catalano si připravil půdu už dříve řadou studií a dílčích edic, což asi není většině čtenářů, kteří po knize sáhnou, třeba příliš připomínat. Jednak je jeho publikační činnost v češtině, např. v periodiku Souvislosti, obdivuhodně intenzivní, jednak okruh lidí, kteří monografii dočtou do konce a budou se k ní vracet, zůstane asi – rád bych se mýlil – omezen do značné míry na osoby dlouhodobě se zabývající církevními dějinami, třicetiletou válkou či barokním obdobím. A ovšem také – česko-italskými vztahy, do jejichž historie vepsal „německý“ arcibiskup Harrach výraznou kapitolu. Vůbec by se mi jevilo jako ideální publikovat časem rovněž kratší, populárněji pojatou verzi knihy, v níž by se četné interpretační inovace pobělohorské rekatolizace neutápěly v jinak samozřejmé a nezbytné záplavě citátů a poznámek. Ty jsou sice zařazeny za textem, takže jej „nezatěžují“, ale vzhledem k tomu, že tvoří více než třetinu knihy, soustředějí vedle pouhých odkazů také značnou část konkrétních údajů, pramenně-analytických exkurzů i samotné argumentace a zvědavější čtenář se bez nich neobejde. Překlady obsáhlých citací z cizojazyčných a vesměs těžko dostupných pramenů lze ovšem také pojímat jako svého druhu antologii, zpřístupňující dosud málo využité zásadní texty alespoň v hutném výběru zájemcům nevládnoucím italským jazykem. Obávám se, že takových je mezi českými historiky většina.

Nový obraz Harracha i jeho doby by si přitom povšechnější pozornost rozhodně zasloužil. Dosavadní obecně rozšířená představa tohoto pražského arcibiskupa byla spojena s (nakonec) úspěšným provedením rekatolizace a všeobecné stabilizace katolického náboženství. Catalanova monografie jej představuje spíše jako muže v těžkém postavení mezi často si odporující odpovědností hlavám světské a církevní moci. Zatímco tlak z první strany postupně sílil, z druhé strany se mu nedostávalo patřičné opory. Catalanův Harrach je tedy bezmocnější, než býval dosud líčen (včetně sporu o univerzitu), jeho problémy jsou ale projevem obecnějšího trendu. Kniha poukazuje na řadu příkladů praktických obtíží, na něž naráželi zaalpští kardinálové při střetu se světskou mocí a jež bylo možné řešit nanejvýš kompromisem, což vzbuzovalo podrážděné reakce často nepružně jednajících kurie, ne vždy dostatečně obeznámené s místními poměry. Průběh nejbouřlivějších fází procesu obracení obyvatel „zpropadených Čech“ na katolickou víru je sledován v první řadě v rámci mocenské osy Řím – Vídeň – Praha, tedy papež a *Congregatio de propaganda fide* („Propaganda“) – císař a jeho dvůr – místodržitel(ství). Větší pozornost je věnována koncepcím, návrhům a zásadním rozhodnutím než detailnějším vhlédům do praktického provádění protireformačních opatření. V tom mi přijde Catalanův postoj neobvyklý, byť se v něm snad skrývá špetka sympatické staromódnosti (zdá se mi, že navazuje mnohem spíše na Gindelyho či Rezka, a tím také na evropský rozměr velkého náboženského a válečného konfliktu, než na domácí – rozuměj český – diskurz posledních desetiletí). Obojí se mi ovšem jeví

pro lepší poznání pobělohorských náboženských poměrů jako nezbytné: nové zhodnocení koncepcí v celku i detailech, stejně jako analýza průběhu protireformačních opatření v praxi na příkladech obyvatel českých zemí všech stavů.

Autor je vůbec co do terminologické výbavy týkající se náboženského převratu na české poměry spíše střídmý a důsledný. Termíny „protireformace“ a „rekatolizace“ (či spíše „katolická reforma“) používá v zásadě v rámci metodologických postulátů Huberta Jedina: katolická reforma jako proces vnitřní obnovy církve a východisko protireformace, usilující o znovuzískání protestantismem svedených duší, a to i násilnými prostředky (s. 13). Koncept konfesionalizace pak označuje jev mnohem širší, ač u nás tento termín bývá někdy ke škodě věci používán s přímou vazbou výslovně na období bělohorské.

Jak již bylo naznačeno, přínos knihy spočívá vedle nových koncepcí také v komplexním využití řady dosud opomíjených pramenů, v prvé řadě Harrachových deníků. Zde přichází ke slovu autorova vynikající jazyková (a podle všeho i paleografická) průprava, takže vedle Harrachových deníků, psaných ze značné části italsky,²⁰ dochází i na další prameny vázané na přední osobnosti pobělohorského církevního života českých zemí, např. oficiální relace i soukromou korespondenci legendárního kapucína Valeriana Magniho.

Pro dějiny pražského vysokého učení kniha obsahuje množství relevantních pasáží – Harrach byl předním protagonistou tvrdého sporu o univerzitu, přičemž Catalano sám postuluje potřebu reinterpretace jeho vývoje (s. 12) a označuje jej nejen za důležitou součást, ale přímo za symbol hluboké rivality panující v katolickém táboře (s. 93–94). Catalano zdůrazňuje pro počáteční fázi sporu význam protestů proti předání Karoliny do rukou jezuitů před vystoupením Arnošta z Harrachu (jeho předchůdce na arcibiskupském stolci Jan Lohelius, františkán Geronimo Lappi z Boloně) a protichůdných interpretací zakládacích listin v souvislosti s nárokem arcibiskupa na titul kancléře univerzity. Výrazná je v Catalanově pojetí především role Valeriana Magniho, jehož četné memoriály autor analyzoval a vykreslil jej snad jako ještě vášnivějšího a nesmiřitelnějšího odpůrce jezuitů, než bylo dosud obvyklé. Lze říci, že v souvislosti se sporem o univerzitu vystupují v knize často z Harrachova stínu jeho spolupracovníci (Basilius z Aire) či protivníci a soupeřníci (Roderigo Arriaga, Juan Caramuel z Lobkovic). Lze tedy uzavřít konstatováním, že na Catalanově monografii je vedle nových pramenů a interpretací z hlediska univerzitních dějin závažný také způsob, jímž je včleňuje do obecných dějin období rekatolizace a vykládá jako jejich důležitou součást.

Marek Ďurčanský

²⁰ Sám o nich jednak přehledně pojednal v důležité příručce o pramenech k raněnovověkým dějinám, hlavně ale pořídil jejich edici. Srv. Alessandro CATALANO, *Die Tagebücher des Kardinals Ernst Adalbert von Harrach*, in: Josef Pauser – Martin Scheutz – Thomas Winkelbauer (edd.), *Quellenkunde der Habsburgermonarchie (16.–18. Jahrhundert)*. Ein exemplarisches Handbuch, Wien – München 2004, s. 781–789; TÝŽ – Katrin KELLER, *Die Diarien und Tagzettel des Kardinals Ernst Adalbert von Harrach (1598–1667)*, 7 sv., Wien 2010.

Svědectví o tom, jak lze výročí založení univerzity oslavit hodnotnými publikacemi

Stalo se už jakýmsi pravidlem, že na stránkách tohoto časopisu recenzují vědecké počiny věnované historii Trnavské univerzity.¹ K této tradici se vracím i nyní, kdy chci připomenout cenné práce, které spatřily světlo světa v souvislosti s 375. jubileem zrodu této vzdělávací instituce. Zásahu na jejich vzniku má agilní Ústav dějin Trnavskej univerzity v Trnave, kde v dějepisickém díle započatém Jozefem Šimončičem pokračuje jeho současná ředitelka Alžbeta Hološová se spolupracovníky.

Trnavské univerzitě nebylo dopřáno příliš dlouhého trvání, o to většímu zájmu historiků se těší. Připomeňme na úvod jen stručně její osudy. Založena byla z iniciativy ostřihomského arcibiskupa Petra Pázmáně v roce 1635 jako univerzita Tovaryšstva Ježíšova. Pro Trnavu bylo vzorem vysoké učení ve Štýrském Hradci. V roce 1777 byla zrušena (studia přesunuta do Budína) a v hornouherském městě fungovala do roku 1785 Královská akademie s dvouletými filozofickými a právníckými kurzy (tedy analogická škola jako olomoucké lyceum po zrušení jezuitského řádu). Své obnovy se dočkala až po vzniku Slovenské republiky v roce 1992. Tyto chronologické úseky mapují dvě z publikací: *Dejiny Trnavskej univerzity a Rektori Trnavskej univerzity*.² Pochopitelně oddíl zabývající se moderní existencí je mnohem stručnější.³

Dejiny podávají jednak přehled vývoje školy celkově, jednak se věnují jednotlivým fakultám, ústavům, studentům i profesorům, sledují stavební vývoj budov, etc. Publikace naplňuje dávná desiderata a podává komplexní obraz vnějších i vnitřních dějin univerzity. V autorském kolektivu se sešli jak klasikové trnavské univerzitní historiografie, tak tvůrci mladší generace. Jednotlivé stati jsou vybaveny kvalifikovaným poznámkovým aparátem, na škodu věci ovšem je, že poznámky umístěné na bocích dvousloupcového textu místy „přetékají“ na další stránky.

Úvodní kapitola byla svěřena právě jednomu z klasiků – Vendelínu Jankovičovi, jenž podává znovu svůj nástin dějin celé univerzity. Na něj pak navazuje Veronika Nováková ml., která líčí jepičí život Královské akademie. Richard Marsina popsal osudy filozofické fakulty, přičemž bere na zřetel i stará zpracování z pera trnavských jezuitů.⁴ Bohoslovecké fakultě se věnoval Juraj Dolinský, kromě správného přehledu se zaměřil na obsah studií i akademické hodnosti. Pečlivě zkoumá také studenty této fakulty, uvádí jejich počty, jmenuje ty nejznámější, kteří se pak stali např. zdejšími profesory, a na základě diária umožňuje vhléd do dění v místním semináři Mikuláše Oláha.

Ačkoliv klasické jezuitské univerzity neměly většinou právnícké a lékařské fakulty, v Trnavě byla juristická fakulta založena už v roce 1667 (zpravují o ní Miriam Laclavíková a Adriana Švecová). Právo kanonické zůstalo v pravomoci členů Tovaryšstva Ježíšova,

¹ Viz AUC-HUCP 39/1–2, 1999, s. 167–168; 47/1–2, 2007, s. 297–301.

² Jozef ŠIMONČIČ – Alžbeta HOLOŠOVÁ (edd.), *Dejiny trnavskej univerzity 1635–1777, 1992–2010*, Typi Universitatis Tyrnaviensis vydavateľstvo Trnavském univerzity v Trnave, Trnava 2010, 370 s.; Alžbeta HOLOŠOVÁ (red. Jozef ŠIMONČIČ), *Rektori Trnavskej univerzity 1635–1777, 1992–2010*, Typi Universitatis Tyrnaviensis vydavateľstvo Trnavskej univerzity v Trnave, Trnava 2010, 145 s.

³ J. ŠIMONČIČ – A. HOLOŠOVÁ, *Dejiny Trnavskej univerzity*, s. 309–351; A. HOLOŠOVÁ, *Rektori Trnavskej univerzity*, s. 122–132.

⁴ Emericus TOLVAY, S. J., *Ortus seu progressus Almae Societatis Iesu Universitatis Tyrnaviensis...*, Tyrnaviae 1725; Týž, *Progressus almae archiepiscopalis Societatis Iesu universitatis Tyrnaviensis...*, Tyrnaviae 1728; Franciscus KAZY, S. J., *Historia universitatis tyrnaviensis Societatis Iesu*, Tyrnaviae 1737, ad.

další katedry římského a domácího uherského práva byly obsazovány jinými profesory. Jako i jinde, kde světské fakulty byly de facto přivtěleny k jezuitským, naráželo jejich působení v praxi na mnohé potíže, které se snažily odstranit až reformy Marie Terezie. Tereziánským úpravám také vděčí za svůj vznik trnavská lékařská fakulta (1769). Štefan Kopecký rozebírá necelé desetiletí, které bylo vyhrazeno životu zdejší medicíny, velice podrobně. Vyzdvihuje význam fakulty pro úsilí o zlepšení zdravotní péče v Uhrách (byla to v celé zemi první řádně působící škola svého druhu). Trnavská medicína byla silně svázána s vídeňskou, odkud přišli profesori, a studenti ve Vídni absolvovali klinickou praxi. Čtenář se díky Kopeckého fundovanému textu seznámí s vyučujícími, jejich díly i obhajovanými disertacemi.

Zuzana Droběnová analyzuje na podkladě autentických pramenů systém studií a náplň, předpisy a nařízení pro studenty a profesory, univerzitní život všední a sváteční. Soustřeďuje se přitom na jezuitskou složku vysokého učení, kde shledává kromě obecných zásad platných na všech řádových univerzitách i místní zvyklosti a odlišnosti. Přináší i několik biogramů nejvýznačnějších profesorů.

Protože trnavským rektorům je věnována už citovaná samostatná publikace s obsaženějšími bio-bibliografickými portréty jednotlivých hodnostářů (s anglickým překladem), v *Dejinách* uvádí Alžbeta Hološová jen stručné výtahy z těchto textů. Hadrián Rádváni se vrací ke svému oblíbenému tématu – proslulé zdejší tiskárně, z níž vycházely krásné knihy, mj. tištěné cyrilicí a exportované na východ i jih. Autor nyní určuje přesně umístění tohoto užitečného zařízení. Rádváni pak také sleduje osudy univerzitní knihovny, která vznikla už jako jezuitská kolejní bibliotéka nedlouho po příchodu prvních otců do Trnavy (1561).

Zvláštní kapitola je určena informací o archivních pramenech a sbírkách (Alžbeta Hološová), k jejichž studiu musejí slovenští badatelé přece jen překonat delší vzdálenost: většina z nich se nachází v Budapešti. Jen na okraj se sluší připomenout, že i z jednotlivých studií obsažených v *Dejinách Trnavskej univerzity* je zřejmé, jak je znalost maďarštiny pro slovenské historiky starších dějin nezbytnou podmínkou.

Značnou výpovědní hodnotu mají pasáže týkající se starých univerzitních zařízení a budov. Henrieta Žažová dokládá, že astronomická observatoř v Trnavě vznikla ve stejné době jako hvězdárny v Praze a Vídni a o její vznik se zasloužil František Borgia Kéri, ne tedy Maxmilián Rudolf Hell, jak se dříve soudilo. Už od založení univerzity je doložená souvislá řada lékárníků spravujících místní apotéku, která bývala pravidelně součástí všech větších jezuitských kolejí (Lucia Pivovarčiová – † Emil Schwarz). Naproti tomu botanická zahrada byla spojena s fakultou lékařskou; zasvěceným průvodcem po jejím areálu i osudech jejích správců je Martin Zborovjan. Vývoj komplexu budov Trnavské univerzity sleduje Zuzana Dzurníáková a tatáž autorka přidává i stavebně historický popis a ikonografický rozbor výtvarné výzdoby.

Dejiny Trnavskej univerzity jsou knihou velice zdařilou. Ačkoliv se na přípravě podílel větší počet autorů, redaktorům se podařilo udržet jednotnou a provázanou koncepci tak, že se jedná skutečně o kolektivní monografii, ne sborník disparátních příspěvků. Jen na nemnoha místech se texty trochu překrývají, ovšem jedná se pouze o výjimky. Důkazem, že si Trnavští svého vysokého učení váží, je i krásná grafická úprava knih, kdy text je doprovázen velmi kvalitními fotografiemi vybavenými podrobnými popisky.

Z iniciativy Jozefa Šimončiče a Alžbety Hološové vyšla i další z pěkných „výročních“ knih. Tentokrát se jedná o překlad díla významného maďarského historika Istvána Bitskeye

věnovaného arcibiskupu-zakladateli Petru Pázmáňovi.⁵ Ačkoliv tato erudovaná studie postrádá poznámky, je výsostným vědeckým dílem. Kromě toho se čte jako svižná esej. Autor líčí Pázmáňův život v chronologickém toku, od narození, přes vstup do Tovaryšstva Ježíšova, studia ve Vídni a v Římě, působení v koleji ve Štýrském Hradci, podíl na rekatalizaci až po cestu k ostříhomskému arcibiskupovi. Aby se mohl stát arcibiskupem, musel ovšem opustit jezuitský řád. Barvitě jsou zachycena neklidná léta, kdy se tento muž, který vždy stál na straně panovníka, ale snažil se „nejít proti Uhrám“,⁶ přece jen dostal do úzkých, a to v časech ozbrojeného odporu sedmihradského vévody Gábora Bethlena. Osudy Sedmihradska mu vždy ležely na srdci nejen proto, že se v květnu roku 1570 narodil ve Velkém Varadině, někdejší „vstupní bráně“ do této země. Petr Pázmáň měl zásluhy o posílení katolické církve obecně (jakkoli to bylo v Uhrách vždy obtížné), ale také o rozvoj školství. To bylo ostatně i pro šíření katolické víry tou nejsilnější zbraní. Už jako primas uherský založil ve Vídni v intencích usnesení Tridentského koncilu arcibiskupský seminář – Pazmanium (ostatně tato instituce funguje podnes). A samozřejmě jeho nejslavnějším příspěvkem k rozvoji vzdělanosti byla fundace Trnavské univerzity. Stalo se tak už na sklonku jeho bohatého a plodného života, zemřel 19. března 1637. Dílo Ištvána Bicskeye, doprovázené četnými a pečlivě vybranými ilustracemi, uvítají jak odborníci, tak zájemci z řad laické veřejnosti.⁷

Ivana Čornejová

Sylva Sklenářová, Pedagogický institut. Jeden z pokusů o vzdělávání učitelů základních škol (1959–1964)

vydal Oftis Ústí nad Orlicí pro Univerzitu Hradec Králové (Filozofická fakulta), 2010, 120 s. ISBN 978-80-7405-102-9

Hezky upravená brožura se zabývá málo známým tématem, které volalo po prozkoumání. Tato „vysoká škola svého druhu“ představovala jednu z etap poválečného hledání nové formy přípravy učitelů na jejich povolání. Původní záměr vysokoškolského vzdělávání učitelů pro všechny typy škol byl postupně opouštěn a nesystémově přizpůsobován momentálním výkyvům poptávky po učitelích a dalším dočasným vlivům. Pedagogické instituty, určené pro budoucí učitele základních škol, vracely jejich přípravu ze středoškolské úrovně na vyšší rovinu a ukázaly se nakonec předstupněm k obnově vysokoškolského vzdělávání této kategorie učitelů. Realistické zhodnocení přínosu institutů, ale i jejich nedostatků, bylo proto žádoucí.

Autorka, která již k tématu publikovala,¹ rozdělila práci na část obecnou (pedagogické instituty v Československu) a výklad o Pedagogickém institutu v Hradci Králové. Podala detailní popis procesu založení, budování a zániku institutů na základě předpisů, které byly k tomu účelu vydány, a popsala studijní předpisy stanovené pro PI se všemi jejich proměnami. Práce je nesporně záslužná z ohledu využití archivních fondů hradecké univerzity,

⁵ Ištván BICSKEY, *Petrus cardinalis Pazmany, archiepiscopus Strigoniensis*, Typi Universitatis Tyrnaviensis vydavatelstvo Trnavskej univerzity v Trnave, Trnava 2010, 252 s. (překlad Ladislav Tóth, Alžbeta Hološová).

⁶ *Ibid.*, s. 140.

⁷ Velmi výstižný je třeba soubor Pázmáňových portrétů, s. 198–199.

¹ Sylva SKLENÁŘOVÁ, *Studium učitele národní školy na pedagogických institutech (1959–1964)*, Východočeské listy historické 27, 2010, s. 170–182; TÁŽ, *Kapitoly z dějin Univerzity Hradec Králové*, Hradec Králové 2009.

krajského národního výboru a ministerstva školství. Publikaci však chybí tři složky: úplnější znalost adekvátní odborné literatury,² širší pramenný záběr, který by se nesoustředil jen na hradecký případ, a hlavně metodické poučení o charakteru pramenů zkoumané doby. Sylva Sklenářová otrocky cituje nejen z legislativy provázející existenci institutů, ale také, a to je závažnější prohrěšek, z materiálů hodnotících chod těchto škol, podávajících hlášení o úspěších a problémech institutu. Tady bylo třeba opustit dikci úředního jazyka 50. let a pokusit se o vlastní názor.

Autorka měla hledat možnosti konfrontovat dobová hlášení s dalšími zdroji. Setkání s tehdejšími pedagogy by přicházela v úvahu asi jen výjimečně (autorka užila jen tištěných vzpomínek ruštinářky L. Rejmánkové³ a matikáře F. Kuřiny), ale absolventi PI by jistě mohli být ještě nalezeni a podat svědectví o atmosféře školy a hlavně o tom, jakou kvalifikaci získali a jak jim studium pomohlo v praxi. Dobový ohlas je v práci ilustrován pouze jedním článkem v Učitelstevních novinách z prosince 1959 (Václav Křístek), podobných reakcí by se však našlo více.⁴ O rozsahu a hloubce výuky svědčí také seznamy přednášek, které se v práci nikde necitují, není proto jasné, zda se v Hradci dochovaly (pro pražský, resp. brandýský institut několik exemplářů k dispozici je v AUK, další pak ve fondech Národní knihovny ČR). Další složkou působení školy byla její produkce odborných a učebních textů, včetně periodik. I tady by neměl zaznívat jen hlas hlášení, ale mělo přijít na řadu zhodnocení publikací vydávaných hradeckým institutem.

Pedagogické instituty vznikly v roce 1959 jako krajská zařízení spravovaná krajskými národními výbory (na ministerstvo školství přešlo řízení v roce 1962,⁵ zrušeny byly 1964). Novinka byla iniciována po stranické linii usnesením ÚV KSČ z dubna 1959. Pokus lze vnímat jako jeden krok v rámci úporné snahy harmonizovat poptávku nižšího školství s nabídkou vzdělavatelských ústavů. Ani tentokrát se to plně nevydařilo a novinka měla svá pro i proti.

Vzdělání učitelů prvního stupně základních devítiletých škol se vrátilo z pedagogických gymnázií a pedagogických škol na vyšší nívó, učitelům pro druhý stupeň ZDŠ se prodloužilo studium ze dvou let (na VPŠ) na čtyři roky. Kladem pedagogických institutů byla také vysoká časová dotace na učitelskou praxi (studenti přijímali méně teorie, zato byli více podrobeni nácvičce výuky); částečně to můžeme vnímat jako návrat k učitelským ústavům, ale bez kontinuity personální a hlavně kontinuity osnov, které byly nadále zatíženy silnou ideologizací jako veškeré školství té doby. Negativní stránkou pedagogických institutů byla bezpochyby nevyrovnaná úroveň učitelského sboru (větší podíl externích, nekmenových učitelů bez kvalifikace pro vysokou školu) a středoškolský charakter výuky: dnes bychom

² Upozornit je třeba především na tyto tituly: *Sborník k 20. výročí Pedagogické fakulty v Hradci Králové*, PdF v Hradci Králové 1979; *Sborník k 30. výročí Pedagogické fakulty v Hradci Králové*, PdF v Hradci Králové 1989; Pavel MATES – Petr PRŮCHA – Jan SVATOŇ, *Vývoj organizace a řízení československých vysokých škol v letech 1918–1983*, Praha 1984, zvl. s. 85–88; Chruďoš VORLÍČEK, *Pedagogická fakulta UK ve vývoji učitelského vzdělání v Československu*, Praha 1991; Týž, *Pedagogická fakulta ve vývoji učitelského vzdělání v Československu*, AUC-HUCP 15/2, 1975, s. 53–100; Týž, *Z historie Pedagogické fakulty UK*, Praha 1996; Jiří PULEC, *Přehled vývoje českého vysokého školství v letech 1945–1960*, in: Kapitoly z dějin univerzitního školství na Moravě v letech 1945–1990, Olomouc 2003, s. 51–53; Jan HAVRÁNEK – Zdeněk POUŠTA (edd.), *Dějiny Univerzity Karlovy IV, 1918–1990*, Praha 1998, zvl. s. 523–526. Opravit je třeba také chybnou citaci *Dějiny školství v Čsl.*, Praha 1982, v pozn. 9 na s. 9.

³ Autorka však necituje publikovanou verzi: Ludmila REJMÁNKOVÁ, *Ze vzpomínek na královéhradecký Pedagogický institut*, Čestínář 2008–2009, 19(4), s. 128–133.

⁴ Stačí projít seznam nazvaný „Literatura“ v práci Ch. VORLÍČKA, *Pedagogická fakulta UK ve vývoji učitelského vzdělání* (1991), s. 155–170. Doporučit lze i časopis Státního výboru pro vysoké školy *Vysoká škola*.

⁵ Autorka neuvádí příslušnou normu, totiž vládní nařízení č. 87/1962 Sb. z 30. 8. 1962 (viz Ch. VORLÍČEK, l. c., s. 65).

je zařadili na úroveň pomaturitních nadstavbových oborů (striktně kontrolovaná docházka, způsob přednášení a zkoušení, kontakt s rodiči prostřednictvím SRPŠ, atd.). Existenci institutů provázela nestabilita, která se projevovala řadou reforem – jak pouze plánovaných, tak i provedených, což nedávalo klid k rozvoji a usazení poměrů.

Vraťme se ale ještě k práci S. Sklenářové. Obecnou část otvírá historií vzdělávání pedagogů, kterou sleduje nadbytečně už od r. 1774; žádoucí by bylo spíše soustředění na kratší úsek a jeho probádání do hloubky, a to jak v celostátním, tak místním měřítku.⁶ Zajímalo by nás samozřejmě, jaké předpoklady byly v Hradci Králové pro vznik institutu. Objevily se úvahy o pobočce pražské Pedagogické fakulty UK v Hradci, nebyly však realizovány. Ve městě působilo pedagogické gymnázium, zajímalo by nás, jakou mělo úroveň. Autorka krátce shrnuje situaci před vznikem institutů, sleduje však pouze linii studia učitelů základních škol a nezasazuje ji do kontextu pedagogického vzdělávání učitelů pro ostatní stupně školství. Dobovou rétoriku bylo potřebné konfrontovat s historikovou analýzou stavu pedagogického školství a její interpretací. Z obecných otázek chybí také úvaha, zda nový model vzdělávání učitelů měl nějaké předlohy, nebo byl českým specifíkem (zmínka o sovětských vzorech na s. 44 je nedostatečná). Dále (s. 98–99) se sice se připomínají kontakty Hradce s pedagogickými instituty ve východním Německu a Sovětském svazu, takže existence institutů v zemích východního bloku je tím zmíněna, ale o případných vzorech se neuvažuje. Velmi povrchně je sledována personální situace na hradeckém institutu.

Pro Pedagogický institut v Hradci Králové byl ústřední postavou Karel Angelis. Autorka podala jeho stručný biogram (s. 69–71) na základě jeho kádrového materiálu uloženého v hradeckém univerzitním archivu. Patřilo by se vedle pochvaly jeho pedagogické praxe a výčtu stranických funkcí sledovat profil této „osobnosti“ i dále a více do hloubky – měl výrazné postavení nejen v Hradci Králové, ale později i jako „normalizátor“ na FF UK v Praze.⁷ Náležel mezi kádrově silné muže, kteří se podepsali na vyšším školství velmi výrazně (spolupracoval s pražským V. Rábem a původně olomouckým J. Hrbkem). Jaký charakter měla jeho „bohatá publikační činnost“, osnovy PI a „vědecké projekty“, které jako ředitel hradeckého institutu a následně děkan hradecké Pedagogické fakulty garantoval?

Publikace S. Sklenářové postrádá podstatnější hodnocení nejen v průběhu výkladu, ale i v závěru. Autorka opakuje ve stručnější podobě již sdělená fakta a pozastavuje se pouze nad omezováním studentů v době jejich osobního volna a vůbec nad jejich přílišným studijním zatížením (není patrné, z čeho tento soud odvozuje). Závěr jen potvrzuje, že k pochopení doby pedagogických institutů (1959–1964) nám ještě hodně zbývá.

Blanka Zilynská

⁶ Pro místní poměry je přípravná etapa podána lépe v publikaci *Kapitoly z dějin Univerzity Hradec Králové*, Hradec Králové 2009, s. 7–12 (spoluautor Kamil JANÍŠ), na niž na tomto místě autorka neodkazuje.

⁷ Stačí upozornit na jmenný rejstřík publikace Katka VOLNÁ – Jakub JARĚŠ – Matěj SPURNÝ – Klára PINEROVÁ, *Prověřená fakulta. KSC na Filozofické fakultě UK v letech 1969–1989. Edice dokumentů*, Praha 2009.

Způsob citací v poznámkách – AUC-HUCP

1. Knižní publikace

Thomas WÜNSCH, *Konziliarismus und Polen. Personen, Politik und Programme aus Polen zur Verfassungsfrage der Kirche in der Zeit der mittelalterlichen Reformkonzilien*, Paderborn – München – Wien – Zürich 1998, s. 33 (Konziliengeschichte, Reihe B: Untersuchungen, hg. v. Walter Brandmüller) //resp. Paderborn etc. 1998 (při více jak 3 místech vydání)

Ivan HLAVÁČEK – Jaroslav KAŠPAR – Rostislav NOVÝ, *Vademecum pomocných věd historických*, Praha 1985, s. 250.

2. Editované publikace (edice i sborníky, atp.)

Zkratky:

- u německých titulů **Hg.** (jednotné číslo), resp. **Hgg.** (množné číslo)
- u anglických titulů **ed.** (jednotné číslo), resp. **eds.** (množné číslo)
- u ostatních titulů, včetně českých **ed.** (jednotné číslo), resp. **edd.** (množné číslo)

Bernward DENEKE – Rainer KASHNITZ (Hgg.), *Das kunst- und kulturgeschichtliche Museum im 19. Jahrhundert*, München 1977, s. 182.

Martin NODL – Petr SOMMER – Eva DOLEŽALOVÁ (edd.), *Verba in imaginibus. Františku Šmahelovi k 70. narozeninám*, Praha 2004.

Walter RÜEGG (Hg.), *Geschichte der Universität in Europa*, I–III, München 1993–2004.

Karel DOSKOČIL (ed.), *Berní rula*, II/2, *Popis Čech r. 1654*, Praha 1954.

Enea SILVIO, *Historia Bohemica – Historie česká*, edd. Dana MARTÍNKOVÁ – Alena HADRAVOVÁ – Jiří MATL, Praha 1998.

3. Studie ve sbornících

Jaroslav MEZNÍK, *V nouzi poznáš přítele*, in: Martin Nodl – Petr Sommer – Eva Doležalová (edd.), *Verba in imaginibus. Františku Šmahelovi k 70. narozeninám*, Praha 2004, s. 15–18.

4. Články v časopisech

Karel CHOTEK, *Význam národopisu ve spolupráci s ostatními vědami historickými*, *Český lid* (dále ČL) 53, 1966, s. 271–291.

Josef NOVOTNÝ, *O citacích archivních pramenů*, *Sborník archivních prací* (dále SAP) 10/3, 1965, s. 156–178.

5. Články v novinách

Jan NERUDA, *Jak jsem psal Malostranské povídky*, Lidové noviny 5/47, 14. 9. 1897, s. 3.

6. Recenze

Zdeněk HOJDA (rec.), *Johann Andritsch (Hg.), Die Matrikeln der Universität Graz, Band I (1586–1630)*, Graz 1977, 434 s., in: AUC-HUCP 21/2, 1981, s. 94–95.

Jiří PEŠEK (rec.), *Julian Dybiec, Uniwersytet Jagielloński 1918–1939, PAU Kraków 2000*, 759 s., in: AUC-HUCP 43/1–2, 2003, s. 304–305.

7. Archivní materiály

Nejprve název a místo archivu, pak název fondu a bližší určení pramene.

Archiv Akademie věd ČR (dále AAV), fond Lubor Niederle, k. 1, i. č. 12.

8. Opakované citace

J. KUDRNA, *Materiály*, s. 254.

K. CHOTEK, *Význam národopisu*, s. 280.

AAV, f. Lubor Niederle, k. 2, i. č. 30.

Čeněk ZIBRT, *Lidové kroje na Mladoboleslavsku*, ČL 54, 1967, s. 351–398. (= ČL podruhé)

ACTA UNIVERSITATIS CAROLINAE 2011

HISTORIA UNIVERSITATIS CAROLINAE PRAGENSIS

Příspěvky k dějinám Univerzity Karlovy

Tomus LI. Fasc. 2

Redakční rada:

doc. PhDr. Petr Svobodný, Ph.D., předseda,

PhDr. Blanka Zilynská, Ph.D., tajemnice,

PhDr. Karel Beránek, prof. PhDr. Marie Bláhová, CSc., doc. PhDr. Ivana Čornejová, CSc., doc. PhDr. Vilém

Herold, CSc., prof. PhDr. Ivan Hlaváček, CSc., prof. JUDr. Karel Malý, DrSc., prof. PhDr. Jíří Pešek, CSc.,

prof. PhDr. Josef Petráň, CSc., PhDr. Zdeněk Pousta, PhDr. Michal Svatoš, CSc., prof. PhDr. František Šmahel, DrSc.

Prorektor-editor: prof. PhDr. Ivan Jakubec, CSc.

Vedoucí redaktor: doc. PhDr. Petr Svobodný, Ph.D.

Výkonní redaktoři: PhDr. Blanka Zilynská, Ph.D., Mgr. Kateřina Schwabiková

Obálku navrhly Mgr. Jana Ratajová, Ph.D., a Kateřina Řezáčová

Graficky upravila Kateřina Řezáčová

Vydala Univerzita Karlova v Praze

Nakladatelství Karolinum, Ovocný trh 3, 116 36 Praha 1

<http://cupress.cuni.cz>

Praha 2012

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

Výtiskla tiskárna Nakladatelství Karolinum

Vydání 1.

Náklad 250 výtisků

Periodicita 2× ročně

MK ČR E 18593

ISSN 0323-0562

Adresa redakce: Ústav dějin UK – Archiv UK, Ovocný trh 5, 116 36 Praha 1

petr.svobodny@ruk.cuni.cz